

HOLMI

VIII. évfolyam 4. szám

1995. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Szakács Eszter*: Egy hangya is erősebb • 439
Egy helyben állva úszol az űrben • 439
Közös kín ragasztója • 440
Állunk a sarkon zuhogó fényben • 440
Hűvös hullámok futása • 440
- Faludy György*: Hat szonett • 441
- Fabó Kinga*: Hölgyszonettek • 444
- Nádas Péter*: Pina Bausch, a testek filozófusa • 445
- Marcel Proust*: Bergotte halála (*Horváth Andor fordítása*) • 454
A tavasz küszöbén. Fehér galagonyák,
rózsaszín galagonyák (*Lóránt Zsuzsa fordítása*) • 458
- Takáts Gyula*: Tündöklő tollak • 461
- Pacskovszki Zsolt*: Angst • 463
- Szvoren Edina*: A tribádiáról, avagy a Hold leányai
s a Jég, amely éget • 468
- Georg Klein*: AIDS (*Pap Mária fordítása*) • 475
- Dobai Péter*: Bódy-anzix • 494
- Dessewffy Tibor*: Határtalan Idegenség • 496
- Kovács András Ferenc*: Krisztinkához • 509
Matutinum • 509
Litánia • 510
- Tóth Krisztina*: Szilveszter • 511
„Ellentétes irányú metrók” • 511
„Ráhel, Csenge” • 512

- Dávidházi Péter*: „Iszonyodnám enmagam előtt” (II) • 513
Karátson Endre: Lehet-e az „én”-ből egy „másik”?
(*Nagy Nóra fordítása*) • 525
Sárközi Mátyás: Színház az egész világ
(*Részlet egy Molnár Ferenc-életrajzból*) • 532
Kasza Béla: Kukázók • 537
Sajó László: Dies irae • 539
Esti Kornél újabb éneke • 540
A házban • 541
Tandori Dezső: Clyde Istennő II • 543

FIGYELŐ

- Németh G. Béla–Báthori Csaba*: Két bírálat egy könyvről
(*Rakovszky Zsuzsa: Hangok*) • 548
Báthori Csaba: A semlegesség gesztusai
(*Somlyó György: Szélrózsa I*) • 556
Boldizsár Ildikó: Napfény egy üres szobában
(*Kapecz Zsuzsa: Tükörírás*) • 562
Bori Erzsébet: Világtalanul (*Kőrösi Zoltán*:
A testtől való szabadulás útja) • 564
Lászlóffy Aladár: Találtam egy könyvet.
Szárzaföldi hajóharang (*Majtényi Erik*:
Hajóharang a Hold utcában) • 567
Heller Ágnes: Hévízi Ottó: Alaptalanul • 572
Lányi Kamilla: Vági Gábor: Mezőhegyes • 575
Vajda Mihály: Hommage à Kornis. Kutyakönyv • 581

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
ISSN 0865-2864

Szakács Eszter

EGY HANGYA IS ERŐSEBB

Én nem tudok érted homokszemet mozgatni sem.
Egy hangya is erősebb, mint az én hitem.

De elképzelem: eszel, alszol, nyitod ablakod,
s ha hívlak, minden tennivalód otthagysz.

Lelépsz a Tejútról, mint a járdáról,
lábad a köd tömött hullámaiban gázol.

Áttetsző vagy, látom a csillagokat mögötted.
Törhetetlen üveg, oltalmaz a tested.

Kampónyira tömörülsz össze minden este
világom közepébe beleverve.

Rád akasztom a kelmét, melyet aznap szőttem,
s az egy helyben függve marad a levegőben.

Mért fontos, hogy létezel-e, ha éjszaka
megtartasz a semmi fölött, életem fogasa?

EGY HELYBEN ÁLLVA ÚSZOL AZ ŰRBEN

Egy helyben állva úszol az űrben,
talapzatod a Föld.
Csillagközi porként ragad magával
parttalan közönyöd.
Szerelj szét, engedetlen robotot, vedd el a
karom, a lábam,
de engedd, hogy én is részt vegyek abban
a hallgatásban,
és ne hagyd, hogy a félelem rozsdája
lassan szétmarjon, Isten!
míg tele nem írom életem veled,
akiben sose hittem.

KÖZÖS KÍN RAGASZTÓJA

Közös kín ragasztója tart össze minket.
Előkészítették már a Nessus-inget.

Könyökünkkel néha a másikhoz érve
belebújunk a tiszta, megstoppolt szenvedésbe,

s járjuk a hideg öltöztetőszobákat,
hol csattognak az évek, a dühös szárnyak.

Egyre véresebb az ing alatt a vállunk.
Rettegünk attól, amire itt találunk.

ÁLLUNK A SARKON ZUHOGÓ FÉNYBEN

Állunk a sarkon zuhogó fényben,
ikonok szomorú szentjei.
Mint akik mindent elfeledtek, és nem
tudnak már mit mondani.

Megtelik az utca-katlan.
Az égre nézünk mind, ólomszemű vakok.
– Néma ejtőernyősök – lassan
közénk ereszkednek az angyalok.

HÍVŐS HULLÁMOK FUTÁSA

Hívős hullámok futása.
Szüntelenül véget ér valami.
Összekuporodok.
Köröttem bűneim torlaszai.
S kimondatik végre:
szétnyílik a menny keskeny, kék szája.
Delfinek bókolnak
neked, ágaskodnak az égbe hátrálva.

Te vígy engem a kísértésbe,
te oltsd örök szomjamat!
Itt térdelek előtted, tárd fel nekem
sötét vizű arcodat,
melynek mélyén csillagok alszanak
mint embriók, némán.

Kell,
hogy szükséged legyen énrám.

Faludy György

HAT SZONETT

CXX

(Vedd Plátót)

Vedd Plátót. A nagy űrben, az istenség
fejéből jött a dolgok ideája.
A szék, a szó, a szépség vagy az emlék
mind-mind belőle szállt le a világra.

Vagy Plótinosz. A mindenható Egyből
a lények mint roppant lépcsőn zuhannak
le, de a derék ember újra feljön
s az Egybe olvad. Ki ezt hiszi, annak

agyában a tan úgy nő mint a pázsit,
bár a valóból épp e tan hiányzik.
A fiatal szerzetes behúnyt szemmel

megállt a kerengőben. Néma csend.
Istenre gondolt éhes szerelemmel,
mire az Isten mindig megjelent.

Budapest, 1990

CXXV

(Róma)

Rómát az életben először látni:
kaland, varázs, félelmes élvezet,
de utoljára: az évmilliárdnyi
sötét előtt még sokkal édesebb.

A Tiberis mellett nagyvívű, lombos
platánok közt a hold világa köd;
a Ponte Sistón két fiatal koldus
zenél most is mint hatvan év előtt;

Giordano Bruno szobrán esti rockot
hírdet a reklám; én is ott leszek;
a Spanyol lépcsőn a fiatalokhoz

ülnék, ha nem volnék szörnyű öreg,
s a szeretőktől éjszaka a bokrok
hajlonganak s rezegni kezdenek.

Róma, 1991

CXLVI

(Óceánia)

Én láttam Óceániát, mikor még élt és küzdött,
és ég meg tenger szórta szét a cikázó ezüstöt.
Csónak ringott, ének zengett. Kókuszt, mangót és tárót

kináltak. A lét öröme ölelt körül. A lányok
velünk fürödtek meztelen, átdalolták az estét,
és Táhiti hegyoldalát testükkel lággyá tették.

A kakastaréj dombtetők még állnak Számoa felett,
de a turizmus már minden retek szín strandot tönkretett.
A kereskedők kacatot kínálnak. A virágok is kivesznek.
Halászat nincs. Az emberek japán konzervet esznek.

A térítők vágy, pőreség s bűn ellen prédikálnak.
A Paradicsom összedőlt. Mindenki bamba s fáradt.
A lányok nem dalolnak már, meztelenül se járnak.
Fiúk helyett a Bibliát simogatják vasárnap.

Budapest, 1992

CLVII
(Kínai fiatalok)

Még odaát, a parkban, nyári esten
az út mentén, a fűben, közel hozzám
ahogy sétáltam, kínai, csinos lány
s fiú feküdt, teljesen póre testtel.

Ölelkeztek. Láttam, hogy észrevettek
és nem bánják. Sietve továbbmentem
az ösvényen, de a fiatalember
még rám mosolygott, ahogy lőni kezdett.

A kínai fiatalok oly szépek –
jutott eszembe. Mért, hogy a művészek
nem festenek aktot, csak ruhás, rusnya

véniségeket? Mi ennek oka, kérdem.
Szokás, hagyomány, Konfucius, Buddha,
vagy a lényükből hiányzó szemérem?

Budapest, 1993

CLXIII
(45 éve)

A három jámbor hindu puha *szófán*
csücsült ebédnél, míg a szolgálólány
behozta a *csápáttit*, a főételt,
miközben ők nagy tervükről beszéltek.

Ekkor légy szállt a gazda poharába
és fuldoklott. „Jaj”, szólt amaz, „te drága!”
Kanalával sietve megemelte
a rovarját és kivitte a kertbe.

A heves napfénybe tartotta és várt,
amíg a kis légy megszáradt és felszállt.
Boldog mosollyal még utánanézett,

aztán visszaült bent két vendégéhez,
és töprengtek, míg megoldást találtak,
mint ölik meg Mahatma Gandhit másnap.

Budapest, 1993

CLXXV
(Ne sajnálj)

Ne sajnálj engem. Hány sok óceánban fürödtem
véghetlen, negyvenéves vándorlásom alatt!
A Korál-tenger zöldes és feszes volt körültem,
bokámnál százsám szálltak a szivárvány halak.

Callaónál alkonykor vérvörös lett a tenger;
Máltán hegyes sziklák közt fürödtem meztelen;
Friscóban tarkóm s csípóm ívelt hidján hevertem
a homokon s a víz lágy volt mint a szerelem.

Foweyban a hab elszürkült és vad viharok vertek,
de Tarawa atollján volt a világ a legszebb.
A pálmalomb közt szellő. A vizen semmi mozgás,

csupán a hold ezüstje. Elfeküdtem pihenni
gépgyűk közt a parton. Négyárbocos vitorlás
libegett a lagúnán. Én láttam csak, más senki.

Budapest, 1994

Fabó Kinga

HÖLGYSZONETEK

Jött valaki.
Olyan nőféle volt.
Húsa nem tűrt hasonlatot.
Hozott nekem egy mondatot.

Én nem beszélek össze.
Én nem beszélek vissza.
Ő viszont magáról beszél.
Vagy magáról hallgat.

Szavad sincs már.
Kattan a zár.
Magadat okold.
Hallgatag fogoly.
Hiszen csak a zárka
zár ki
bárkit.

Nőstény macskák kemény
hideg szonettekbe zárva:
egyformán puha állatok.
Egyformára kalapálva.

Nincs mélységük:
gyűlölhettek.
Itt. Most. Mindannyian.
Hagyták, hogy rám essen a fény.
Hogy ne maradjak abba.

Nem voltam léha csak néha.
Nem voltam festett csak feslett.
Ha meghalok: meghalok.
Ha nem: nem.

Nádas Péter

PINA BAUSCH, A TESTEK FILOZÓFUSA

A FRITZ 1974. januári és az EGY SZOMORÚJÁTÉK 1994. februári bemutatója között húsz év telt el.

Pina Bausch e húsz év alatt közel harminc, egész estét betöltő művet mutatott be a wuppertali Táncszínház együttesével, s ezt követően aztán a világ számtalan nagyvárosában, vendégjátékokon. Az együttes évente átlagosan hetven előadást tart, ebből harmincat a városban, mely otthont ad neki, és költségvetését részben városi, részben tartományi eszközökből biztosítja, negyvenet pedig vendégjátékokon, melyek bevétele teljes egészében a várost illeti. A Táncszínház még csak nem is egy épület. Önálló telefonszámuk nincs. Van egy próbatermük, s a wuppertali Operában, illetve a Schauspielhausban lépnek föl.

A tavalyi évad végén, májusban és júniusban Pina Bausch együttese tizenegy művet mutatott be az elmúlt húsz év munkáiból. Ezen a retrospektíven öt előadásukat láthattam. Két egymást követő estén a KÉKSZAKÁLL-t, majd néhány nap múltán a TWO CIGARETTES IN THE DARK, a SZEGFŰK és a PALERMO, PALERMO című műveket. Az előadásokról jegyzeteket készítettem. Mivel azonban nem egyszerűen színházról van szó, hanem táncszínházról, s minden bizonnyal a korszak legjelentősebb táncművészeiről, talán nincsen olyan szöveg, mely kellőképpen szerény lehetne, vagy legalábbis ne tolakodna sután a tánc elé. Valójában az a leghelyesebb, ha mindenki szépen elmegy, és maga alkot képet arról, hogy mi történik a színpadon. Nem is jönnek elő még ezekkel a rögtönzött jegyzetekkel sem, ha nem tudnám, hogy az idei évadban a budapesti közönségnek alkalma lesz megnézni Pina Bausch együttesét. A wuppertali

Táncszínház első s remélhetően nem utolsó vendégjátékán Pina Bausch két művet mutat be; ezekről értelemszerűen egy szót sem ejtek. Inkább csak azokról az előadásokról, amelyeket a magyar közönség egy ideig még nem ismerhet.

Merevség, nemzeti ikonográfia

A KÉKSZAKÁLL nem Balázs Béla s még csak nem is Bartók Béla történetét, hanem azt mondja el, ami a két magyar szerző szemérmes történetében valóságosan megtörténhetne. Mindazt, amit éppen a történetükkel fedtek el. Pina Bausch kiszakítja a művet abból az önmagát érzéketlenül tettető, rituális, defenzív és merev magatartásból, amelyet ezek ketten hatvanhat éven át oly kínosan ránk kényszerítettek. Soha nem érttem, hogy a KÉKSZAKÁLLÚ-ban mi idegesít annyira.

A nemzeti kultúra iránti óhatatlan elfogultságai miatt az ember bizonyos dolgokat egyszerűen nem akar tudomásul venni, nem akar megérteni. Az erotika rettenetes erő, ám nincsen szükségszerűen pállott illata. Előadás közben végre látom, hogy Balázs Béla története mekkora karót nyelt, s ez épp abban akadályozza, hogy azokon a regisztereken szólaljon meg, amelyeket a téma miatt meg kéne szólaltatnia. Inkább deklamál és pipiskedik. Amennyire az életét a naplóból ismerni lehet, ez a merevség közel sem alkati, a témából pedig végképp nem következik. Végső soron engedményt tesz a kor szellemének; szimbolikusan beszél a szalonok népének egy olyan témáról, amelynek már akkoriban is inkább a részleteiről és a finomságairól kellett volna szólnia. Bartók zenéjével Balázs története persze megtelik, de miként annyi más zenedráma esetében, a librettó oly magas küszöbnek bizonyul, amelyen a zeneszerző sajnos tényleg átesik. Persze nem véletlenül, hiszen ő választotta magának.

Pina Bausch a maga áldott naivitásával feltehetően észre sem veszi ezt az egész magyar mizériát. Dolgozik vele, értelmezi, jelentést ad neki, s még a valóságos drámai teltségeit is olyan árnyalatokkal gazdagítja, amire Bartók a maga féltékenysége, tényleges alkati merevsége, fegyelmezettsége és zártsága miatt csupán vágyakozhatott. Szabad, személyiségükkel rendelkező, szenvedélyes és szenvedő emberek mozognak a színpadán, s nem a fenség pózába merevedett megnyomorítottak. Arról beszél, ami Bartókot ténylegesen kizozhatta, amiről Bartók kényszeresen és fájdalmasan hallgatott. Pina Bausch záratat tör föl ezen a zenén, és ajtókat nyit a librettó levegőtlen terére. S hozzá kell tenni, hogy olyan záratat is feltör, amelyeket mi, a saját nemzeti ikonográfiánk szabályai szerint szentnek és sérthetetlennek gondolunk.

Bizonyára minden nemzeti művészetnek vannak jelentős alkotásai, amelyek századokon át képesek a törvény erejével hatni. Jómagam például harmincéves koromig nem tudtam úgy fölnezni a csillagos égre, hogy ne gondoltam volna: börtön. Aztán egy szép nyári éjjelen a körülmények hatalma végre föllázított a költő ellen. Miért írt ilyen ökörségeket? S én miért hittem el, hogy ez nem csak egy versben van így? Mert ha van valami, aminek nincsen köze se a börtönökhöz, se a földi lét börtönéhez, akkor azok biztosan a csillagok. Nekem a föld épp azért nem börtönöm, mert vannak az égen csillagok.

A KÉKSZAKÁLLÚ HERCEG VÁRA ennél sokkal pusztítóbb eset. Mindaz, amit a librettó konstrukciója két ember viszonyáról, nők és férfiak kapcsolatáról állít: öntelt, bombasztikus, hamis, hazug. Efelől ez idáig sem voltak kétségeim; Bartók komorságát, méltóságát, merevségét és szigorát mégis törvénynek, megmásíthatatlan természeti törvénynek hittem. Most sem vonhatom kétségbe ezt, hiszen a zene átütő és originális, csupán látom a másik oldalát. Egy érzékeny ember elég ésszerűen kialakított szemé-

lyes fedezékeit és ügyetlen álcáit. A törvényszerűnek van egy soha nem elhanyagolható, személyes oldala. Bartók fenségessége díszlet, mely nem láttat, hanem eltakar. Pina Bausch olyan ajtókat nyit rá erre a zenére, s olyan ajtókat nyit belőle, amelyekből megváltozik a darab természete, mások lesznek a törvényei. Azt a személyességet állítja vissza ismét a jogába, amelyet a magyar művészeti gondolkodás időről időre oly nagy előszeretettel megtagad. Ebben a Bartók-előadásban oda az egész tiszteletre méltó nemzeti ikonográfia, viszont elég sok mindent megtudok, amit eddig nem tudhattam meg, többek között a saját nemzeti karakteremről. Amelynek az emberi erotikán is van hatalma. Például nem vettem észre, hogy ez a kínos és tartós defenzivitás nemcsak Balázs librettóját jellemzi, hanem Bartók zenéjét is áthatja; ez az egyik alaphangja. S mindezt azért veszem észre, mert minden pillanatban valami egészen másra számítok, mint ami Pina Bausch színpadán valójában bekövetkezik.

Pina Bausch minden bizonyjal teljesen gyanútlan a defenzív magyar magatartással szemben. Vagy ha észreveszi is, nem kell neki másra, mint színező elemnek. Egyszerűen megfordítja a sorrendeket. Balázs Béla történetét eleve úgy fogja föl, mint egy lényege szerint tökéletesen üres emblémát, hiszen számára a dolgok és a jelenségek az általánosságnak ezen a személyességtől megfosztott, szimbolikus szintjén nem léteznek. Ilyen Juditok és ilyen Kékszakállúak nincsenek. Két ember között nincsen ilyen szakadék, és két ember között nincsen ilyen fennkölt kapcsolat. Vannak ugyan állandó és mozdíthatatlan dolgok is a világban, ezek azonban nem a szimbólumok, nem az emblémák, nem a jelvények, még csak nem is a nemi jegyek vagy a nemi jellegzetességek, hanem az archetípusok. A táncnak különben is ez az otthona. Az archetípusoknak, ezeknek az ősi lenyomatoknak, kizárólag belső lüktetésük van; az embernek olyan személytelen részei, melyek úgymond rezisztensek a külvilágra. Az ember legősből és legállatiasabb tulajdonságai. Pina Bausch színpadán ezekből a tulajdonságokból ered az ember szenvedése, de a méltósága is ebből származik.

És amitől Balázs és Bartók aztán egészen odavannak, mármint hogy a világon vannak nők és vannak férfiak, és a férfiak nem nők, a nők pedig nem férfiak, arra Pina Bauschnak értelemszerűen még vállrándítása sincs. Tudomásul veszi az adottságukat, és az alkatukkal foglalkozik. A férfiaknak az ő színpadán olykor nővé, a nőknek pedig férfivá kell válniuk. Ha nem tehetnék meg, akkor az embert sem érhetnék el a másikon. Ilyen egyszerűen szemléli ezt az egészet. Nem az adottságaikat teszi a dráma vagy a tragédia tárgyává, mert abban a dologban, hogy az emberi világ kétnemű, nem lát se tragikusát, se drámait. Színpadán e ténynek nincsen esztétikai értéke. S ezen a ponton válik el élesen a szemlélete a két defenzív magyartól, akik ennek a ténynek esztétikai értéket tulajdonítanak.

Pina Bausch abban lát drámait, hogy tektonikus erők dúlják az emberek érzelmi életét, összekötnek, elszakítanak, s ezek az erők aztán hol tragikussá, hol komikussá teszik a Juditok és a Kékszakállúak helyzetét. Nem sajnálkozik, és nem büszkélkedik, mint Balázs, olyan fenségességet se tulajdonít a sorsuknak, mint Bartók, de nem is veszi el tőlük a személyességüket. Természetesen az ő Juditjában és Kékszakállújában is van valami, ami nem személyes. Az archetipikus, állatias tulajdonságaikat azonban nem a férfiségüknek vagy nőiségüknek tulajdonítja, hanem annak, hogy emberek. Akik őrzik magukban a nőiesen és a férfiasan állatit. Mivel azonban emberek, állatiaságuknak e kétféle megjelenési formáját a védekezés vagy a támadás eszközeként fel is tudják egymás között cserélni.

Klasszikus balett, modern dance

Mindezt csak azért teheti meg, mert elemi élvezettel dolgozik a klasszikus balett ellenében. Bár nem győzi le, nem gyűri maga alá, nem teszi tönkre, nem zúzza szét. Olykor idézi, máskor eljátszik vele, gyakran épít rá, elemzi, vagy éppen gonosz gyerekként úgy szétszedi, hogy soha többé össze ne lehessen rakni rendesen. Nem tartozik hát a nagy, dühödt rombolók közé, hanem építő; valami egészen mást épít föl, de nem ráépíti, hanem inkább mellé. Ez egy másik épület. Van egy önálló ajánlata. Az ajánlat persze tényleg minden ízében másra vonatkozik, mint amit a klasszikus balett ajánlhatott. A klasszikus balett megrögzötten és javíthatatlanul a nemek dualitásával és az emberi alakok sajátos, nevezzük nevén: feudális, udvari hierarchiájával számol.

A klasszikus balettban a férfi teste szolgálja és kiszolgálja a női testet, repteti, miközben ő maga szinte a földhöz van cövekelve, s arra ítélve, hogy tehetetlen emelője és támasza legyen e sápadt, szubtilis, túlvilági törekenységnek és érzékenységnek, mely az ő segítségével, ám az ő szolgálatában győzi le a földi nehézkedés rettenetes nyűgét, a gravitációt. Mert furcsa módon nincsen olyan cselekvés a klasszikus tánc színpadán, amely ne a férfira irányulna, ne érte volna. A klasszikus balettban a férfi szolgává van ugyan alázva, ám mindazok a roppant erőfeszítések, amelyeket a női szólótáncosok vagy az őket kísérő női kar tagjai tesznek, tulajdonképpen a férfiakat szolgálják. Ez a kettős szolgálat azonban közel sem kölcsönös. A férfiak szolgálata valójában az uralkodó hierarchia szolgálata. Egy férfivilág autoerotikus szolgálata, narcisztikus szolgálat és narcisztikus önélvezet.

Pina Bausch százados jelentőségű tette, hogy ebből a feudális szolgálati viszonyból, ennek a merev hierarchiának a rögzültségeiből, ebből a halott és mozdulatlan nemi általánosításból ragadja ki az emberi testeket, s nem tesz többet vagy mást velük, mint hogy mindegyiknek külön, s az összesnek együtt, visszaadja a személyes szabadságukat. Nála nem nőket vagy férfiakat, hanem emberi személyiségeket látunk a színpadon, akik egyébként nők vagy férfiak. Nem a nemek dualitásából indul ki, hanem a személyek pluralitásából.

Állatias, archaikus

Táncművészetének ez nem a programja, hanem inkább az alkati adottsága. Pina Bauschnak nincsen programja. Pina Bausch szelíd, nem akar senkit se boldogítani, se megváltani. Az előadások végére táncosainak legszemélyesebb ismerősei vagyunk. Miközben másról sem beszél, mint a férfiak és a nők viszonyáról, valójában táncosainak személyes tulajdonságait tárják föl a helyzetek. Az alkatuk, a karakterük egyik megnyilvánulásaként látjuk viszont, hogy nők vagy férfiak. S ilyen értelemben Pina Bausch nagyon közel állna a realista színpadi jellemábrázoláshoz, ha nem nyitna nekünk egy olyan tükörfolyosót, amely a pluralitás játékszabályai szerint mindent megsokszoroz. Természetesen van Judit, van Kékszakáll, ám mellettük még vannak más Juditok és más Kékszakállok az ő színpadán, akik aztán ugyanazon helyzetekben megint csak a személyes tulajdonságaik szerint különböznek egymástól. Pina Bausch minden helyzetet végiglelegettet, végiglehetget, végigdobogtat mindenkivel. A különbségekben a személyiségükben különbözött, az azonosságokban viszont a nemre, fajra, a korszakra, a kultúrára jellemzőt tudjuk leltárba venni. Az emberiben megőrzött állatit, a kollektív tulajdonságokat, az archaikusat látjuk megjelenni, s nem pusztán a szociálisat és az individuálisat; illetve a kettőt mindig együtt.

Táncosai nem szerepeket táncolnak el, hanem önmagukat tárják fel egy olyan helyzetben, amely minden ízében azonos Pina Bausch személyes helyzetével; szinte ön-vallomás. Táncosai azonban nem pszichológiai, hanem inkább antropológiai összefüggésekről vallanak, nem annyira az ember lelkéről, hanem inkább az adottságairól, amivel aztán a maguk szocializációja szerint vagy tudnak éppen valamit kezdeni, s ilyenkor kedves, megközelíthető, szép, vonzó, orgiasztikus képet adnak magukról, vagy éppen nem tudnak semmit kezdeni, s ilyenkor tragikus, megközelíthetetlen, zárt, magányos, elutasító ábrázatot mutatnak. A pszichikus vagy a nemi csupán részei adottságaik egészének, amelyekből aztán a tulajdonságaik következnek.

Pfuj és bravó

Egy ilyen emberkép felzaklató vagy elragadó, ám mindenképpen erős a hatása. Amikor több mint tíz évvel ezelőtt a BANDONEON előadását láttam egy berlini vendégjátékon, az előadás végén a közönség két nagy táborra oszlott, a pfujolókra és a bravózókra. Talán a bravózók voltak valamivel többen, mindenesetre valóságos harc indult a nézőtérén a két párt között. Miközben a táncosok hol visszamentek, hol kijöttek, látszott az arcukon, hogy a harc kimenetele számukra sem közömbös. Izgatottak voltak, örültek, zavartan vigyorogtak, fel voltak csigázva, kicsit el voltak rettenve a nagy felfordulástól, mindegyik a maga módján vált láthatóvá civilben, ami aztán visszamenőleg is igazolta az előadást. Igen, valamit nagyon magas fokon teljesítettek ezen az előadáson is, szerepeltek, de nem csaptak be; mindegyikük azonos volt és azonos maradt önmagával. Legalább tíz percig tartott a tüntetés és az ellentüntetés. A közönség csupán tömegként tudta nekik bemutatni önmagát, talán ezért nyúlt a harc ilyen hosszúra. Persze ez is a kölcsönösség jegyében állt, ez volt a viszonzás.

Most a BLAUBART wuppertali előadásának végén, az általános s meglehetősen egybehangzó tetszésnyilvánításba hirtelen beleszólt egy sivitő, üvöltő férfihang, amelynek ugyan alig sikerült a tapsorkánból kiverekednie önmagát, ám olyan mély meggyőződéssel és oly hisztérikusan tette, hogy a nézőtér is színpaddá változott. Tulajdonképpen csak folytatta az előadást. Előbb csak egyenletesen üvöltött, mint egy állat, melyet bántanak. Aztán valamit mondott is, megindokolta az ordítást. S ahogy a néhány szófoszlányból ki lehetett venni, valami olyasmit ordított, hogy nem, nem, tiltakozik. Ő fel van háborodva, mert ez egy rettenetes disznóság, amit itt csinálnak. Nem. A nők nem ilyenek, és nem ilyenek a férfiak, és szégyellheti magát a közönség, ha egy ilyen disznóságnak örülni tud. Olyan volt a jelenet, mint egy betervezett jelenet az előadásban. A katartikus hatás előadása; miközben bemutatta önmagát. Valószínűleg valamilyen szigorú szekta tagja volt, s feltehetően kishivatalnokként dolgozhatott egyháza szolgálatában. Arca halotthalványra sápadt, egész teste megfeszült és reszketett, ám valójában nagyon is uralkodott a hangján és a tagjain, csakhogy rettenetes volt a feladat, amelyet a vállára vett. Az egész tapsoló színház ellenében kellett a földszint huszadik sorában a tiltakozásának hangot adnia.

Félő volt, hogy az erőfeszítés meghaladja az erőtartalékait, s a következő pillanatban majd a szíve mondja fel a szolgálatot. S látható, hogy mások is félnek ettől, vagy féltik ezt a vakmerő fiatalembert. Meg a magára maradt véleményétől is félnek. Egy ember, aki a realitásokkal nem tud mit kezdeni, bizonyosan más szempontból sem kiszámítható. Talán lőni fog, vagy robbantani, vagy bármi kitelik tőle. Ugyanakkor nem csak a félelem légköre áradt szét a színházban, hiszen láthatóan örültek is az emberek. Ked-

vüket lelték benne, hogy akad valaki közöttük, aki a saját irreális véleményét ilyen teátrális odaadással kifejezi és védelmezi. Amíg van ilyen ember, s mi nem engedjük meg neki, hogy általánossá vagy éppen mérvadóvá tegye a hisztériáját, addig valamennyien szabadok vagyunk. Vadul tapsoltak a szavai ellen, holott ők is, a táncosok is hallani akarták, hogy mit ordibál.

Ennek a jelenetnek a proporcióin és a hőfokán le lehetett mérni Pina Bausch előadásának kihívását, értelmét, jelentőségét és jellegét.

Engem, én

A hatás talán legfontosabb érzelmi eleme a viszonylatrendszer, amelyben Pina Bausch az individualitását megjeleníti. Alapállapota a magány, az egyedüllét, a bezártság, az elhagyatottság. Táncosai aztán különböző eszközöket keresnek, hogy ebből a kínzó állapotból kikerüljenek. Az eszközök jó része elégtelen, s ezért szükségszerűen kerülnek hamis helyzetekbe. Kiderül, hogy az agressziójuk nem vezet semmire. Vagy éppen orgiasztikus örömeiktől csömörlenek meg, s már vissza is hullottak az alapállapotba. Ilyenkor aztán adódnak rövid, fáradt, szerencsés, boldog pillanatok is. Két csalódott ember egymáshoz tántorog, megérintik egymást; két kimerültség, két világfájdalom egymásba hull. Ennyi a boldogság. Helyesebben, ebből a sivatagi állapotból látunk rá az oázisra, melyet boldogságként kívánunk, keresünk, hajszolunk. A kívánság közös. A nők azt kiáltják, susogják, vinnyogják, lihegik Kékszakállúhoz dörzsölődve: engem, engem, engem. Egoizmusuknak e sistergő kitörésében olyanok lesznek, mint a boszorkák, vámpírok, démonok, háрпиák. A férfiak viszont úgy pattognak Judit körül egymástól jól elkülönülve, mint a gumilabdák. Mindegyik nagyobb szeretne, mindegyik magasabbra akarna. Én, én, én, én, kiáltja mindenik. Tébolyultan pattogó egoizmusukban olyanok lesznek, mint a teret meghódító atléták, hősök, bajnokok, mint a mindenkit legyűrő harcosok, mint az akaratoskodó kisfiúk. Mulatságos látni, hogy ezek is, azok is, éppen a mitikusan értelmezett szerepük által tévesztik el a másikat.

Ebben a jelenetben a mitikus szerep alatt szunnyad az állati.

Tér, fény

Kékszakállú vára egy kiürített s bizonyára régen elhagyott lakás, sehová nem néző, hályogos, eltorlaszolt, kivert ablakokkal, amelyeken át lehullott leveleket hordott be a szél, és a padlót vastagon betépette. Aki itt van, az itt van. Az ajtók se nyílnak ki. A falakon az eltávolított tárgyak helye. Elátkozott tér, de semmiképpen nem szimbolikus, nem romantikus. Nemcsak valóságost utánoz, hanem valódi. Valódiak az ajtók, az ablakok, a kilincsek, a leszerelt mosdó csempéje, a padlót vastagon betépető őszi lomb. S amikor valamelyik elhagyott Judit vagy valamelyik elhagyott Kékszakállú a fejét veri ebbe a bezárt ajtóba, mert az egyedüllét annyira fáj neki, hogy még nagyobb, fizikai fájdalmat akar, akkor valóságos a fejek koppanása is. A fények viszont nem valóságosak. Vagy szürkén szórtak, s mindent elhomályosítanak, vagy vakítón fehérek, s mindent megdermesztenek.

Néha egy homályos, kitört felsőablakon behullik egy gyöngéden sárgás fénynyaláb. Odakinn tán mégis van egy elhagyott, jobb világ. Holott idebenn gázolunk térdig a vágyott világban.

Zene, zöreij

Pina Bausch töredékessé teszi Bartók zenéjét. Előrefut vele, megakasztja, visszaáll. A frázisokat se halljuk mindig egészben. Ugyanakkor mindent felhasznál, ami a színpadon hangot kelt és hangot ad. A talpakat, a lihegést, a sóhajt, a nyögést, a koppanást, a tapsot, az értelmes emberi beszédet; elhulló szavakat vagy a különböző szavak és zörejek egymásra halmozódásait és egymás mellé rendelődéseit. Élvezi a színpadot betérítő száraz lombban a meztelen talpakat. Mindebben azonban nincsen semmi túlhajtott vagy túlrendezett. Pina Bausch az esetlegességeket rögzíti. Például nem mindenki liheg. Vannak táncosok, akik egyáltalán nem lihegnek, mert nem lihegnek. Aki viszont liheg, annak a lihegését nem kell se rejtegetnie, se demonstrálnia. Megmutatja, hogy ő bizony egy ilyen helyzetben éppen így veszi a lélegzetet; a személyességnek hihetetlen szépsége van. Az emberi leplezetlenség a szép.

Pina Bausch a saját képzelete, a saját asszociációs rendszerének láncolatai szerint helyzeteket teremt, s bár ezek a helyzetek felettebb individuálisak, mégis mindenkihez lezajlanak; alaphelyzetek, archetipusok, s ezért amikor a táncosainak felajánlja, akkor kollektív tudattartalomként kezdenek el működni. A táncosok a saját személyiségükön keresztül tudják elfogadni. Nem valamiféle kényszerhelyzetbe kerülnek általa, hanem a saját személyiségüknek egy ősbib rétegét élük át.

Two Cigarettes in the Dark

Raimund Hoghe három hónapos próba után azt jegyzi fel a naplójába, hogy Pina Bausch még mindig szeretne egy kicsit tovább keresni. Másfél héttel a premier előtt nincsen még befejezett darab, csupán fragmentumok, töredékek, első kis jelenethalmazok, címszavak hosszú sora, amelyek viszont nincsenek belefűzve még semmiféle összefüggésbe. Különböző lehetőségeket próbál az egyes részek összefűzésére, s olyan átmeneteket teremt, amelyek valamilyen formához vezethetők. Gyakran még az is eldöntetlen, hogy milyen zene legyen. Így aztán bizonyos jelenetek olykor klasszikus zenével, máskor „sweetheart-dallamokkal” mennek. *„Csak látni, mi változik meg tőle”* – mondja Pina Bausch, miközben ismét kísérletet tesz, hogy különböző elemeket valamivel összefűzzön. A legkülönbözőbb variációkon megy át, hogy aztán a színpadon gyorsan elvesse mindazt, amit előre kikombinált. *„Ez itt nem stimmel”* – állapítja meg egy sikertelen kísérlete közben, és ismét rápillant arra a három asztalra, amelyeken jegyzeteit kiterítette, tovább keres. *„Hiszen még úton vagyok.”*

Ez a darab nem is több, nem is más, mint olyan jelenetek füzére, melyeknek nincsen egymáshoz közük, illetve ha van, akkor az esetleges.

Az igazság az út

S ezzel aztán részvétlenül és mély részvétellel, hihetetlen szomorúsággal és minduntalan felcsillanó humorral a nagy liberális társadalmak egyik legismertebb és legkínosabb nyavalyáját állítja elibénk a színpadra. A személyek végzetes elszigeteltségét, a hierarchikus tagolódás és a kapcsolatok értelmes rendjének hiányát, a világ megmagyarázhatatlanságát, a dolgok és a jelenségek egyediségének rettenetes súlyát és megkerülhetetlenségét, a megnyilvánulások szépségét, felelősségét, hatástalanságát és értelmetlenségét. Ebben a darabban mindenki és mindig valami olyasmit csinál, amit a másik nem csinál, s még ő sem csinált soha, és nem is fog csinálni. Ebben a darabban az első pillanat uralkodik. A sehonnan sehová vezető úton vagyunk. És semmi más nincsen, mint ami van. Ebben a darabban a táncosok gesztusai nem válaszolnak egymásnak,

és még önmaguknak sem válaszolnak, s ezért nincsenek visszatérések, nem ismétlődik semmi sem.

Egy olyan világban vagyunk, amelyben csupán az a törvény működik, miszerint semmiféle szabályosság nem felfedezhető. Akkor meg a múlt miért volna érdekes. Félő, hogy nemcsak a következő pillanat nem belátható, de valamiként fölfüggesztették a jövőt is. Nincs jövő. Ősi szorongás fogja el az embert egy ilyen jelenben, holott minden nagyon gusztusos, mulatságos, minden felettébb szórakoztató, izléses, minden kiérlelt, minden mélyen hiteles, minden átélt és érdekes. Ebben a világban természetesen nincsen történet. Nincsen végét, és nincsen sorsa senkinek, s ezért aztán vég sincsen. Ha pedig nem tudjuk, hogy mi mivel végződhetik, akkor nem tudhatjuk, hogy hová is tegyük azt, ami azért van. Ez az utolsó kapaszkodó: a még látható.

A kis individualitások

Mindazonáltal a darabnak mégis van egy szándékolatlan vezérfonala; pillanatra rakódik a pillanat. Két emberi lényen tapad meg a visszatérésekre, ismétlődésekre, szabályosságokra kiéhezett tekintet. Az egyik Jan Minarik, a másik Julie Shanahan. Minarik az alattomos erőszakot, Shanahan az örületet engedi szabadon ezen az estén. Egyik sem a szerep szerintit, hiszen Pina Bausch színházában nincsenek szerepek, amelyekbe bele lehetne bújni, vagy amiket le lehetne vetni. A táncosok a saját örületüket, a saját erőszakosságukat engedik látni és megérinteni. Minariknak nincsen olyan megnyilvánulása, mely ne súrolná az erőszakot, s ez vagy mások ellen, vagy önmaga ellen, avagy éppen tárgyak ellen irányul. Akárha ő irányítaná ezt az erőszakos világot. Mintha ennek az egész erőszakos játéknak ő volna a szervezője, mestere. Egy olyan játékot irányítana, amelytől minden még kiszámíthatatlanabbá válhatik. Julie Shanahan viszont teljesen beszámíthatatlan.

Ebben a darabban mindenki minden pillanatban valami olyasmit művel, aminek az értelme nem felfejthető. Ebben a világban senkinek nincsen teljes, kifejtett személyisége, s ezért önálló, összefüggő, önmaga és mások által logikusan követhető sorsa sem, hanem csak individuális megnyilvánulásai. Ez a világ a kis individualizmusok káosza. Ebben a világban az örület és az erőszak logikája működik, de az egyik individuális tudattartalom nem kapcsolódik a másik individuális tudattartalomhoz, s ezért egyetlen kollektív tartalmuk, hogy nem kapcsolhatók egymáshoz.

A kis individualitások egymás számára nem értelmezhetők. A kis individualitások legfeljebb szépek önmagukban és önmaguknak. A kis individualitásoknak nincsen egymáshoz közük. A kis individualitásoknak nincsen közös történetük. Miként a pulzárak a csillagos égen, felvillannak és kihunynak. Más szabályosság vagy rendszeresség ebben a világban nem megfigyelhető.

A mozgássérültek nagy processziója

A kaotikus világ egyetlen értelmezhető eleme Peter Pabst diszlete. Három óriási üveg-tárlóval veszi körül a játéket. Mintha egy múzeum rovtani osztályán volnánk. Az egyik tárlóban a víz, a másikban a sivatag, a harmadikban az őserdő a diszlet. Az élő világ halott imitáció. Látunk a diszletben három diszletet, s ezekben a diszletekben, illetve ezen diszletek között történik pillanatról pillanatra valami olyasmi a táncosokkal, aminek ugyan van belső hitele, ereje, szépsége, hatalma, ám se az egyik a másik vonatkozásában, se önmagában nem értelmezhető. A próbanapló tanúsága szerint Pina Bausch címszavakat dolgozott ki.

„Mikor mondja az ember, hogy szar? Mondatok, amelyben előfordul az Isten. Ezt a szót használni: anya. Valamit a hassal csinálni. Egy kis szerencse. Teaching somebody. Valaki elveszett. Gyerekjáték. Karmok. A saját fejedet hajtsd el. Szoríts nekem. Egy bohócmozdulat. Valamit keringőre. Hintáztatás. Felölteni egy mozdulatot. Az optimista. Ok és okozat. Megmérni a saját testeden. Egyetlen kézzel simogatni. Útni a test tagjaival. Lökni önmagunkat. Valami tönkrement.”

Mozdulatok, érzések, jelenségek, melyek a végtelenségig részletezhetők. Ezen az estén Pina Bausch az elemekre szétomlott világot táncolja el. Egy olyan világot, amelyet se idő, se tér, se emberi akarat, se törvény, szabály, eszme, szándék, óhaj nem szervez többé egybe. Az örület és az erőszak legfeljebb minduntalan visszatér, miként a szél.

És akkor mégis történik valami egészen rejtélyes ebben a természetire már csupán emlékeztető, múzeumi díszletekkel lehatárolt puszta térben. A táncosoktól elveszik a lábukat.

Valahol a színpalak mögött vették el. Lökni önmagunkat. Így kell a szintérre ismét kitáncolniok. Földre kerültek; lótszülésben ülnek, rendszeren, párosan, egymás kezét fogva csusszannak és huppannak ki a két tárló, az őserdő és a sivatag között. Átlósan kelnek át a színpadon, valószínűleg a vizet akarják elérni. Ahhoz azonban, hogy elérhessék, két lépcsőfokon kéne fölmenniök, s a medencére nyíló ajtót is ki kéne nyitniök. Ültében föl is pattog, ugrál az első pár; aztán a második, a harmadik, egymás hátára hágva. S mivel az első nem tudják ültükben kinyitni az ajtót, mert hiába igyekeznek, nem érik föl a kilincset, a következők nyomása alatt hol fölkenődnek a falra, hol lecsurognak a falról, s így tovább, a többiek. Nincs megállás. Lábuk nélkül kell továbbtáncolniok. Páronként csurognak le a falról, s megy tovább a processzió. Most a rivaldával párhuzamosan kelnek át a színpadon. Csosszanás, huppanás. Haláltáncot látunk, ez világos, egy olyan halálról, mely nem rémisztő, részvétet se kelt azok iránt, akiknek el kell pusztulniok, hiszen nem volt közük se egymáshoz, senkihez, semmihez.

Mire az első pár átér a rivaldán, és eléri a színpad fehér falát, a lábafosztottak tánca immár olyan feltartóztathatatlan, olyan ritmusos és orgiasztikus, hogy lesz, ami lesz, de látjuk, hogy ennek a processzióknak bizony a falon kell majd végződnie. Egy szép napon arra ébredtem, hogy szörnyű féreggé változtam át. És ekkor a csoda megtörténik, tényleg rovarok lesznek a táncosokból. A gravitációval dacolva, valamennyire felmásznak még a falra is, majd egyenként visszahullanak. A haldokló rovarok halma. Hulltukban sem tehetnek mást, egymásban kell megkapaszkodniok. Az orgiasztikus erőttől hajtva, tagjaikkal immár egymásba fonódva, akadva huppannak és csosszannak tovább a földön. Még egymás akadályaként is feltartóztathatatlanok.

Immár érdektelen, teljesen mindegy, hogy merre mennek. Mennek. Mintha csak az volna érdekes, hogy menjenek. Két egymáson átfűzött láb, két egymásba kapaszkodó, egymásnak idegen kar viszi, löki, hintáztatja, csusszantja előre az összesimuló, egygé vált, idegen törzseket. Keresnek, nem találnak kijáratot.

Marcel Proust

BERGOTTE HALÁLA

Horváth Andor fordítása

A halálesetről, amely aznap történt, Bergotte haláláról, nagy fájdalommal értesültem. Ismeretes, hogy már régóta beteg volt. Nem abban a betegségben szenvedett, amely kezdetben fellépett nála, és amely természetes kór volt. A természet erejéből, úgy tűnik, csak meglehetősen rövid betegségekre telik, az orvostudomány azonban a betegségek meghosszabbításának művészetére is kiterjed. Az orvosságok, az általuk kiváltott javulás, illetve a rosszullét, amelyet az okoz, ha már nem szedik őket, olyan, betegséghez hasonlatos állapothoz vezetnek, amelyet szokásai folytán a beteg végül ugyanúgy állandósít és stilizál, mint ahogy merő szeszélyből a gyerekek is rendszeresen köhögnek még jóval azután is, hogy kigyógyultak a számarhurutból. Az orvosságok hatása utóbb már csökken, ekkor növelik az adagot, de most már semmi hasznuk, sőt épp ellenkezőleg, a tartós gyöngékedés következtében ártani kezdenek. A természet nem méretezte volna ily hosszúra a betegség időtartamát. Valóságos csoda, hogy az orvostudomány, szinte a természettel versenyezve, arra tudja kényszeríteni az embert, hogy ágyban maradjon és halálbüntetés terhe mellett állandóan gyógyszert szedjen. Ezzel a mesterségesen beoltott betegség máris gyökeret eresztett, másodlagos, ám valóságos betegséggé vált, azzal az egy különbséggel, hogy a természetes betegségekből kigyógyulunk, azokból viszont, amelyeket az orvostudomány okoz, mivelhogy a gyógyítás titkát nem ismeri, sohasem.

Bergotte már évek óta nem járt el hazulról. A társasági életet egyébként sohasem kedvelte, vagy ha igen, akkor is csak egyetlen napig, hogy azután megvesse, mint minden egyebet is, a maga sajátos módján, vagyis nem azt vetette meg, amit nem tudott elérni, hanem azt, nyomban, amit elért. Oly egyszerűen élt, hogy senki sem gyanította, mennyire gazdag, ha pedig tudták volna, akkor meg fősvénynek nézik, ami ugyanúgy tévedés lett volna, mivelhogy nem volt nálánál bőkezűbb ember. Különösen nőkkel, pontosabban fiatal lányokkal szemben volt bőkezű, akik szégyellettek is oly sokat elfogadni ily csekélységért. Önmaga előtt abban talált felmentést, hogy tudta, soha nem megy neki oly jól az írás, mint amikor szerelmi érzésének légköre veszi körül. A szerelem, vagy ha ez a szó sok, hát a gyönyör, ha áthatja az ember testét, elősegíti az írói munkát, mivel megsemmisíti mind a többi élvezetet, például a társasági élet örömeit, egyszerűen azokat, amelyek mindenki számára egyformák. És ha kiábrándulás követi is a szerelmet, legalább ezáltal is felborzolja a lélek felszínét, amely egyébként esetleg mozdulatlanlanságba dermedne. Az író számára tehát nem haszontalan a vágy, mivel először is elkülöníti a többi embertől, nem engedi hozzájuk hasonlóvá válni, majd újra megmozgatja a szellem gépezetét, amely bizonyos életkoron túl könnyen leáll. Boldoggá lennünk nem sikerül, ám az okokat illetően, amelyek ebben megakadályoznak bennünket, olyan megfigyelések birtokába jutunk, amelyek máskülönben, a csalódás okozta váratlan rálátás nélkül, örökre rejtve maradnának előttünk. Az álmok, tudjuk jól, nem válnak valóra; vágy híján talán meg sem születnének, pedig megszületésük hasznos avégett, hogy lássuk, mint buknak el, s okuljunk bukásukból. Bergotte is így

okoskodott: „Többet költök egy-egy csitrire, mint akárhány multimilliomos, de az a gyönyör és azok a csalódások, amelyeket tőlük kapok, írásra ösztönöznek, a könyvem pedig jól jövedelmez.” Gazdasági szempontból ez az okfejtés képtelen volt, Bergotte azonban minden bizonnyal örömet lelte abban, hogy az aranyat ily módon simogatásra, a simogatást aranyra váltsa. A megfáradt öregkor – miként nagyanyám halála is mutatta – a nyugalmat keresi. A nagyvilág ellenben nem ismer egyebet a társalgásnál, amely merő ostobaság ugyan, arra viszont jó, hogy kiiktassa a nőket, akikből nem marad más, mint kérdések és feleletek sora. A nagyvilág körein kívül a nők visszaváلتoznak azzá, ami oly igen pihentető egy megfáradt öregember számára: a szemlélődés tárgyává. Mindenesetre most már erről nem volt szó. Bergotte, mint mondtam, már nem mozdult ki a házból, ha pedig egy óráckára felkelt, úgy be volt bugyolálva sálakba és plédekbe, mint amikor a kinti fagy elleni védekezésül vagy mielőtt vonatra szállnánk, jó melegen felöltözünk. Mentegetődött is emiatt ama néhány barátja előtt, akit fogadott, és skót mintás házikabátjára, takaróra mutatva vidáman így szólt: „Hiába, kedvesem, már Anaxagorász megmondta: az élet utazás.” Így hült ki fokról fokra, mint egy parányi bolygó, előlegezván ama nagy bolygó látványát, azt, hogy előbb a meleg hagyja el lassan a földet, azután maga az élet. Akkor véget ér majd a feltámadás is, elvégre akárhány egymást követő nemzedék fölött ragyognak is az ember alkotta művek, ennek első feltétele az, hogy éljenek emberek. Ha bizonyos állatfajok tovább bírják az ostromló hideget, amikor az emberek végleg kipusztulnak majd, ha netán addig tartana Bergotte dicsősége, akkor hirtelen és mindörökre kialudnék. Merthogy a fennmaradó állatok nem fogják olvasni, csekély lévén annak a valószínűsége, hogy a pünkösdi apostolok mintájára megértenék az emberek különböző nemzetségeinek nyelvét, amelyet nem tanultak.

A halálát megelőző hónapokban Bergotte álmatlanságban szenvedett, és ami még rosszabb volt, mihelyt elaludt, rémálmok gyötörték, s emiatt, amikor felriadt, óvakodott attól, hogy ismét elaludjék. Hosszú időn át szerette az álmokat, még a rossz álmokat is, mivel nekik, a köztük és az ébrenlét állapotában észlelt valóság közti ellentétnek köszönhetjük, hogy ha nem hamarabb, hát az ébredés pillanatában az a mély benyomásunk támad, hogy aludtunk. Bergotte rémálmai azonban másfélék voltak. Hajdanán, ha rémálmokról beszélt, ez annyit jelentett, hogy olyasmi járta meg az agyát, ami nem volt éppen kellemes. Most viszont kívülről jött, amit érzékelt: egy kéz, egy gonosz asszony keze nedves törlőrongyot tart, végighúzza az arcán, fel akarja rázni álmából; elviselhetetlen csiklandozás a csípőjén; őrzöngő düh, amellyel egy kocsis – mivel az író azt motyogta álmában, hogy a kocsis rosszul hajt – ráveti magát, és oly erővel kezdi harapdálni az ujjait, hogy majd kettéfűrészezi őket. Végül, mihelyt álmában beállott a megfelelő sötétség, a természet megrendezte a halálát utóbb kiváltó szélhűdés amolyan jelmez nélküli próbáját: a fiáker behajtott Swannék új házának kapuján, és Bergotte ki akart szállni belőle. Hirtelen villámcsapásszerűen heves szédülés szegezte az üléshez, a házmester megpróbálta lesegíteni, de ő nem mozdult ültében, nem volt ereje kiegyenesedni, lábra állni. Meg akart kapaszkodni a közeli kőoszlopban, de nem sikerült biztos támpontot találnia ahhoz, hogy feltápaszkodjék.

Orvosokhoz fordult, akiknek hízelgett, hogy Bergotte hozzájuk folyamodott, s akik a gyakori rosszulletek okát abban látták, hogy rengeteget dolgozik (húsz éve nem csinált semmit), megerőlteti magát. Azt tanácsolták, hogy ne olvasson rémtörténeteket (semmit sem olvasott), töltsön több időt „az élet számára nélkülözhetetlen” napfényen (néhány évig azért érezte viszonylag jobban magát, mert lakásába zárkózott), táplálkozzék bőségesebben (amitől lefogyott, az étel csak a rémálmait táplálta). Egyik orvosa

– ellentmondásra és ugratásra hajlamos szellem –, amikor Bergotte a többi orvos távollétében beszélgetett vele, és a tőlük kapott tanácsokat, nehogy megbántsa, mint saját gondolatait adta elő, ez az ellentmondást kedvelő orvos abban a hiszemben, hogy Bergotte olyasmit szeretne magának előírni vele, ami kedvére van, azonnal megtiltotta azt, és erre a célra oly sebesen gyártotta az érveket, hogy a beteg tárgyi ellenvételeinek nyilvánvaló volta láttán kénytelen volt egyazon mondatban ellentmondani saját magának, mindazonáltal újabb okokra való hivatkozással csak még jobban megerősítette a korábbi tilalmat. Bergotte visszatért a legelső orvosok egyikéhez, ez a férfi pedig, aki szellemesnek kívánt mutatkozni, kivált a hírneves író előtt, valahányszor Bergotte olyasmivel hozakodott elő, hogy „Pedig úgy emlékszem – azóta persze sok idő telt el –, X. doktor véleménye szerint ez vértolulást idézhet elő a vesében vagy az agyban...”, gúnyosan elmosolyodott, felemelte az ujját, és így szólt: „Én azt javasoltam, hogy éljen vele, nem azt, hogy visszaéljen. Természetesen minden orvosság, ha eltúlozzák, kétélű fegyverré válik.” Szervezetünk ösztönösen tudja, mi az, ami jót tesz neki, ahogyan szívünk is ismeri az erkölcsi kötelezettséget, és ezt sem az orvos-, sem a teológusprofesszor engedélye nem pótolhatja. A hideg fürdőről tudjuk, hogy árt nekünk, mégis szeretjük: mindig találhatunk olyan orvost, aki javallja használatát, olyat azonban sohasem, aki meg tudná akadályozni, hogy ártson nekünk. Bergotte azt szűrte ki mindegyik orvos szavaiból, amitől, bölcs belátással, immár évek óta eltiltotta magát. Néhány hét múltán a régebbi bántalmak visszatértek, az újabbak pedig súlyosbodtak. Amikor az állandóan kiújuló fájdalom majd esztétet vette, és ezt még tovább tetézte rövid rémálmokkal váltakozó álmatlansága, nem hívott orvost, hanem – sikerrel ugyan, de túlzó módon – narkotikumokhoz folyamodott, s teljes bizalommal olvasta a szerek mindegyikéhez mellékelt tájékoztatót, amely kinyilatkoztatta, mekkora szükség van alvásra, de azt is sugallta, hogy minden termék, amelynek segítségével előidézhető, mérgező hatású, és ennek folytán az orvosság többet árt, mint maga a betegség (annak az egy fiolának a tartalmát kivéve, amelyről a tájékoztató szól, és amely sohasem okoz mérgezést). Bergotte valamennyit kipróbálta. Némelyek más családhoz tartoznak, mint azok, amelyekhez már hozzászoktunk, hiszen ezek például amil- vagy etilszármazékok. Egy egészen eltérő összetételű új gyógyszer elfogyasztása olyan, akár az ismeretlenre való gyönyörűséges várakozás. Úgy ver ilyenkor az ember szíve, mintha az első találkára sietne. Vajon az alvás és az álmok miféle, eddig ismeretlen válfaja felé vezet bennünket az új jövevény? Már szervezetünkben kering, már ő vezérli gondolatainkat. Miként jön álom a szemünkre? És miután elaludtunk, vajon miféle különös utakra, miféle ormokra, miféle sohasem látott örvényekbe vezérel majd mindenható urunk? Az érzetek miféle új alakzata tárul fel előttünk az utazás során? Rosszulléthez vezet-e? Boldogsághoz? Halálhoz? Bergotte halála másnap következett be, hogy rábízta magát e roppant erejű barátok (barátok? ellenségek?) egyikére. Halála körülményeiről a következőket kell elmondanom. Miután enyhébb urémiarohamon esett át, azt ajánlották neki, hogy pihenjen. De amikor azt olvasta egy műkritikus írásában, hogy Vermeer *Delft látképe* című festményén (amelyet a holland festészeti kiállítás számára a hágai múzeumtól kölcsönöztek, ő pedig nemcsak rajongott a képért, de alaposan ismerni is vélte) egy kicsiny, sárga színű falfelület látható (nem emlékezett erre), amely, ha csak önmagában nézzük, festőileg oly nagyszerűen van megoldva, hogy fölé egy becses kínai műremekkel, mivel szépségénél fogva önértéke van, Bergotte néhány szem burgonyát evett, majd elment a kiállításra. Már az első lépcsőfokokhoz érve szédülés fogta el. Elsétált néhány kép előtt, és az az érzése

támadt, hogy ez az egész mesterkélt művészet száraz és haszontalan, annyit sem ér, mint az a légáram vagy az a napfény, amely átjár egy velencei palazzót vagy akár egy egyszerű tengerparti házat. Végül a Vermeer-kép elé ért, amely emlékezetében csillogóbb színekben élt, mintha jobban különbözne minden általa ismert más képtől, de a műkritikus cikkének köszönhetően most először fedezte fel rajta a kék ruhás apró figurákat, most vette észre először, hogy a homok rózsaszínű, és végül meglátta a sárga színű fal egészen kicsiny felületének becses anyagát. Egyre erősebben szédült; mint egy gyermek a sárga pillangóra, amelyet meg szeretne fogni, úgy szegezte tekintetét a becses, parányi falfelületre. „Így kellett volna írnom – gondolta. – Utolsó könyveim túlságosan szárazak, a színek több rétegét kellett volna egymásra raknom, hogy mondataim ugyanúgy értéket nyerjenek magukban is, mint ez a kis sárga falfelület.” De tudta, hogy milyen súlyos a szédülési roham, mely elfogta. Égi mérleg jelent meg előtte, amelynek egyik serpenyőjében tulajdon életét látta, a másikban az oly remekül megfestett kicsiny sárga falfelületet. Érezte, hogy az elsőt óvatlanul odaadta a másodikért. „Nem szeretnék úgy bekerülni az esti lapok hírvatába – gondolta –, mint a kiállítás mai szenzációja.”

Egyre csak azt ismételte magában: „Te kis sárga falfelület, az eressel, kis sárga falfelület.” Eközben lerogyott egy kör alakú pamlagra; hirtelen nem érezte már, hogy veszélyben forog az élete, visszanyerte optimizmusát, s azt mondta magában: „Egyszerű gyomorrontás, a burgonya nem volt eléggé átsütve, semmiség az egész.” Egy újabb roham azonban leterítette; lezuhant a pamlagról a földre, a látogatók és a teremőrök köréje sereglettek. Halott volt. Vajon örökre halott? Ki tudná megmondani? Igen, sem a spiritiszta kísérletek, sem a vallási dogmák nem nyújtanak bizonyítékot arra nézve, hogy a lélek tovább él. Csupán annyit mondhatunk, életünk egész alakulása mintha arra vallana, hogy születésünkkel olyan kötelességek terhét hordjuk, amelyek előző életünk során ivódtak belénk; mert földi életkörülményeinkben hiába keresnők egyetlen okát is annak, miért kellene kötelezőnek éreznünk, hogy jót cselekedjünk, hogy gyöngédséget tanúsítsunk vagy akár udvariasak legyünk, mint ahogy annak sem, miért érzi kötelességének az istentagadó művész, hogy hússzor is átdolgozza műve egy-egy részletét, hiszen a csodálat, amelyet az ki fog váltani, nem sokat számít majd férgék martalékává lett testének, ahogyan az a sárga falfelület sem, amelyet egy mindörökre ismeretlen, Vermeer néven épp csak azonosított művész akkora szakmai tudással és kifinomodottsággal festett meg. Mindezek a kötelezettségek, amelyeket a földi élet nem igazol, mintha egy más világ tartozékai volnának, ama világéi, melynek alapja a jóság, a figyelmesség, az áldozatkészség, a mienktől teljességgel különböző világ tartozékai tehát, amelyet elhagyunk, amikor beleszületünk ebbe a földi létbe, hogy utóbb talán visszatérjünk oda, és ismét ott kezdjük új életet, azon ismeretlen törvények fennhatósága alatt, amelyeknek azért engedelmeskedtünk, mert tanításunk belénk volt vésődve, jóllehet nem tudtuk, ki plántálta belénk őket – e törvények fennhatósága alá, amelyekhez az elmélyült szellemi munka egyre közelebb visz, és amelyeket egyedül az ostobák nem látnak, de ők aztán egyáltalán nem. Ilyenformán az a gondolat, hogy Bergotte nem mindörökre halt meg, nem is oly képtelen.

Bergotte-ot eltemették, de a gyász éjszakáján a kivilágított kirakatokban hármával egymás mellé helyezett könyvei úgy virrasztottak, mint kitárt szárnyú angyalok, és olybá tűntek, mint az eltávozott feltámadásának jelképei.

(Részlet AZ ELTÚNT IDŐ NYOMÁBAN ötödik kötetéből, A FOGOLY LÁNY-ból; a címet mi adtuk.)

A TAVASZ KÜSZÖBÉN. FEHÉR GALAGONYÁK, RÓZSASZÍN GALAGONYÁK

Lóránt Zsuzsa fordítása

A minap olvastam a mai nappal véget érő viszonylag enyhe tél kapcsán, hogy az előző századok során megesett, hogy már februárban virágba borultak a galagonyák. Erre a szóra, mivelhogy ez volt az első virág-szerelmem, megdobbant a szívem.

Ha rájuk tekintek, még ma is felidézik azt az életkoromat és éneket, amikor először pillantottam meg őket. Akármilyen messziről veszem is észre fehér gézfátylukat a sövényen, feléled bennem az akkori gyermek. Mindaz a gyenge és sivár élmény, amit a többi virág ébreszt fel bennem, a galagonyák miatt érzik erősebbnek, mert hozzájuk tapadnak a legősibb, legifjabb koromból való élmények, akár némely diszelőadáson, ahol láthatatlan kóristák üde hangjával támasztják alá és nyomják el az öreg tenor fáradt hangját, aki hajdani dalainak egyikét fújja. Amikor a galagonyákat nézegetve tűnődve megállok, az nemcsak tekintetemet, hanem emlékezetemet és egész figyelmemet próbára teszi. Megpróbálok rájönni, micsoda mélység fölött válnak ki a szirmok, mintha valami múltat, valami lelket adnának a virághoz; miért érzem úgy, mint ha szent dalokra s hajdani holdvilágra ismernék bennük.

*

Mária havában láttam először galagonyákat, vagy akkor figyeltem fel rájuk először. Éppoly elválaszthatatlanul tartoztak hozzá a szertartás rejtelmeihez, mint az imádságok, sőt az oltárra kerültek, sorban nyújtogatták vízszintesen izesülő ágait, mintegy ünnepi előkészületeként a szent lángok és vázák között, s bőven hintett fehér kis bimbókkal még lombfűzérüket is kicsinosították, akár egy menyasszonyi uszályt. Pártáik feljebb nyíltak, oly hanyagul fogták át az őket egészen ködbe borító porzósálak csokrát, mint egy végső légies diszöv, és ha lelkem mélyén némajátékkal próbáltam kifejezni virágzásuk mozzanatát, öntudatlanul is egy szórakozott és eleven lányka szeles mozdulatait láttam magam előtt. Elmenőben letérdeltem az oltár elé, s amikor felálltam, éreztem, hogy a virágokból keserédes mandulaillat tör elő. Bár a galagonya néma volt és moccanatlan, ez a ki-kihagyó illat mintha heves életmoraja lett volna, vibrált tőle az oltár, akár az eleven csápoktól látogatott falusi sövény, mert úgy vélhettük némely szinte vörösös porzósál láttán, mintha a bogarak tavaszi mérgét és kellemetlenkedő természetét őrizték volna meg, ahogy mára virággá váltak.

Mária havának múltán az ilyen estéken, ha szép volt az idő, és sütött a hold, ahelyett, hogy egyenesen hazatértünk volna, apám becsvágyból hosszú sétát tétetett velünk a kálvária felé, s anyám, aki rosszul tájékozódott, és útközben nem tudta kiismerni magát, a sétát egy hadászati lángelme hőstettének tekintette. A vasútállomás körútja felé tértünk vissza, ahol a település legkellemesebb villái sorakoztak. Akár Hubert Robert, a holdvilág behintette fényével valamennyi kis kert törött fehér márványlépcsőit, szö-

kőkútjait, félig tárt rácsos kapuit. Fénye lerombolta a táviráda épületét. Csak egy csonka emlékoszlop maradt fenn belőle, de az megőrizte a halhatatlan romok szépségét. A csendben, amely mit sem nyelt el, időközben nagyon messziről érkező észrevétlen zajok szakadoztak föl sorja nélkül, de olyan „műves kivitelben”, mintha bizonyára csak *pianissimójuk* miatt volna e távoli hatásuk – mint a hangfogóval játszott darabok, amiket az akadémiai zenekar oly pompásan ad elő, hogy azt hihetnők, a hangversenyteremtől igen távol hallgatjuk, miközben egyetlen hangot sem veszítünk, és az öreg bérlet tulajdonosok elbűvölve fülelnek, mintha egy távolban menetelő hadsereg vonulását figyelnék, amely még be sem fordult a Trévisé utcába. Vonszoltam magam, majd felbuktam az álmoságtól, a balzsamos hársfaillat a legnagyobb fáradság árán elérhető jutalomnak látszott, ami a vesződéséget meg sem éri. Apám hirtelen megállított minket, és megkérdezte anyámtól: „Hol vagyunk?” Anyám a meneteléstől kimerülten, de egyben apámra büszkén, megadóan vallotta be, hogy fogalma sincs róla. Apám vállat vont, és nevetett. Akkor pedig, mintha kulcsával együtt a mellényzsebéből húzná elő, megmutatta, hogy előttünk áll kertünk hátsó kiskapuja, a kert utcánk sarkával együtt elénk jött, hogy ott várjon minket az ismeretlen utak végén. Anyám lenyűgözve mondta: „Páratlan vagy!”

Attól fogva egyetlen lépést sem kellett tennem, a föld alá sétált a kertben, ahol oly régóta nem kellett szándékosan odafigyelnem, hogy mit teszek: karjára vett a Szokás, és ágyamba vitt, mint egy kisgyermeket.

*

Egy vasárnap délután, amint szüleimhez csatlakoztam a mezőkre kaptató kis ösvényen, észrevettem, hogy minden zsong a galagonyailattól. A sövény mintha kápolnaláncolatot alkotna, eltűnt a pihenőoltár-formán ráhalmozott virágok takarója alatt; a nap mintha templomablakon áttörve vetett volna fénykockát alájuk a földre; illatuk is éppoly kenetesen és körülhatároltan terült szét, mintha még a Szűz oltára előtt állnák, s a virágok is díszben, szórakozott képpel tartotta mindegyik szikrázó porzócsokrárt, a lángható gótika törékeny és sugaras bordaerezetét, akárcsak a templomban a karzat korlátját vagy az ólomüveg ablak osztatát áttörten csipkéző bordák, amelyek fehér húsú epervirágokként terültek szét. Hozzájuk képest mennyire egyszerűnek és parasztosnak hatottak a vadrózsák, melyek ezen a meleg vasárnap délutánon a falusi ösvényen mellettük kapaszkodtak a verőfényben, vöröslő ruhaderék övezte selymüket a könnyű szél szétzilálta.

Ám hiába álltam a galagonyák előtt, hogy beszívjam láthatatlan és határozott illatukat, hogy ráirányítsam tudatomat, amely nem tudta, mihez kezdjen vele, hogy elveszítsem és újra rátaláljak, hogy egyesüljek az ütemmel, amely fiatalos gyorsasággal és némely zenei szünetet idéző váratlan kihagyással ide-oda hányta a virágokat, a galagonyák kimeríthetetlen bőségben kínálták ugyanazt a meghatározatlan vonzerőt, de nem hagytak mélyebbre merülni a dallamoknál, amelyeket vagy százszor játszottak egyfolytában újra, de titkukba egy lépéssel sem hatoltam mélyebbre. Kis időre elfordultam tőlük, hogy aztán újult erővel közelítem meg őket. Folytattam utamat a rézsúig, amely meredeken kaptatott fel a sövény mögött a mező felé, néhány magános pipacs, egy pár lustán elmaradozó búzavirág ékítette virágával, mint egy szőnyegszegélyt, ahol gyéren jelenik meg a díszítőelem, amely a középső képmezőben majd uralkodóvá válik; még ritkásan, nagy közökben, ahogy az egymástól elszigetelt házak már

a falu közeledtét jelzik, úgy jelezték nekem a virágok a búzával elöntött határtalan síkságot, ahol felhők fodrosodnak, s ahol egyetlen pipacs láttán, amelyik olajos és fekete bugája fölött hajókötélzete csúcsáig vonja föl és lobogtatja a szélben vörös lángját, megdobban a szívem, ahogy az utazó szíve dobban meg, amikor megpillantja a sík földön az első megfeneklett bárkát, amelyet kátránykóccal foldozgatnak, és még mielőtt meglátná, így kiált: „A tenger!”

Úgy tértem vissza aztán a galagonyákhoz, mint egy műremekhez, amiről azt hisszük, jobban fogjuk látni, ha nem nézzük egy darabig. Azt az örömet nyújtották, amit kedvelt festőknek a megszokottól különböző képe láttán érzünk, vagy ha egy csak ceruzavázlatból ismert festmény elé vezetnek, ha zenekari színpompában hangzik fel egy korábban csak zongorán hallott darab, és amint a park mentén haladtunk, nagyapám magához intett, s a sövényre mutatva így szólt: „Te úgy szereted a galagonyát, nézd csak ezt a rózsálló virágot, ugye milyen szép!” Csakugyan galagonyavirág volt, csak rózsaszín, még szebb, mint a fehérek. Ő is ünnepi diszbe öltözött – az egyházi ünnep díszébe, mert csak az egyházi ünnepek igaziak, szemben a világiakkal, azokat egy véletlen szeszély bármely nem kifejezetten nekik rendelt napon elhelyezheti, és természetüknél fogva hiányzik belőlük minden ígézet –, ám a rózsás virág díszé még gazdagabb volt, ahogy egy rokokó pástortbotot füzérekkel fonnak tele, oly módon, hogy parányi hely se maradjon csupaszon, az ágakra egymás fölé tűzték a „pirosított” virágokat, s ennél fogva falunk szépérzéke szerinti minőségük is jobb volt, amennyiben az ember a helyi „bolt” árlétrája alapján ítélte, vagy a fűszeresé szerint, aki a rózsaszínű kekszeket drágábban árulta.

A virágok csakugyan az ehető dolgok egyik színárnyalatát választották, vagy azt, amelyik a nagy egyházi ünnepeken finoman megszépíti az ünneplőruhát, mert a gyermekek szemében a legnyilvánvalóbban szépnek látszó árnyalatok önnön fölényüket meg is indokolják, és ezért nekik valami élénkebbet és természetesebbet őriznek meg, mint a többi szín, még akkor is, ha tudják, hogy a virágok az ő torkosságukat nem kecsegtetik semmivel, és nem is a varrónő választotta ki őket. Én pedig rögtön megéreztem, akár a fehér galagonyáknál, csak még jobban elámultam, hogy a színeket nem mesterségesen állították elő emberi ügyeskedéssel, avégett, hogy az ünnepi jelleget a virágokban kifejezésre juttassák, hanem maga a természet fejezte ki ösztönösen, a pihenőtáron ügködő falusi boltosasszony egyszerűségével, aki a cserjéket túl finom árnyalatú és parasztrózsaszín csokrétákkal terheli túl. Az ágak magasában, mint csipkézett papírba burkolt megannyi kis cserepes rózsató, amilyenek nagy ünnepek-kor keskeny orsóikkal pompáznak az oltáron, egy fokkal sápadtabb árnyalatban hemzsegett az ezernyi kis bimbó, és félig kinyílva, mint rózsaszín márványkehely öblén, látni hagyták vörös krétarajzukat, és még a virágoknál is jobban árulkodtak a csipkerózsa ellenállhatatlan lényegéről, hogy bárhol zsong is, bárhol kezd virulni, nem lehet más, mint rózsaszín. Mária havára tökéletesen készen – amelynek mintha máris részese volna – úgy ragyogott üde rózsaszín ruhájában mosolygósan a sövénybe ékelődve, de egyben különbözve is tőle, mint egy ünneplőruhás lányka az otthon maradók hanyagul öltözött csoportjában, a pompás katolikus cserje.

*

Abban az évben szüleim a szokásosnál kissé korábbra tűzték ki a Párizsba való visszatérés napját, s az indulás reggelén a fényképezéshez bebodorították a hajamat, óvatosan tették fel az először viselt kalapot, és vattázott bársonykabátkába öltöztettek, mi-

után mindenütt kerestek, anyám könnyek közt talált rám a kis meredélyen, amint tuskós ágaikat átölelve éppen búcsút vettem a galagonyáktól, és – mint a szomorújátékbeli hercegnő, akinek hiábavaló díszei terhére vannak, hálátlanul az alkalmatlan kéz iránt, amelyik gondosan ügyelve formált minden szalagcsokrot, hogy homlokban a haját összefogja – kitépett hajcsavarókon s vadonatúj kalapomon tapostam. Könyeim nem hatották meg anyámat, de az eltiport fejfédő és a tönkrement kabát láttán nem tudott elfojtani egy sikolyt. Én meg sem hallottam. „Ó, szegény kis galagonyáim! – mondtam zokogva –, nem ti akartatok elszomorítani, nem miattatok kell elutaznom. Ti sosem bántottatok! Titeket mindig szeretni foglak.” És könnyeimet törölgetve megígértem nekik, hogy ha nagy leszek, nem követem a többiek esztelen életét, sőt ahelyett, hogy tavasszal látogatóba járnék, és sületlenségeket hallgatnék, még Párizsból is vidékre utazom majd, hogy lássam az első galagonyákat.

Le Figaro, 1912. március 21.

Takáts Gyula

TÜNDÖKLŐ TOLLAK

Verssorok a Poetai Harmonistikához

Rómán túlabb, ha onnan
s Velencén innen, mert vele
alszik a mocsár
s amíg a lápon
és zanócon át
forgatja titkait
a sűrű nád,
Maecenasszal együtt
zöld zsombéktenger
szigetén tűnődik
kagylók zátonyán...

Velencén innen, így tehát
Rómán is túlabb e magány...
Háza, mint a bődönhajó
köddel úszik vele haza...
Körötte kastélynyi lidérc
és pásztor és csikász
forgatja titkát,
mint időt a nád...

Alatta tőzeg
mély poklain,
amíg a tólyukak
és varsák, hálók
csapdáin át
Dante hozza Vergiliust,
kútjában – udvarán –
a hattyúk és a zöld kígyó
ódáival villámlanak...

És háza ajtaján,
ha megfulladt
a gyertya már,
a barmok és a sás
úszóin át
a pontuszi mocsár
s a Berzsenyi-titok
Ovidiusszal bekopog.
Hozza és együtt
küldik már tovább
a Dunán, Budán
is messze túlabb
szebb poétikát...

Hajnalra az és ő is ott...
Mocsári-tölgy
s fészeknyi nép,
amelynek gyökerét...
És zsaluját a zsúp alól
rányitva Berzsenyi,
a nap előtt,
vállán a fénnel,
szemben, Kölcsey...

Fölöttük a
fekete-gólya...
Tündöklő tollak!
Tenger és mocsár
idézi tüzes Afrikát
és csizmás Umbriát...

Pacskovszki Zsolt

ANGST

Engel a tenyere közé szorított arccal nézte a monitorokat, s a szája időnként megrándult: magában beszélt. Felállt, nem bírta tovább. Kinyitotta a fémszekrényt, kihúzta koszlott télikabátja belső zsebéből a pénztárcáját, és a gyomrát masszírozgatva kilépett a nyitott ajtón. Nem ment egyenesen oda az automatákhoz: útközben, életében először megállt, sőt hosszasan elidőzött a könyvesstand előtt. Egy álmos szemű, nagyon vékony lány árulta a könyveket: a fejét kötött, fülvédős sapka védte a huzattól, cigarettázott, és vörösre dermedt kézfejét lehelgette, amelyen ijesztően sötétlila erek ütöttek át. Engel tekintete végigfutott a könyvek színes borítóján, ismeretlen szerzők kimondhatatlan nevén. Felemelt egy kevésbé vastag kötetet, végigpörgette a lapjait, elolvasott egy-egy szót, majd odanyújtotta a lánynak:

– Ez jó lesz. Kérni fogom.

A lány az ajka közé dugta a cigarettát.

– Háromszázötven. – Felköhögött, a szemét csípni kezdte a füst; kivette a szájából a cigarettát, és ahogy ügyetlenül egy kicsi reklámtáskába gyömöszölte a könyvet, lehamuzta a standot.

Engel egy ötszázast vett ki a pénztárcájából.

– Nem kérek vissza – tartotta a regények fölé.

A lány arcára csodálkozás ült ki. Halványan, kissé fáradtan elmosolyodott, de egy másodperc múlva elkezdte kiszedni a visszajárót a pénzes dobozból.

– Nem, nem kérek vissza – rázta meg a fejét Engel.

A lány felnézett, a keze, amelyben már ott tartotta a pénzt, megállt a levegőben. Elpirult, pislogva méregette Engel gyűrött arcát, kék munkazakóját.

Engel mosolyogva megcsóválta a fejét. Ráhajtotta az ötszázásra a lány vékony ujjait, és gyengéden megszorította őket.

– Lehet, hogy ma...

A lány riadtan pillantott a szemébe.

– Semmi... bocsánat... – Engel zavarbaesett: elhúzta a kezét.

A zsebébe csúsztatta a könyvet, és lassan, lehajtott fejjel eloldalgott. Nem nézett vissza; nem nézett a mozgólépcső felé siető utasok szemébe: csak arra vigyázott, hogy egyiküket se súrolja a vállával. Az üdítőital-automata előtt állt meg. Pénzt szórt bele, aztán rövid tétovázás után megnyomta az egyik gombot. A készülék egy sárga-narancs-sárga dobozt dobott ki magából.

Engel megszemlélte, maga elé emelte, körbeforgatta. Mielőtt visszaindult volna, még vett egy Bounty-szeletet is a másik automatánál. De alig ért a stand közelébe, a lány gyorsan pakolászni kezdett a földön egy dobozban, és ő nem mert odakanyarodni hozzá a csokival. A zsebébe dugta; bizonytalan mozdulattal feltépte az üdítő zárópántját. Az ital hideg volt, teaízű.

Az ajtóban Hallernébe botlott.

– Maga meg hol jár? – szűkülte össze az asszony szembogara.

– Teát vettem – csúszott be gyorsan a résen Engel, és a vállával az ajtókeretnek támaszkodott.

– És a... – Hallerné megtorpant. – Mi az, nem akar beengedni?

– Nem – mosolyodott el Engel.

Becsukta és sietve kulcsra zárta az ajtót az asszony orra előtt. Hallerné tátogva bámult befelé az ajtó üvegén.

Engel beljebb lépett, leült a monitorok elé, s ivott egy apró kortyot.

Hallerné az üvegnek nyomta a mellét.

– Ne vicceljen – kopogtatott be az ujjai végével. – Engel! Nyissa már ki!

Engel az asztalra könyökölve figyelte a kékes képernyőket. A felfelé üzemelő mozgólépcső üres volt; a lefelé ereszkedően nyugodtan álltak az emberek; a peronok a szokásos képet mutatták: ülő, mozdulatlanul várakozó, fel-alá sétálgató, előreigyekvő utasokat.

– Mit csinál? – dörömbölt be hangosabban Hallerné.

Az arca, amelyet az üveghez tapasztott, szétnyomódott, tehénszerű vonásokat öltött.

Engel idegesen felállt, és odasétált hozzá. Az asszony mozdulatlanra merevedett. Feszülten méregették egymást; aztán Engel sarkon fordult, és nehéz sóhajjal megragadta, átkarolta a fém öltözőszekrényt. Egészen beleizzadt, míg az ajtóig cipelte. Az üveg mögött ekkor már két arc látszódott: Hallerné mellett ott állt az egyik szerelő is. Engel „betemette” a látványukat a szekrényel.

Hallerné újra sipitogni kezdett; két ököllel verte az üveget, de a szekrény eltompította a lármát.

Engel a teáját kortyolgatva nézte a három monitort. Gépiesen meggyújtott egy cigarettát, odahúzta maga elé a hamutartót.

Hirtelen felkapta a fejét; letette az üdítősdobozt, és közelebb hajolt a jobb oldali képernyőhöz. Egy kosárlabdázó termetű férfi tűnt fel a biztonsági sávon: karba tett kézzel várta a metrót.

Engel megreszelte a torkát, kortyolt egyet, aztán bekapcsolta a mikrofont. A férfi még mindig a gumiszőnyegen állt.

– Kérem, ne hagyja el a biztonsági sávot – mondta Engel erélyes, de meg-megre-megő hangon. – Maradjon még ott egy kicsit.

A férfi feleszmélt, hátralépett: értetlenül, ijedten és csodálkozva kapkodta ide-oda a fejét. Az utasok közül többen felhúzták a szemöldöküket, és meglepetten elmosolyodtak: gimnazista korú lányok, két részegen imbolygó férfi; a „metrólakó” öreg, aki eddig a székeken aludt, felült, és a cipőjébe bújtatta csupasz, a monitoron át is koszosnak látszó lábfejét.

Engel csak most figyelt fel arra, hogy néhány pillanat óta abbamaradt a dörömbölés. Fülelt; a tekintete a bal oldali képernyőre siklott. Közelebb hajolt, s átváltott egy másik kamerára.

Utasok áramlottak ki egy beérkező szerelvény szétcsúszó ajtajain, és lökdösődve, a beszállni készülőkkel félrenyomva a kijárat felé igyekeztek. Engel megvárta, amíg tömeggé préselődnek össze a mozgólépcső előtt. Közben látta, hogy a másik irányból is befut egy jármű.

Odafordult a mikrofonhoz:

– Kérem, készítsék elő jegyüket, bérletüket, a kijáratnál ellenőrök dolgoznak.

Az arcok inkább törődöttek lettek, mint bosszúsak. Néhányan engedelmesen máris a zsebükbe nyúltak.

Engel a fejét rázogatva figyelte őket.

– Kérem, tegyék el a bérletüket – sóhajtotta –, az állomás területét elhagyták az ellenőrök.

A szemek összeszűkültek, és most már több szájról is káromkodást lehetett leolvasni.

Engel mellett megszörrent a telefon.

A készülék felé nyúlt – aztán visszahúzta a kezét. Újabb cigarettát gyújtott meg, a másik kezével pedig megállította a mozgólépcsőt.

A telefon kitarotán csörgött mellette.

– A mozgólépcsőt utastársuk állította meg – mondta. – Ha baleset történt, kérem, kísérjék a sérültet a... kísérjék őt haza.

Felkapta a telefont, de nem emelte a füléhez: távolról hallgatta a pattogó, ideges férfihangot.

– Nemsokára vége lesz – szolt bele végül, és mielőtt a hang ismét ráförmédhetett volna, a szemétkosárba hajította a kagylót.

A monitorban az emberek sértődött arccal, szitkozódva gyalogoltak felfelé.

– A lépcső indul – kiáltott rájuk Engel.

Megálltak, a gumikorlátba kapaszkodtak.

Engel kikapcsolta a mikrofont, felkelt, és a teásdobozzal a kezében odasétált a szekrényhez. Csak a metróbéjárat tompa zibongása szűrődött át rajta.

Visszaült a monitorok elé.

Voltak, akik még mindig arra vártak, hogy megnyomja a gombot, a többség azonban sóhajtozva-morgolódva újra nekivágott a lépcsőnek. Lent, az állomás közepén már egészen sűrű nyájja verődtek össze a feljutni próbáló emberek.

Engel könnyed mozdulattal elindította a lépcsőt, a másikat pedig megállította. Valaki elesett, a háta mögött állóknak zuhant. Néhányan vadul a kamera felé kapták a tekintetüket: a szájukról méltatlankodó szavakat lehetett leolvasni.

Engel ijedten elnyomta a cigarettáját a hamutartóban, és bekapcsolta a mikrofont.

– A mozgólépcsőt utastársuk állította meg – mondta. – Ha baleset történt, kísérjék haza a sérültet. Fogózkodjanak, a lépcső indul lefelé.

Megnyomta a gombot, felállt.

– Engel! – ütögették meg az üveget. – Engel, hall engem? – pattogott a pattogó hang.

A szeme sarka megremegett. A középső monitorban két egyenruhás rendőrrel emelkedett a lépcső felfelé. Nem beszéltek, a sapkájukat fogták. Engel megette, lenyelte az egész Bounty-szeletet, mire kiértek a kamera látószögéből.

Lent újabb szerelvény fékezett le az állomáson.

– Kérem, álljanak meg – suttogta Engel izgatottan a mikrofonba. – Fel kell olvasnom valamit önöknek. Várjanak.

Az állomáson álltak az emberek. Azoknak a száma, akik mégis elindultak a mozgólépcső felé, elenyésző volt.

Engel előráncigálta a könyvet. Ivott a teájából, lázasan lapozgatott, majd találmra kiválasztott egy oldalt. Alig olvasott bele két-három szót a mikrofonba, érezte, hogy verejtékcseppek ülnek ki a homlokára, az arca pedig egészen vörös lesz.

„Nem egészen százméternyire egy férfi körvonala tűnt fel az út szélén. És akkor minden roppant gyorsan történt. X. úr eloltotta a reflektorokat, és görcsö-

sen a kormányba kapaszkodott. Az amerikai autó motorja felbőgött, mert X. úr sebességet váltott. A széles szélvédőn keresztül Bea B. látta a teljes sebességgel felé rohanó utat, az éjszakában alig-alig kivehető fekete utat. A kerekek nagy erővel, súlyosan az útszegélynek ütköztek, rázkódtatták a karosszériát, az ágak csapkodták az ajtókat és az ablaküvegeket. A férfi alakja az út szélén nőni kezdett, egyre nőtt. A levegőben látszott lebegni, a párában, csenevész bokorra hasonlított. Az autó tovább rohant az útszegélyen végig, nagy göröngyöket csapott fel, letaposta a fűvet. X. úr görcsösen kapaszkodott a kormányba, és kiáltott valamit, de hangja olyan rekedt volt, hogy senki sem érthette. Bea B. megigézve nézte az autó előtt teljes erejéből futó szürke alakot. Egy villanásra úgy látta a férfit, mintha hirtelen magnéziumlámpa világította volna meg, mozdulatlanak, szürke felöltőben, látta tarkóját, fekete haját, két oldalán lecsüngő karját. Aztán egy tompa ütés, nyekk!, hallatszott a földből, nem, nem kiáltás, rekeszizom heves összerándulása, és talán a sápadt fiatal nő, vagy...

– Engel itt átugrott egy nehezen kiolvasható néven –

vagy talán a negyedik férfi hallatta, vagy a lány, tudta nélkül, és az amerikai autó néhány másodpercig ugrott még az útszegélyen. Azután visszatalált az útra, és száguldani kezdett, könnyedén, szinte zajtalanul az éjszakai síkságon. Ez abban az időben történt, a névtelen háború alatt, mikor azért ültek autójukba az emberek, hogy embervadászatra induljanak az éjszakában...

Engel kezdetben sűrűn elakadt olvasás közben, a hangja meg-megbicsaklott, egy idő után azonban teljesen belemélyedt a könyvbe, elfeledkezett a külvilágról, arról, hogy hol van, mit csinál éppen, és csak most, a kiválasztott fejezetrészlet végére érve ébredt rá, hogy kalapáccsal verik, vésővel feszegetik a szekrény mögött az ajtót.

– Engel, hagyja már abba! – ütötte meg a fülét ismét az éles hang.

Némileg csalódottan kellett felfedeznie, hogy az emberek valószínűleg jó ideje nem állnak már. Újabb szerelvények utasai lehettek. Az arcukon még csodálkozás tükröződött, ám láthatólag egyikük sem reménykedett, hogy a felolvasás folytatódik.

A kopácsolás egyre hangosabb és idegesítőbb lett.

Engel félretolta a könyvet, felállt, visszaült, cigarettára gyújtott. Aztán a homlokát az egyik tenyerébe döntötte, eltakarta a szemét, és „vakon” megállította mindkét mozgólépcsőt.

Néhány másodpercig mozdulatlanul ült, majd beleszívott a cigarettába.

– A mozgólépcsőket én állítottam meg – mondta. – Én... mindegy. Csak el akartam

mondani maguknak, hogy fáj. Már reggel, ébredéskor éreztem. Ahogy felültem, úgy éreztem, agyonnyom a szorítás. Aztán elindultam ide, és senki nem tért ki előlem a járdákon. Iskolás gyerekek, talán a maguk gyerekei jöttek nekem, és megint fájni kezdett. Nem kértek elnézést tőlem.

– Engel! – sipította a hang, de Engel fel sem nézett.

– Még most is fáj – folytatta. – Maguk tudják, mi ez? Tudja valaki, hogy mi ez?

A mikrofonba fújta-sóhajtotta a füstöt.

– Fogódkodjanak – mondta halkán. – A lépcsők indulnak.

A véső alatt szétroppant valami, fémes zajjal a földre esett.

– Engel, pakolhatja össze a cuccait! – kiáltotta a hang.

Engel felriadt, elindította a mozgólépcsőket. A tekintete átsiklott a monitorok felett. A teásdobozért nyúlt, de csak néhány csepp maradt benne, annyi, hogy a nyelve hegyét megnedvesítse.

A kalapács meg a véső tovább dolgozott. Többé már nem kiáltották át az ajtón a nevét. A vasszekrény háta meg-megrezgett.

Felállt, a könyvet kezdte lapozgatni, és közben mégis vetett egy pillantást a monitorokra.

A két lépcsőn, a peronokon nyugodtan hömpölyögtek az utasok. A vonásaikat kissé összemosó, vibráló képernyők most legalábbis nyugodtnak mutatták őket.

„Bea B. föntről, a szobájából nézte a poklot. Látta a végtelenbe tartó utca szűk folyosóját, torok volt, szűk nyílás, melynek maró savjai szünet nélkül emésztették az áldozatokat.

Lent a járdán haladtak az emberek. Nem sejtették, milyen végzet felé. A lány jól ismerte őket. Összeszorult torokkal, könnyes szemmel nézte, amint mennek a halál felé. Suttogott nekik az ablaküveg mögött, és ajka előtt pára-fénykoszorú keletkezett minden szó után: – Isten veled, Geoffroy úr... Isten veled, asszonyom... Isten veled, Dick. Isten veled, Jules... Isten veled, Simon. Isten veled, Soulier úr. Isten veled, Sébastien. Isten veled, Héloïse. Isten veled, Lucie. Isten veled, Germaine. Isten veletek, isten veletek...”

Szvoren Edina

A TRIBÁDIÁRÓL, AVAGY A HOLD LEÁNYAI S A JÉG, AMELY ÉGET

Mondják, minden logikát nélkülöz az a gondolkodásmód, amely már meglévő feltételezésekből, „előítéletekből” indul ki; mondják, gondolati építményeket alulról fölfelé illendő megalkotni. Én mégis az előfeltételezéseimből szándékozom kiindulni, ugyanis az a meggyőződéseim, hogy semmi sem jellemzőbb a komoly gondolkodóra, mint előítéletei és megérzései, s mivel emberemlékezet óta kisebbségi érzésekkel viaskodom, igencsak fontos nekem komoly gondolkodó színében feltűnnöm, előítéleteimre hallgatva logika helyett, s „földről” építkezni, hogyha összedől is a készülő ház, de legalább jókora zajt csapjak valahogyan. Mert talán nem is igazságokat akarok itt összeilleszteni egyetlen hosszú láncolatá, hanem csak fölkelteni a figyelmet. Ezért elképzelhető, hogy bizonyos tényekkel szemben vannak fogok mutatkozni, de talán nem is olyan nagy vétek, ha ezzel mások korábbi vakságát óhajtom ellensúlyozni. S talán érnek valamit az előítéleteim is, ha már a logikámra nem számíthatok.

Földről építkezem tehát, s épületem homlokzatán ez áll: *minden nő homoszexuális*. Csökkentértékűségi szorongásaimat kompenzálendő, hajlok megfellebbezhetetlen igazságok kinyilatkoztatására, s ebből most sem engedek, mert makacs is vagyok, de bővitem kicsit ijesztően hangzó kijelentésemet: *eredendően minden nő homoszexuális*.

Ha költő volnék s kevésbé makacs, tőmondatomat addig-addig bővítgetném, míg értelme jócskán átalakulna, s szép lassan esztétikussá, az olvasó számára pedig elfogadhatóvá válna, és kísértetiesen hasonlítani kezdene Virginia Woolf egyik mondatához: „*Nők olykor szeretnek nőket. Megesik néha az ilyesmi.*” Szébb ez a mondat, sokkal szébb az én kijelentésemnél, mert szépséget csak a rejtőzés hordhat magában, a szabadság viszont, a határozottság biztonsága (*minden nő homoszexuális*) nem esztétikai kategória. S mivel tribád- és irodalmi vonzalmakkal egyaránt meg vagyok áldva, irodalmi oldalról nézve a dolgot, nagyon is fáj, hogy kijelentő tőmondatommal a rejtőzés szépségét vagy, ha tetszik: a tiltott gyümölcs ízét rabolom meg; másfelől viszont semmire sem vágyom jobban, mint ilyen mondatokat a papírra vetni, hogy: *minden nő homoszexuális* (már másodízben hagyom el az „eredendően” szócskát), amivel egyébként nem más a célom, mint hogy kinyilvánítsam – a bizonyítás a tudomány dolga –, hogy a homoszexualitás nem abnormalitás, nem nemi deviancia, s hogy éppen ezért nincs is szüksége toleranciára.

Magyarítani akarok, célom érdekében különböző eszközöket használok föl és vetek el megfontoltan. Elvettem például Virginia Woolf mondatát az „*olykor*” és a „*megesik*” szavakkal együtt. *Célom* volt vele, és meglehet, éppen ez a célelvű gondolkodás jelenti a földről való építkezést, illetőleg magukat az előítéleteket. S amikor a rejtőzés szépsége helyett a szabadságot választom, nem akarok mindenáron „igazságokat” kinyilatkoztatni, vagy Tiszteletre méltó Tények tömegével tudo-

mányosan alátámasztani feltevéseimet. (Akkor viszont mit akarhatok? Sajnos nem tudom.)

Nincsen más szépség, csak a nőé. – Ezzel a mondattal nem a heteroszexuális szerelmet fogom – akaratlanul is – megbántani, hanem a férfiak egymás iránti szerelmét, mert az értelemszerűen és eredendően nélkülözi a női szépséget. Mit tegyek még ehhez hozzá, hogy ne sértsem meg túllontúl azokat a férfiakat, akik férfiakat szeretnek? Nem akarok úgy eljárni velük szemben, mint azok, akik oly gyakorta mondogatnak ilyesmit, génhibákra, születési rendellenességekre hivatkozva: „ó, az más: azok perverz-ek!” Ezért én így próbálok fogalmazni: a női homoszexualitás egészen más gyökérből ered, mint a férfiaké, ezért nem is volna szabad őket ugyanazzal az elnevezéssel illetni. De hát nekem a férfiak egymás iránti szerelméről módfelett csekélyek az ismereteim; ám ha férfi is képes férfit szeretni, akkor talán mégsem egészen igaz második mondatom állítása, amely a nő kizárólagos szépségét hirdeti. Megcáfolnám tehát saját kijelentésemet? Azt hiszem, vannak a gondolkodásnak olyan szakaszai, amikor mellőznünk muszáj a logikát, hogy logikusak maradhassunk.¹

Nincsen más szépség, csak a nőé. Amikor ezt írom, megfelelkezni látszom arról az alapigazságról, hogy nincsen a világon szép, csupán az ember látja a dolgokat annak; vagyis nem a nő szép, hanem aki nézi. Jól tudom, hogy így van. (Titokban persze azt gondolom, hogy *van* abszolút szépség, talán mégiscsak létezik.) A férfiszerelem számomra kínos problémáját elmellőzvé, felmerül bennem azért a gyanú, hogy talán nem is egészen ezt akartam mondani, hanem inkább azt, hogy: *a nő számára* nincsen más szépség, csak a nőé. Így érintetlenül hagyom a férfiszerelem szépségének a problémáját.

Mielőtt kiderülne, milyen összefüggésben is áll egymással két mondatom, egy újabb kijelentéssel toldom meg az előzőket: *a nőt is anyaöl ringatta.* S most már elérkezett a három mondat magyarázásának, azaz bővebb kifejtésének az ideje: mivel harmadik kijelentésem igazságát feltehetőleg nem kérdőjelezte meg senki (habár az olvasónak esetleg kedve lenne kétkedéssel fogadni az írónőt, aki saját tribádvonzalmaira elméleteket szándékozik építeni), kezdhetem magyarázni, miért is tartom szükségesnek ezt a tényt leszögezni: a nőt is anyaöl ringatta.

Úgy lettünk megalkotva, bizony, mi nők is, hogy azt a személyt, aki minket kilenc hosszú hónapban át a testében hordoz, majd újabb hosszú ideig ismét csak egyetlen tápláló forrásunk leend, s aki azonfelül életünk első nemi élményét nyújtja (ez a megállapítás nem az én előítéletem): az anyát, mivelhogy életünk függ tőle, és elsőként ébreszti fel nemiségünket, szerelmünk tárgyává tesszük – mi, nők is szeretjük őt. S hogy miért kell hangsúlyozni az anya tápláló forrás és „szerető” voltát? Amihez létfenntartásunk, éhünk-szomjunk oltása, nemiségünk fűződik, s nem elhanyagolható tényként említve: elsőként fűződik, az nemcsak megérdemli, de rendszerint el is nyeri szerelmünket; ismétlem, a miénket, nőkéit is. S így talán már nem is tűnnek olyan nagymértékben aforizmatikusnak vagy gőgösnek a kijelentéseim, hiszen egészen természetesen látszik, hogy a nő is csak azt a szépséget tudja szépségnek elismerni, amelyetől kapott is valamit élete folyamán. Ne háborogjon senki: nem mondtam, hogy a férfi *csúnya*. Csupán azt mondom, hogy a nő nem rezonálhat a férfiszépségre, mert az életének további alakulását oly nagymértékben befolyásoló első hónapokban nem kerül a látókörébe férfi. (Persze a férfinak sem.) S most kérdéseket másolok házam faláról, ilyesfélétet: találunk-e vajon olyan nőt, aki *apamé*hből volt szerencsés világra

jönni, vagy olyat, akit *apamell* szoptatott? Bizony, hajdanán apamellen csüggőt, egykoron apaméhből kitaszítottat nem fogunk találni. Pedig ha találnánk, a nő férfiszexuálme meglelné magyarázatát.

Miért szeret a nő mindennek ellenére mégis *férfit*, és a nő miért *szereti* a férfit? Miért nem látszik a nő arcán az irigységnek legalább egy apró rezdülése, amikor a férfi az anyaméhbe való visszavágyakozását a nemi aktussal – majdhogynem teljesen – kielégíti? (A tribád itt kipirult arccal rója a sorokat, hiszen a szexualitásról való meggyőződését kell néhány szóval az olvasó elé tárnia.) Miért hagyja a nőt közömbösen saját neme, ha egyszer az ő élete is az igen jelentős anyaélménnyel kezdődött, s miért volna ez csekélyebb hatással a nőre, mint a férfira, ahogy azt az egyébként csöppet sem ijedős természetű Freud feltételezte megrettenve? Úgy véljük, a nő férfiszexuálme sehogyan sem tud saját létezésére nézvést valódi emocionális okokkal szolgálni.

S ne feledjük, az anyaölbe való visszavágyakozás nemcsak a szexualitással kapcsolatban tett szert nagy jelentőségre. Rányomja a bélyegét az ember gondolkodására is. Anyaölbe vágyakozunk, amikor azt képzeljük, hogy a halál voltaképpen az élet előtti létet, az anyaméhben töltött hónapok visszatérését jelenti. Tévesen hisszük egyébként, hiszen az élet elmúlása éppen az éltető nedvek, vizek elpárolgását hozza magával; de a mítosz mégis az anyaméh vizére utal, amikor Ozirisz teste ládában úszik a Niluson, vagy amikor a görög mondák hősei a Styxön kelnek át a Tartaroszhoz. Hasonló mellék-gondolataink vannak Noé, illetve Utnapisti mítoszával kapcsolatban is; ezek a történetek még csak el sem rejtik halál és újjászületés vágyott azonosítását.² Nincs, mert nem is lehet fogalmunk a halálról, s jobb híján éppen az életből, életünk első kilenc hónapjából vesszük az analógiát, s tesszük ezáltal a halált a kiszikkadás-elszáradás jelensége helyett termékennyé, élettől duzzadóvá. És amikor Ozirisz újra magzat az anya, a Nilus hasában, vagyis a ládában, ezzel a mítosz akaratlanul is visszavágyásunkról árulkodik. (Persze azt nem gondolhatom, hogy az anyaméhbe való visszavágyakozás befolyásolta a mítoszok kialakulását; ezeknek az értelmezéseknek, úgy hiszem, „csupán” a mondák-mesék *fennmaradásában* van jelentős szerepük.) De merné-e bárki is azt hangoztatni, hogy a nőkre nem érvényesek az emberi gondolkodás törvényei, hogy a nőnek semmit sem jelent Ozirisz, semmit a Styx vize, s hogy a mitológia csak a férfi számára bír jelentéssel? Nem: a nőnek sem pusztán Nilus a Nilus, a nő életében is az anyaélmény marad mindörökké a legkedvesebb kötődés, s végezetül: a nő is tudja, hogy a nő *szép*.³

Hogyan lehetséges azonban, hogy a nő, tribádrögeszméim ellenére, annak ellenére, hogy *van* tudomása a női szépségről, mégis feleség és családanya, férfiszexuál és (sőt!) csinos ellennemű lábszárakhoz érezhet olykor vonzódást? Ez ismét egy Tiszteletre méltó Tény, s mégsem zavar. Nem hiszem, hogy gondolati építményem végső összeomlását okozhatná, s nem sarkall homlokzati mondatom – minden nő homoszexuális – feladására, különösen, hogy még meg sem magyaráztam. Inkább azt mondom, hogyha a nő mégsem hajlandó lesbianizmusát tudomásul venni, ennek komoly oka van: a fajfenntartás. Ha az emberiség fönn akar maradni, márpedig a csábító s étellel kecsegtető halálmítoszok ellenére ezt akarja, akkor Túzre és Vízre, Nappalra és Éjszakára, Jangra és Jinre, azaz Férfira és Nőre van szüksége, ellentéteket megszűj formálnia ott is, ahol esetleg nincsenek is jelen, és ugyanezért van szüksége az örök női megteremtésére. Így lesz a nő példának okáért a kíváncsiság megtestesítője, s ezért látszunk megfélekedezni arról, hogy – csekély ismereteim szerint – a nemi aktusban

épp a férfi szándékszik valamely rejtett helyekre kíváncsian behatolni, s nem a nő. Bizony, a fajfenntartás érdekében szükséges megfélelkezni arról is, hogy őseredetileg, a törzsfajlódás alacsonyabb fokán nem léteztek nemek, csak fajok, nem volt hím és nőtény, s hogy a csecsemő az anyaélmény idején még nem rejt magában nemi szubsztanciákat, még nem nő vagy férfi, hanem mindenekelőtt: *csecsemő*; hiszen akkor még nem rendelkezik fejlett öntudattal, nemhogy *nemi* öntudattal. Felejsük csak el, hogy a nő, mielőtt még észlelte volna, hogy ellenkező neműeket kell szeretnie, a férfihoz hasonlóan nőt szeret, felejsük csak el, hogy a perzselő Tűz és a hűsítő Víz mellett a Jég is létezik: a víz, amely éget. Az emlékezés képessége ugyanis veszélyeket hordoz magában, mert olykor kockázatos volna elfogadnunk természetes jelenségként, hogy nemcsak poláris szerelmi vágyaknak hódoló nők-férfiak vannak, hanem nők, akik nőket, s férfiak, akik férfiakat szeretnek. Jég, amely éget. Okosabb Diderot megállapítására sem emlékeznünk, miszerint semmi sem perverzió, ami kölcsönösségen alapul; illetve, kiegészítés- és pontosításképpen hozzáfűzve: *semmi sem nevezhető fajtalan vonzalomnak, ami viszonzásra törekszik, és boldogtalan, ha viszonzatlan.* (Végletes elfogultság mondatja velem, ezért feltétlenül zárójelbe kívánkozok: a tribádnak néha kedve támad átkával sújtani a természetet, amiért a férfin ott formált kitüremkedést, ahol a nőn mélységet, s ezzel lehetővé tette az ember polarizációs törekvéseinek a kiszélesítését, és egyszersmind kizárta a hasonneműeket a nemzésből. Persze tudom, hogy ez ennél sokkalta bonyolultabb biológiailag.) Higgyük csak azt, hogy két nem létezik csupán, s ugorjunk pár oldalt Platón LAKOMÁ-jában, amikor odaérkezünk: „*az emberi nemek száma három volt*”. Lawrence Durrellt pedig lehetőleg egyáltalán ne olvassunk, s az ALEXANDRIAI NÉGYES-t kezünkbe se vegyük ama mondata miatt, hogy: „*a nemek száma ötnél is több*”! Tompult érzékűeknek mutassuk inkább magunkat, csupán a Tűz-Víz között különbséget tenni tudónak, mintsem hogy megérezzük: hogyan éget a „meddő” Jég. Nevezzük csak bátran perverznek, ha valaki nem állítja szexualitását a fajfenntartás szolgálatába, mert a nemiséget leszűkítettük bizony a nemzés fogalmára: nemiség és fajfenntartás immár, úgy tűnik, egy és ugyanaz. Ma nemi devianciának számít, ha valamely kapcsolat alkalmatlan utódok létrehozására, és hát mire is gondolhatnék én, ebben a vonatkozásban igencsak elfogult, más irányokban pedig jószerivel teljességgel vak? Természetesen a homoszexuális kapcsolatokra gondolok.

A nemi devianciáról és a fajfenntartás kapcsolatáról szólva eszünkbe juthatna, hogy az időben csupán néhány évszázadot visszaugorva azt látjuk: a poláris szerelem éppoly perverznek vagy, mondjuk inkább így: erkölcstelennek számított, mint ma a homoszexualitás, ha nem a gyermeknemzés volt a célja. Biztos elkárhózásra számíthatott, aki házasságon kívül lépett bárkivel (azaz nem bárkivel: ellenneművel) nemi kapcsolatra.

S itt hadd nyissak egy újabb szárnyépületet elfogultságaim házán, ezzel a felirattal: *a házasság értelmét veszítette*, s hogy a házasság intézménye még ma is létezhet, annak egyedül anyagi okai lehetnek. Akinek férje vagy felesége van, az – ellentétben a vadházasságban élőkkel – anyagi előnyöket remélhet. A házasságnak immáron semmi erkölcsi értelme nincsen: amióta nem Isten ellen való vétek az életben akár féltucatszor vagy annál is többször szerelembe esni, azóta a házasságnak nincs mit megszentelnie, lévén a szabad szerelem már önmagában is szent. Megszentelni vagy törvényesíteni kizárólag a törvénytelen, a tiltott lehet. Amíg a szerelem paráználkodás, a hús gerjedelme, amíg közszemérem sértés az utcán ölelkezni, addig a házasságnak rendelte-

tése van, a házasság: *szép*. De bűn-e ma a szabad szerelem: megbotránkozunk-e, ha egy nő házasságon kívül szeret egy férfit, a férfi pedig nőt, s ha ennek számos jelét adják? Nem. Nem csoda hát, ha a házasság mindennemű szépséget és erkölcsi értéket nélkülöző, üres közhellyé vált, s nem csoda, hogy aki ma házasodik, nem ismerheti többé a bűn szentté válásának a pillanatát. Van azonban itt még valami: az erkölcs természete megköveteli, hogy időnként lazuljon, azaz olykor hosszabb „erkölcstelen” periódusok következzenek be, időnként pedig szemérmesebb-álszemérmesebb jellegű öltön. A heteroszexuális kapcsolatok erkölcsi megítélése ma igen „laza”, ezért nincsen szüksége sem az állam, sem az egyház áldására, a homoszexuálisok azonban, mivel, úgymond, perverzek és éppen hogy megtűrték, ma abban a helyzetben vannak, amikor számukra a házasságnak, a legitím hatalmak áldásának (a hatalom persze mindig legitím) esztétikai és erkölcsi értéke lehetne. Mert a tiltott válik, válna itt – a hasonneműek házasságában – szabályossá, s ez a pillanat *valóban szép*, ahogyan minden tabu, amely egyszerre áldott és átkozott. Azok az országok, amelyekben a homoszexuálisok összeházasodhatnak, még nem feltétlenül „haladók”, csupán ezt a szépséget ismerik fel. Egyszóval itt volna az ideje, hogy a poláris házasság, természetesen az anyagi érdekelttség egyidejű megszűntetésével, fokozatosan kimenjen a divatból, ugyanakkor a hasonneműek kapcsolatának a „fajtalanságát” mód legyen a törvény szentségével megáldani. Kétségekívül így is lesz; valószínűleg csak idő kérdése az egész.⁴

Félreértés ne essék: amikor én a hasonneműek szerelmének majdani lazább megítéléséről beszélek – fantáziálok? –, nem azt gondolom, hogy attól kezdve a heteroszexuálisoknak minden utcán ölelkező homoszexuális pár megpillantásakor kötelességük lesz legyűrni idegenkedésüket, csak mert ez a „szokás”. Épp ellenkezőleg: az erkölcsök lazulása, amely nem züllési vagy hanyatlási tünet egyébként, nem a viszolygás elfojtását jelenti, hanem megszűnését, amit a látvány megszokottá válása eredményez. Elvégre mi, hasonneműeket szeretők se jutunk el idegenkedésünkben a végletekig, más szóval: az undorig, ha történetesen egy poláris szerelemnek hódoló párnak az utcán támad kedve egymáshoz való vonzódását kinyilvánítani. Megszoktuk.

Írásom elején panasztoltam, hogy a szabadság esetenként az esztétikum ellenségévé válik, mert megszűnteti a bujkálás szépségét. Most azonban megállapíthatom, hogy a rejtettség esztétikuma múltán még vár egy szép pillanat a hasonneműek szerelmére: a házasságé. A valódi siránkozás, a szabadsággal beköszöntő rútság, helyesebben: esztétikai érték- vagy érdektelenség ideje majd csak ezután következhet be, és irodalmi sirámain majd csak akkor válnak igazán időszerűvé.

De első kijelentésem, hogy tudniillik „minden nő homoszexuális”, még mindig magyarázatlan. Rendben van, mondhatja bárki, esetleg nem kizárt, hogy a nő eredendően homoszexuális; de mit számít mindez, ha a nő ma már nem lesbikus? Nem játék-e ez csupán a szavakkal, nem csupán tribádiámnak óhajtok itt gyermekem módon örömet szerezni, oly örömet, amely már a szavak egyszerű kimondása által is kielégülést nyer? Ez azonban tévedés: én valóban úgy gondolom, hogy minden nő homoszexuális, és nem csupán „eredendően”, ami a „mások” többségének szóló toleranciájával eltorzítaná mondanivalómat.

Mert nőt szeret, véleményem szerint, az a nőnemű olvasó is, aki az első bekezdés után leteszi írásomat, majd, tiltakozásul önkényes kijelentéseim ellen, estére poláris szerelmeskedést helyez kilátásba kedvesével. Ő is nőt szeret, mert fixa ideám, hogy minden emberi törekvésnek (szándékosan nem mondok itt „öszönt”, hiszen ma allergiás erre a szóra a tudomány) két oldala van: egy aktív és egy passzív. Minden em-

beri vágy kielégülésre törekszik, s minden kielégülésnek két útja van: passzivitás vagy aktivitás. Az ember a világban lehet alany és lehet tárgy, pusztán megfigyelő azonban sohasem, s mivel alanynak lenni nagyobb mértékben szolgáltat kielégülést a tettvágy-nak, rendszerint az aktív cselekvésmódot szeretnék választani, amennyiben a társadalom megengedi. A vágnak azonban a passzivitás is kedves, az ember tárgy is szeret lenni, sokszor egyidejűleg az alanyi cselekvésre való törekvéssel. S nem indokolatlanul tekintem a passzivitást a cselekvés egyik válfajának: a passzivitás is cselekvés. A tárgy sosem tétlen; a passzivitás is cselekvő. Így kapcsolódik össze sadizmus és mazochizmus, a voyeur és az exhibicionista nemi élete, vagy *kevésbé* szexuális területről véve a példát: ilyen a kapcsolata a grafomániának és a bibliofiliának, és ilyen a női heteroszexualitás és a leszbianizmus összefüggése is. Ugyanannak a vágnak a két különböző formájú kielégüléséről van tehát szó a nő férfiszereleme és tribádiája esetében. Mert a női heteroszexualitás nem természetes kiegészítője a másik nem nőkedvelésének, nem ellentétes vágyak véletlen egymásra találása megy itt végbe, s nem beszélhetünk a természet kezdettől fogva létezett „csodájáról”: a nő férfiszerelemében passzív formáját éli leszbianizmusának, minthogy a civilizáció nem engedélyezi vágyának alanyi kielégítését. A nő magát szereti, amikor férfit szeret.

Talán most már elfogadható, hogy a lesbikus *nem más*, éppen ezért nincs is szüksége toleranciára. A lesbikus ugyanazt szereti, mint a „többség”, ebből következően pedig nem létezik többség és kisebbség; egyetlen apró különbség lelhető fel csupán a homoszexuális és a heteroszexuális nő között: míg az utóbbi szerelemében „felejt”, addig a tribád „emlékezik”.

Emlékezik arra, hogy *volt* anyja, hogy már akkor volt anyja, amikor a férfi létezéséről még tudomást se szerezhette. Emlékezik, hogy életben maradása csakis és kizárólag az anyjától függött sokáig, hogy ezért csakis a nőt tudja szépek látni (és a férfira csinos lábszára erejéig se veti pillantását), s hogy ő se óhajt mást, csak tévedni, *szépen* tévedni: anyaméhnek képzelni a halált, s a szerelemben visszajutni fogantatása színhelyére. A lesbikus emlékezni szándékozik arra, hogy a létezők egykoron nem nélkül sokasodtak (mert ahogy Platón, ő is hisz a filogenetikus emlékezetben), s nem felejtette el, hogy nemcsak a Tűz meg a Víz létezik, de a Jég is, amely víz, és mégis éget. Emlékezik arra, hogy ő a Hold leánya. (Itt szándékosan változtatom meg Platón mitikus besorolását, mely szerint a négy végtagú, körbefutó oldalú lények közül az összekapaszkodó nópárok a Föld lányai, a férfipárok a Nap fiai, az androgünök a Hold gyermekei voltak. Szándékkal változtattam, mert az ambivalenciát teljességgel nélkülöző Napnál vagy a Földnél megfelelőbbnek ítélem a Holdat, amely világít is nekünk, de a Nappal sütteti magát, hogy ő legyen a szülője a hasonneműeket szerető nőknek. A Hold leányai tehát a lesbikusok, s nem a Földéi, ahogyan ezt Platón feltételezte.) A tribád tud a végletek közti történeésekről, és nem hódol feltétlenül az Ellentétek Harcának – nem biztos, hogy minden áldott nap Ady szerelmes verseit olvasgatja, bár az bizonyos, hogy szereti őket! –, nem tud feloldódni Jin és Jang varázslatos összeállításában, nem csodálja a természetet, amiért ott teremtett kitüremkedéseket a himen, ahol mélyégeket a nőstényen, mert tudja, hogy mindez kialakult későbbi fejlemény csak; s nem túlzottan hálás az úgynevezett „többség” toleranciájáért sem (ha van), mivelhogy ez a „türelem” bárókba-klubokba zárta szerelmét, sőt: a tolerancia néhol ünnepet ajándékozott a homoszexuálisoknak, ahogyan a nőknek, a gyerekeknek, az anyáknak; mindazoknak, akik a társadalom értékrendszerében a legutolsó helyet foglalják el.

A leszbikus ezért inkább irodalmi örömmel altatja bánatát. Örvend a boldogságnak, hogy az nem létezik, mert csak a rejtettség meg a titok és a boldogtalanság hordoz szépséget önmagában; kárörvend a „többség” boldogságán, amely viszont létezik, de amit nem érdemeltek ki, és éppen ezért élvezni sem tudják. A tribád továbbá gyakorta üti fel Mut-em-enet örjögésénél a JÓZSEF ÉS TESTVÉREI-t vagy a FRIEDEMANN ÚR, A TÖRPÉ-t (egyébként is ezen a tájékon olvasgat), azonkívül Virginia Woolfoot olvas szép mondataiért: „*Nők olykor szeretnek nőket. Megesik néha az ilyesmi.*” Így vigasztalódik és emlékezik. (Vagy rögeszméit teszi közzé, és megsértődik, ha az olvasó megsértődik.)

Elkészült hát az épület. Az olvasó, kivált, ha nő, valószínűleg kitart férfiszerelem mellett, és hát: milyen szép is az! A Tűz és Víz egyesülése. Majd randevúra siettében fél füllel a KÉKSZAKÁLLÚ-t hallgatja dacosan: Sötétség és Világosság harcát. (És nem is sejtí, hogy egészen másról van szó.) Ebben az esetben csak halkan kívánom őt emlékeztetni: a tribádiának az ő szerelméhez hasonlóan ember a tárgya s az alanya. Hasznos lehet továbbá emlékezetébe idézni Diderot megállapítását, miszerint semmi sem perverzió, ami kölcsönösségen alapul, majd saját kiegészítésünket is: semmi sem nevezhető fajtalan vonzalomnak, ami viszonzásra törekszik, és boldogtalan, ha viszonzatlan.⁵ Azonkívül pedig a leszbikus is örül az emberek isteni eredetű szétválasztásának, mert csak így lehet, különválasztva, a másakra vágyakozni, s a vágyakozás beteljesülését is csak ezért lehet a gyönyör névvel illetni. – Csak hát éppen ő, a leszbikus a Holdat szereti inkább és a Jéget, amely éget.

Jegyzetek

1. Kinos nekem, hogy látómezőmből ennyire kiesik a férfiak szerelme: a mellőzésükért kért bocsánat mindenesetre lábjegyzetbe kívánkozik.

2. Nagy tévedés lenne a klinikai halálból visszahozottak „alagút”-élményét is összefüggésbe hozni az anyaméh-vágyakozással?

3. Persze létezik egy nézet, miszerint a mitológia, mint minden emberi alkotás, a férfiszerelem műve. Én azonban, Frazerrel és társaival ellentétben, úgy gondolom, hogy a férfiuralom ténye nem mond ellent a nők mitoszalkotásban való részvételének, merthogy a női nem szintén férfiszemmel látta (látja) a vilá-

got. A férfiuralom nem feltétlenül jelenti a másik nem abszolút kizárását az emberi ténykedésekből, sokkal inkább következménye viszont annak, hogy a nőknek csak férfi módra van lehetőségük gondolkodni-cselekedni.

4. Nem hallgathatom el, hogy az azonos neműek házasságánál csak egy örömtelibb esemény létezne számomra: a homoszexuális házasságok szükségtelenné válása: hiszen ez a hasonneműek szerelmét sújtó tabu megszüntetését jelentené.

5. Igazságtalan bánásmódomért itt végre kárpótolhattam a férfikedvelő férfiakat, hiszen ezek a megállapítások rájuk is érvényesek.

Georg Klein

AIDS

Katasztrófa és eufória az 1988-as stockholmi AIDS-világkongresszuson

Pap Mária fordítása

1988 júniusában majdnem hétezer résztvevő töltötte meg az Alvsjö konferenciaközpont nagy és tágas termeit a nagy stockholmi AIDS-világkongresszuson. A teljes hétig tartó konferencia témája egyetlen vírus volt, a HIV, a résztvevők száma azonban kétszerese az összes vírussal foglalkozó nagy nemzetközi kongresszusokénak. Egy szokványos virológiai konferencián fél napot szenteltek volna az AIDS-nek, az ülés párhuzamosan zajlott volna egy tucat másikkal, amelyeken más vírusokról lett volna szó.

Különös volt a légkör: derűs, majdnem euforikus, feltűnően más, mint a nagy nemzetközi konferenciák szokásos hangulata. A legtöbb nagy kongresszus nélkülözi a kis és tudományosan gyümölcsöző szimpóziumok intenzitását. Néha nem többek tudományos ürüggyel rendezett társas összejöveteleknél, ugyanakkor hiányzik belőlük a nyíltabban társadalmi események vidám hangulata. Könnyen válnak a tudományos eszmecsere és a kellemes társas élet egyfajta hibridjévé, amelyben az eszmecsere is, a társas élet is rosszul sikerül. Ezen a kongresszuson teljesen más volt a légkör. Ezt már az első reggel érezkelhettem, és benyomásom egyre erősödött a hét folyamán. Először azt hittem, hogy ez a szokatlanul hatékony rendezés következménye, később azonban rájöttem, hogy bár ez az okok egyike, nem ez a legfontosabb.

Az AIDS-járvány egyre növekvő katasztrófa. Ez a legszörnyűbb biológiai tragédia, amely a modern korban fajunkat érte. Időnként a pestishez hasonlítják, és kétségkívül van is köztük bizonyos hasonlóság. De akkor mivel magyarázható a kongresszus lelkes légköre? Mi a döntő különbség az AIDS-kongresszus résztvevői és a múlt nagy járványaihoz társadalmilag felelősen viszonyuló emberek reakciói között?

Több lehetséges választ – vagy hogy pontosabb legyenek: valószínű összetevő tényezőt – találtam, ahogy telt a hét. Ma modern tudomány áll a rendelkezésünkre. A molekuláris biológia pontos és potenciálisan hathatós. Kultúránknak azok a hangos kisebbségei, amelyek a tudományt vádolják a társadalom számos bajáért, ideértve a környezet tönkretételét és a nukleáris fegyverek terjedését, és akik a molekuláris biológiában az emberiség szabadságának és integritásának veszélyeztetőjét látják, nem veszik tudomásul, hogy a HIV gyors azonosítása, ami a járvány kitorésétől számítva mindössze három évet vett igénybe, épp ennek a tudománynak a teljesítménye.

Az AIDS-vírus felfedezése óta eltelt rövid idő alatt új felfedezések váltak nemcsak elfogadott, hanem egyenesen „klasszikus” tudássá. Megpróbáltam felfogni az előadók termek vitáinak hangulatát, s ami még fontosabb, a folyosói és a kávészünetekben zajló beszélgetések tónusát.

Mindenki azt érezte, hogy egy csónakban evezünk. A helyzet baljós, de nem reménytelen. Kétségkívül jó adag versengés volt a különböző kutatócsoportok között,

sőt nemritkán azokon belül is, ez azonban a többi tudományterületen is így van. A társadalmi nyomások és a tudósok vágya a probléma megoldására – vagy legalábbis a megoldáshoz való hozzájárulásra – itt erősebb és sürgetőbb, mint bármilyen más területen. De erősen úgy éreztem, hogy más tényezők is hozzájárulhattak az optimista légkörhöz.

A kongresszus eleven szemléltetése volt annak az állításnak, hogy az AIDS-probléma az emberi viszonyok minden vonatkozását érinti. Egy tető alatt gyűltek össze számos, hagyományosan nagyon távolinak számító tudományág képviselői. A tudományos fejlődés vezérei nyilvánvalóan a molekuláris biológusok voltak. Őket övezte a legnagyobb tisztelet, és ők vonzották a legnagyobb hallgatóságot. A diákok úgy néztek fel rájuk, ahogy a tinédzserek szoktak a harci pilótákra a háborút viselő országokban.

A klasszikus virológusok kisebb számban képviseltették magukat. Ez érthető, hiszen az AIDS-vírus azonosítása megtörtént. A virológusoknak maradt ugyan számos fontos céljuk, de az AIDS-szel foglalkozó tudományos közösség érdeklődése ezek iránt periferikusabb. A HIV-vel rokon nem humán vírusok kutatása túnt a legfontosabbnak – ezek kínálhatnának egy igazi AIDS-modellt.

Az immunológusok körében, akik eredetileg az immunrendszer összeomlásaként határozták meg az AIDS-t, bizonyos pesszimizmus volt tapasztalható. Számos váratlan probléma merült fel nyilvánvaló céljokkal – a HIV-védőoltással – kapcsolatban. Kiderült, hogy a HIV-fertőzöttek erős immunreakciót adhatnak a vírusra és a vírusfertőzött sejtekre, de a betegség mégis kifejlődik bennük. Az előző fejezetben leírt falósejtek a kémcsőben nagyon hatékonyan meg tudják semmisíteni a HIV-vel fertőzött sejteket, legalábbis a fertőzés kezdeti, szimptomamentes szakaszában. Hasonló immunreakciók más vírusfertőzéseket könnyen le tudnak győzni, köztük olyanokat is, amelyeket a HIV-et is magába foglaló retrovíruscsalád más tagjai okoznak. A HIV azonban ravasz. Menedéket, mélyen eltemetett búvóhelyet talál számos sejttípus, köztük az immunrendszer saját sejtjeinek belsejében. Nagyrészt, de nem kizárólag a segítősejtekben (HTL-sejtek) rejtőzik. Az immunkatasztrófát a HTL-sejtek eltűnésével hozzák összefüggésbe.

Mivel a fertőzés a védőt, a „rendőrt” változtatja támadóvá, kétséges, hogy mozgósítható-e belülről az immunrendszer a támadás elleni harcra. Arra talán van remény, hogy a fertőzés legkorábbi szakaszaiban, közvetlenül azután, hogy a vírus behatolt a testbe, de még azelőtt, hogy alkalma lett volna megtalálni élőhelyét, hatásos lehet egy vakcina. Ez után a szakasz után a hagyományos védőoltás nem képes elérni a vírust, bár az immunrendszert erősítő megoldások más kezelésekkel együtt hatásosak lehetnek. Erre a kérdésre még visszatérünk.

Az epidemiológusok a valóság hírnökeiként játszottak fontos szerepet. Végigkөveték a vírus különös utazását két legfontosabb testnedvünkön, a véren és a spermán keresztül, városokon és falvakon, alulfejlett és iparosodott országokon át, a homoszexuálisok és a heteroszexuálisok között, a kábítószer-fogyasztók, a hemofiliás betegek és más, vérátömlesztést kapott személyek körében. Egyforma objektivitással jellemezték a vírus átadását, akár gyanútlan fiatal szeretőkről vagy házaspárokról, akár egy anyáról és újszülött csecsemőjéről volt szó. Megszámlálhatatlan mennyiségű emberi tragédia következett olyan látszólag triviális esetekből, mint egyetlen alkalmi közösülés vagy egy szokványos vérátömlesztés. A vírus sok évvel későbbi, könyörtelen tombolásához képest a görög tragédiák jelentéktelen csekélységeknek tűnnek. Az epidemiológiai beszámolók hűvös statisztikai vészjóslók voltak. Ugyanakkor örömteli jelek is

akadtak, amelyek arra utaltak, hogy a statisztika hatott némileg a fontosabb rizikócsoportok viselkedésére. A nagy amerikai városokban, ahol a járvány kezdődött, a homoszexuálisok mostanra nyilvánvalóan megváltoztatták viselkedésüket, amit az új fertőzések számának csökkenése tükröz.

A fogamzásgátló tabletták megjelenését követő szexuális szabadság alaposan megrendült. Jól haladnak az AIDS-ellenes felvilágosító kampányok, sőt a korábban veszélyhelyzetbe került óvszeripar figyelemre méltó fellendüléséhez vezettek. Azt azonban senki sem tudja megmondani, hogy hosszú távon maradandó lesz-e a felvilágosítás hatása. A kongresszuson az epidemiológusok előadásai hatalmas közönséget vonzottak, s a közönség lélegzet-visszafojtva figyelt. Ez azokra az időkre emlékeztetett engem, amikor a német megszállás alatt titokban a BBC-t hallgattam. A hallgatóság akkor éppúgy égett a vágtyól, mint most, hogy megtudja, mi a valódi, a politikai színezetű propagandától, az érzelmi túlzásoktól és a becsmérlő cáfolatoktól független helyzet.

A matematikához jobban vonzódó epidemiológusok egy része nem érte be a járvány regionális megoszlására és a rizikócsoportokra vonatkozó legújabb adatok ismeretével. Megpróbáltak bepillantani a jövőbe és előre jelezni a járvány lefolyását. Egyöntetűen lehangoló beszámolóikat megdöbbenéssel, csönddel, a kételkedés és az elutasítás legkülönbözőbb árnyalataival fogadták. A bírálók a magánbeszélgetésekben is, az újságoknak adott interjúkban is izgatottan támadták a beszámolók részleteit, hogy kétségbe vonják általános következtetéseiket. Nem jóslták-e meg, hogy a HIV-fertőzés gyakorisága a C rizikócsoportban A városban X százalékkal nőni fog a következő hat hónapban? A gyakoriság nem nőtt – az epidemiológusok tévedtek, ennél fogva zord jóslataikban nem lehet megbízni. Erős *déjà vu*-érzésem volt – nem épp ez a vágyteljesítő gondolkodás nyelve?

Úgyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a helyzet lehetne sokkal rosszabb is. A HIV halálos vírus, de nem túlságosan fertőző. Ez a szerencsénk a szerencsétlenségben. Ez egyértelműen kiderült számos tanulmányból, amelyekben olyan párokat vizsgáltak, amelyek egyik tagjáról tudták, hogy HIV-fertőzött. A beszámolók között nagyok voltak a mennyiségi különbségek. A vírusátadás gyakorisága a védtelen szexuális partnernek tíz és nyolcvanhat százalék között változott az országtól és az etnikai csoporttól függően, és azonosítani lehetett bizonyos, a kockázat mértékét befolyásoló tényezőket. Növeli a HIV-átvitel kockázatát, ha egyidejűleg valamilyen más szexuális úton terjedő fertőzés is fellép. További kockázati tényezőknél bizonyultak a nemi szerveken lévő sebek és a körülmetélés hiánya. Amikor a fertőzött személyen mutatkozni kezdenek az AIDS szimptomái, megnő a valószínűsége annak, hogy a vírus átkerül a partnerbe. Ez érthető, mert az immunrendszer összeomlása előmozdítja a vírus folyamatos replikációját a testben, és a vírus mennyiségének növekedésével nő a fertőzés valószínűsége. Más és jobban ismert állati retrovírusokra vonatkozó vizsgálatokból azt is tudjuk, hogy a fertőzésre való fogékonyság genetikailag változhat. A gazdaséjt fogékonyságának különbségei a vírus befogadására és replikációjára, valamint a gazda képessége az azonnali reagálásra az első vírusfertőzésre egyebek közt a fajon belüli MHC-rendszer különbségeitől függ. A HIV esetében még nincs információnk ezekről a genetikai tényezőkről, de ez valószínűleg csak azt a tényt tükrözi, hogy az embereket jóval nehezebb genetikai szempontból tanulmányozni, mint a laboratóriumi egereket. Mindazonáltal kétségtelen, hogy genetikai különbségek befolyásolhatják a HIV-fertőzésre való fogékonyságot, sőt a betegség kifejlődését is.

A szexuálszociológusok fontos szerepet játszottak a kongresszuson, bár olyanok tűntek, mint egy egzotikus ország magas méltóságai. A nagyrészt orvos-biológus hallgatóság az érdeklődés és a szépség keverékével fogadta őket. Tudomány, amit művelnek? Valóban ide tartozik? Időnként azonban váratlan, felszabadult nevetés robbant ki, általában válaszul a szexuális viselkedés provokatív szabad jellemzéseire, amit a művelt humántudósok ragyogó elokvenciával adtak elő. Erős humorérzékük volt – hátborzongató, kifinomult vagy inkább kávéházi, a cinizmussal határos, de melegség és emberi megértés bujkált mögötte. Megerősítették azt az érzést, hogy mindannyian egy csónakban evezünk, de nagyobbban, mint az AIDS csónakja. A szexualitás leglényegesebb késztetéseink egyike – akár szeretjük ezt, akár nem. Mindannyiunkat érdekel, jobb lenne, ha abbahagynánk vele kapcsolatban a képmutatást. A hallgatóság megkönnyebbült, amikor ezt ilyen világosan kimondták. De a szexuális tájkép jellemzésének volt egy másik, sötétebb oldala is: a félreértés, a kegyetlenség, az elnyomás, a diszkrimináció, a kizsákmányolás és a gyógyíthatatlan pszichológiai trauma kietlen sivataga. A pionír Amerika fekete vagy fehér, „jó pasas/rossz pasas” sztereotípiái tükröződnek a „homofóbia” kifejezésben, a heteroszexuálisok rettegésében a homoszexuálisoktól és a „homokos identitás” ezzel egyenértékű örületében, amit a homofóbia szabadított el a homoszexuálisok közt. A diszkrimináció híveit és áldozatait egy tudatalatti és kérlelhetetlen logika köti össze.

A szakértők szerint az emberi szexualitást nem vizsgálták kielégítően a KINSEY-JELEN-TÉS és más kutatások ellenére sem, amelyek gyakran alapulnak kétes adatgyűjtési módszereken, és tartalmazznak viszonylag elavult adatokat. John Gagnon, a terület legkiválóbb tudományos képviselője a kongresszuson, bírálta azt is, hogy az AIDS-kutatók hajlamosak a szexualitást az AIDS-szel kapcsolatban tárgyalni, ahelyett hogy az emberi szexualitással kapcsolatos tudás szilárd rendszeréből kiindulva elemeznék az AIDS-járványt. Mint mondta:

„A szexualitással foglalkozó legfontosabb munkák többsége – Freudtól Kinseyig és Foucault-ig – arra tett kísérletet, hogy megértse, hogyan fonódik össze a szexualitás a társadalmi, a kulturális és a pszichológiai élet egyéb részeivel. A kulcsszó a megértés. Ma a szexualitással kapcsolatos érdeklődést szinte teljes egészében az a kényszerítő szükség motiválja, hogy életben tartsák az embereket a járvány ellenére. ...Azokat a szexuális kérdéseket, amelyeket az összes feltehető közül feltesznek, a HIV-átadással kapcsolatos aggodalom váltja ki. Ennek a betegségcentrikusságnak az az egyik súlyos következménye, hogy a szexualitás összekeverhetővé válik a betegséggel, és a szexualitás különböző formáit elkezdik betegséggé vagy a betegség bizonyítékaként kezelni. A szexualitás olyan viselkedésforma, amely bonyolult összefüggésben áll az élvezettel, a bűnnel, a szaporodással, az öregedéssel, a felnőtte válással, a tartós veszteséggel és egyebekkel... Az, hogy miképp változtatjuk meg viselkedésünket a fertőzés korlátozása érdekében, hatni fog a szexualitás minden funkciójára a társadalom egészében. ...Ma a szexualitásról szóló tudomány hír; az AIDS hír; a szexualitásról és az AIDS-ről szóló hír pedig éppúgy befolyásolja azokat, akik hallják, olvassák vagy látják, mint a döntéshozókat.

A szexuális viselkedés beszűkült felfogása még az AIDS-szel kapcsolatos aggodalom korlátai között is csak akkor lehetne hatékony, ha kizárólag a társadalmi könyvvitel és a járványtani modellezés érdekelne bennünket, arra a célra azonban nem felel meg, hogy a viselkedést úgy értsük meg, hogy az viselkedésváltozáshoz vezethessen. A szexuális viselkedés be van ágyazva a kultúrába és a társas kapcsolatokba; ha a HIV terjedésének és az ebből következő megbetegedési folyamatnak ezzel a dimenziójával kezdünk foglalkozni, nem elég azt tudnunk, hogy mennyi idő, milyen gyakran, mikor és kivel – akkor sokkal többet kell tudnunk arról, hogy miért.”

Sok más szakmai csoport is részt vett a konferencián: AIDS-betegeket kezelő orvosok, felvilágosító programokat tervező szexuálpedagógusok, ifjúsági tanácsadók, betegek és haldoklókat gondozó önkéntes szervezetek tagjai, sőt AIDS-betegek is, akik számára speciális pihenőszobát biztosítottak a kongresszusi teremben. Ők nem tartottak semmilyen beszédet, de jelen voltak, és figyeltek. Remény vagy félelem készítette őket arra, hogy eljőjenek az előadásokra? Azért voltak ott, hogy hangsúlyozzák: sürgős segítségre szorulnak, és tarthatatlan a helyzetük? Az az érdeklődés hajtotta őket, amelyet az áldozat érezhet támadója iránt? Szembesülni akartak a felfoghatatlan vírussal, amely aláásta azt az erős falat, amely a múltban oly diszkrétén védte őket a külvilágtól? Meg akarták érteni, hogy hogyan lehet képes az ember emésztőtraktusában, bőrén, testnyílásaiban vagy környezetében élő rengeteg ártalmatlan mikroorganizmus igény megvadulni és destruktív bestiává válni? Vagy figyelmeztetni akartak bennünket, hogy milyen kockázatos utat választanánk, ha az ő nyomdokaikba lépnénk? Mindezért? Bármelyikért?

A plenáris ülések színhelyének falait hatalmas textilkollázsok borították. Nevek voltak rájuk hímezve: Johnny, Dick, Tommy. Utolsó főhajtás a halott barát előtt. De a kongresszust nem hatotta át észrevehető szomorúság. Vagy csak megváltozott a szomorúság kifejeződése? Fehérré vált, mint a buddhistáknál – a halálos fenyegetésre euforikus élni akarás volt a válasz? Felváltotta volna a szomorúságot a valódi szolidaritás érzése, amely képes túllépni a politikai és diszciplináris korlátokon, és képes jelentőségérzettel eltölteni a terület minden tudományos és egyéb aktivistáját – olyan céltudatossággal, amely annyi más kontextusból hiányzik?

A vírus és tombolása

Hogy jutottunk ide? Hol keletkezett a vírus, és hogyan csaphatott le váratlanul a gyanútlan világra a hetvenes évek végén?

Valószínű, hogy a HIV, mielőtt hirtelen elterjedt az egész világon a nagyon megszorított nemzetközi kapcsolatok révén, viszonylag elszigetelt vírus volt, kicsiny, szegény és alultáplált embercsoportokra korlátozódott, akiknek körében a magas halálozási arányt magától értetődőnek tekintették, és a különböző halálokokat nem hátrózták meg pontosan. Ennek a magyarázatnak nincs racionális alternatívája. Irracionális elképzelések sokféle kontextusban felmerültek. Egy keletnémet tudós előadott egy „politikai” elméletet. Eszerint a vírus egy biológiai fegyverek kifejlesztésével foglalkozó amerikai katonai kutatóintézetből szabadult el. A korábbi keleti tömb néhány országában elfogadták ezt az elméletet, sőt elfogadta néhány nyugati szimpatizáns is, nyilvánvaló képtelensége ellenére. Egy másik mítosz szerint, amelynek szerzője néhány megzavarodott környezetvédő, az AIDS az emberi környezetszennyezés folyamánként jelenhetett meg. Az efféle elgondolások abban az ősrégi ideában gyökereznek, hogy a katasztrófák és a járványok oka az, hogy Isten megtorolja a bűnt. Nem különösebben meglepő, hogy néhány vallási csoport felvetette: az AIDS Isten büntetése az erkölcstelen életért.

Az emberi álmok, remények, agressziók, bűntudatok és rossz előérzetek teljes skálája kifejeződik ezekben a fantáziálásokban. Engem más irracionális jelenségekre, például az asztrológiára emlékeztetnek – arra az abszurd hiedelemre, hogy a hideg és közömbös csillagok pillanatnyi térbeli viszonyai, amelyeket fizikai erők rendeznek el a külső térben a születés hónapjában, felhasználhatók egy személy egész életre szóló tulajdonságainak előrejelzésére. Azok a beszámolók, amelyek szerint még a modern

katonai vezetők és politikusok is felhasználják ezt a módszert egy döntő csata vagy választás esélyeinek előrejelzésére, azt mutatják, hogy általános racionalitásunk nem fejlődött túlságosan sokat azóta, hogy a római hadvezérek közvetlen jövőjüket csirkebelek vizsgálatából jóslták meg. Különös, hogy ezek a szokások tudományos fejlődésünk ellenére is fennmaradtak még korunkban is. Riasztó, hogy amúgy racionális emberek oly könnyen képesek engedni annak a csábításnak, hogy kapcsolatot lássanak időben történetesen egybeeső, független jelenségek között.

Egy vírus nem mitológiai teremtmény. Nem a semmiből és nem szervetlen anyagból keletkezik. Stratégiája nem tesz szükségessé természetfölötti magyarázatot. Minden vírusnak organikus struktúrája van, amely ugyanazokat az alapelveket követő genetikai utasítások alapján épül fel, mint az olvasó teste vagy az enyém. A vírusok ugyanazt a genetikai kódnyelvet használják, mint a mi DNS-ünk. Úgy találják meg az utat, hogy bejussanak sejtjeinkbe vagy kijussanak belőlük, mint a ház minden zegét-zugát szagról ismerő öreg kutyák. Felforgatják és saját céljaikra használják a sejt saját eszköztárát, és ezt többféleképpen teszik: finoman, mint egy udvarias vendég, vagy destruktívan, mint egy vandál banda. Azt, amit csinálnak, és azt, hogy mikor és miért csinálják, saját genetikai információjuk határozza meg, ez a ragyogóan lecsiszolt, évmilliók szelekciója során létrejött evolúciós termék. A vírusok és a sejtek interakciója olyan pontossággal zajlik, amelyhez képest legbonyolultabb modern eszközeink esetlen, kőkorszakbeli szerszámoknak tűnnek. Közelebbről is meg fogjuk vizsgálni ezt az interakciót, de először vessünk egy röpke pillantást a történelemre.

Vírusfogalmunk gyökeresen megváltozott az idők folyamán. A méreg jelentésű latin *virus* szót akkor kezdték használni, amikor még nem tudták, hogy ezek kémiai mérgek- vagy élő szervezetek-e. Először „szűrhető vírusoknak” nevezték őket, mert betegségkeltő képességük nem változott azután sem, miután igen apró lyukú, a nagyobb, mikroszkopikusan látható baktériumokat felfogó szűrőkön átszűrték őket. De amikor felismerték, hogy a vírusok aktivitása megnő, ha érzékeny gazdaállatokon, megtermékenyített tyúktojásokon, majd később szövetkultúrán viszik át őket, nyilvánvalóvá vált, hogy biológiai organizmusok. A vírus által megfertőzött sejtek gyakran megbetegednek és elhalnak. Haláltusájuk mikroszkopikus tulajdonságai a vírustól függően változnak. Az elektronmikroszkóp feltalálása után a korábban láthatatlan vírusrészecskék összetett geometriai formájú és szokatlanul szép fizikai realitásokká váltak. Az is kiderült, hogy a vírusok sejtparaziták. Ellentétben a baktériumokkal és más független mikroorganizmusokkal, szabad formájukban soha, csak más sejteken belül képesek reprodukálódni.

Vírusfertőzésből felgyógyult betegektől származó szérum gyakran volt képes semlegesíteni vagy megakadályozni azt, hogy a megfelelő vagy hasonló vírusok meg tudják fertőzni egy szövetkultúra sejtjeit. A vírusdiagnózisra és egy víruscsalád különböző altípusainak azonosítására szolgáló modern módszereink egy része „szérumsemlegesítő” vagy hasonló reakciókon alapul, amelyekben valamilyen „zászlót”: egy festett molekulát vagy egy radioaktív izotópot kapcsolnak az antitesthez, ami lehetővé teszi a vírusfertőzött sejtekhez való kötődés felderítését.

Az a felfedezés, hogy a szövetkultúrában a vírusreplikációt a sejtek mikroszkopikusan megfigyelhető patológus elváltozása kíséri, lehetővé tette, hogy védőoltást fejlesszenek ki a gyermekbénulás és jó néhány más betegség ellen. A szövetkultúras vírustenyésztés elvezetett korábban ismeretlen vírusok azonosításához is a normális emberi szövetekben, amelyeket korábban nem kapcsoltak össze semmiféle megbetege-

déssel. Az ötvenes évek közepén VÍRUSOK KERESNEK EGY BETEGSÉGET címmel szimpóziumot tartottak New Yorkban. A cím Luigi Pirandello HAT SZEREP KERES EGY SZERZŐT című darabjára utal, és egy történelmi tévképzet érdekes tükröződése. A vírusokat először betegségekeltő ágensekként azonosították, de a következő években egyre valószínűtlenebbé vált az az elgondolás, hogy minden vírusnak meg kell legyen a maga betegsége. Mint minden élőlény, a vírusok is a fennmaradásra szelektálódtak, génjeik leghatékonyabb átadására sejtről sejtre, gazdaszervezetről gazdaszervezetre. Ha egy vírus betegséget okoz egy gazdában, csökkenti saját fennmaradásának esélyeit. Sok vírus alakított ki olyan speciális mechanizmusokat, amelyek lehetővé teszik, hogy „latensek” maradjanak az egész szervezet teljes élettartama alatt, anélkül hogy bajt vagy túl sok bajt okoznának. A betegségekeltő vírusok ritka kivételek a vírusok között. Olyanok, mint a veszett kutyák vagy a fürdőzőket megtámadó őrjöngő cápák.

A HIV a lentivírusokként ismert víruscsaládba tartozik, amely a retrovírusok nagyobb csoportjának alosztálya. Két világosan definiált emberi lentivírus van, a HIV-1 és a HIV-2. Más ezekkel közeli rokon vírusoknak majmok a természetes gazdaszervezeteik. A HIV-1 és a HIV-2 között nagyobb a különbség, mint az egyik majomvírus és a HIV-2 között. Az effajta víruscsaládok nagyon gyakoriak, közös tulajdonságaikat „megőrzötteknek” nevezik. A HIV család jellegzetes tulajdonsága, hogy képes megfertőzni az „immunológiai zenekar” egyik legfontosabb tagját, a HTL-t, amelyet gyakran neveznek T-4 sejtnak. A T-4 sejteknek van egy jellegzetes membránösszetevőjük, egy CD4 nevű fehérje. A HIV-1, a HIV-2 és a megfelelő majomvírusok a fertőzési folyamat első lépéseként a CD4 molekulával való kölcsönhatást „választják”. A CD4 a HIV sejtreceptora. A receptorhoz kapcsolódó vírusrészecske behatol a sejtbe, és megkezd benne életciklusát.

Az AIDS legjellegzetesebb vonása a HTL-sejtek teljes összeomlása. A HIV-hez hasonló majomvírusok közt vannak olyan változatok, amelyek szintén a T-4 sejtekre hatnak, de nem okoznak semmiféle AIDS-hez hasonló betegséget. Az emberi HIV vírus sem vált ki semmilyen komoly betegséget csimpánzoknál, jóllehet e közeli rokon evolúciós unokatestvérünk megfertőzése pontosan ugyanúgy zajlik, mint az embereké. Ennélfogva a vírus behatolása a HTL-sejtekbe szükséges, de nem elégséges feltétele az AIDS kifejlődésének.

Nem tudjuk, hogy a két betegségekeltő változat, a HIV-1 és a HIV-2 létezett-e jelenlegi formájában a világméretű járvány kitörése előtt, vagy újabban fejlődtek ki ártalmatlan elődökből mutáció révén. A HIV-1 és a HIV-2 genetikai anyagának csak negyven százaléka azonos, és nem valószínű, hogy két ennyire eltérő változat egyidejűleg vált volna ártalmatlan vírusból betegségekeltővé. Az is valószínűtlen, hogy mindkét változat egyszerre „ugrott” volna át majmokról emberekre, bár ez a lehetőség a HIV-2, a majmokéhoz közelebb álló vírus esetében elképzelhető. Valószínűbb, hogy a HIV-1, a HIV-2 és más, jelenleg még azonosíthatatlan HIV-változatok jóval a mi korunk előtt alakultak ki, nehéz körülmények között élő, elszigetelt embercsoportok hordozták őket, amelyekben az éhezés, a szegénység, az élősködők, a háborúk és más társadalmi rendellenességek következtében nagy volt a halálozási arány. Ezeknek a kultúráknak a rövid átlagéletkor az egyik adottságuk, és fejletlen ellátási rendszereik alkalmatlanok a halálokok szakszerűbb meghatározására. Ezeken a társadalmakon könnyedén végigsöpörhetnek korábban ismeretlen betegségek anélkül, hogy észrevennék őket.

A legnagyobb szerencse – amennyiben egyáltalán „szerencséről” beszélhetünk az AIDS-katasztrófával kapcsolatban – a vírus rendkívül korlátozott terjedési képessége. Mint tudjuk, testnedveken, mindenekelőtt véren és ondón keresztül terjed. Ha terjedne vízen, levegőn, élelmiszereken vagy mindennapi érintkezéseken keresztül – ahogy sok más vírus –, akkor sokkal nagyobb méretű globális katasztrófa tanúi lennénk.

Jóval a HIV előtt sok más retrovírust ismertek fel. Csirkékben, macskákban, egerekben, majmokban, szarvasmarhákban, birkákban, lovakban és – jóval ritkábban – embereken találták őket. A legtöbbjük tökéletesen ártalmatlan, néhány azonban okozhat leukémiát vagy emlőrákot, amennyiben olyan genetikailag sebezhető gazdaállatot fertőz meg, amelynek a sejtjeiben képes replikálódni. Az ilyen állatok sokszor ritka genetikai változatok, amelyeket a kutató vizsgálati célokból választ ki. A természetben azonban a legtöbb állat genetikailag ellenálló, és még ezeket a vírusokat is képes kordában tartani immunrendszere segítségével.

De miért roppantja össze a HIV az immunrendszert? Mi a lényeges különbség a HIV és jóindulatúbb rokonai között? Csak az immunkárosodás mértékéről van szó? Tudjuk, hogy néhány egérleukémia-vírus gátlás alá helyezheti bizonyos mértékig az immunrendszert, még ha nem tud is olyan tökéletes összeomlást előidézni, mint a HIV-1 az AIDS-ben. A macska- (feline-) leukémia-vírusnak (FELV) azonban vannak olyan hatásai, amelyek klinikai megnyilvánulásai hasonlítanak az AIDS-re. A FELV a közönséges fertőző betegségekhez hasonlóan terjed a macskák között, de míg annak valószínűsége, hogy egy vírusfertőzött állat leukémiás lesz, csak öt-tíz százalék, a fertőzött macskák némelyike fertőző peritonitisnek nevezett hashártyagyulladásban pusztul el. Ez akkor fordul elő, ha a vírus olyan nagy mértékben károsítja az immunrendszert, hogy a normális bélbaktériumok áttörik a nyirokrendszer védőgátját, és általános szepszist okoznak. Nem volt tehát véletlen, hogy a macskaleukémia kutatói az elsők között voltak, akik azt gyanították, hogy az AIDS-vírus a retrovíruscsalád tagja. Az sem véletlen, hogy a HIV-et elsőként izoláló két tudós, a párizsi Luc Montagnier és az egyesült államokbeli Robert Gallo korábban más retrovírusokkal foglalkozott. Gallo izolálta egyebek közt a HTL-1-et, az egyetlen ismert emberileukémia-vírust, amely egy ritka, felnőttkori – leginkább Dél-Japánban és a Karib-térségben előforduló – T-sejt-leukémiát idéz elő. A retrovírus-kutatás korábbi eredményei nélkül bizonyára semmit sem tudnánk még az AIDS eredetéről és természetéről.

A HIV molekuláris stratégiája és a terápia lehetséges célpontjai

Az a bámulatatos tény, hogy ilyen sokat tudunk a retrovíruscsaládról, szerencsés véletlenek sorozatának köszönhető. Ezzel kapcsolatban a következő, látszólag összefüggéstelen tényezők fontosak.

1969-ben egy amerikai eljutott a Holdra. Az Apolló program célja önmagában értelmetlen volt, és leginkább a miatt a komoly politikai nyomás miatt kezdtek bele, amely a nemzeti presztízs megőrzésére irányult a Szovjetunióval vívott hidegháborúban. De a programnak volt egy igen jelentős mellékterméke: a számítástechnika erőteljes fejlődése. Nixon elnök valami még jelentősebbet akart csinálni, amikor betejesztette a „Rák-törvényt”, ami kiemelt támogatást biztosított a rákkutatás számára. Az idő tájt sokan hitték azt, hogy a legtöbb emberi rákot vírusok okozzák. A hatalmas beruházás nem vezetett a kívánt eredményhez, mert a legfontosabb emberi daganatokat nem vírusok okozzák. Ám a Nixon-program felgyorsította a modern molekuláris

biológia fejlődését, és nagyban előmozdította azt a fajta retrovírus-kutatást, amely oly fontosá vált, amikor egy évtizeddel később kitört a globális AIDS-járvány.

Az eredetileg RNS tumorvírusoknak nevezett retrovírusok ki-be járnak a sejt kromoszómaiba. Genetikai információjuk a DNS formájába van beírva mindaddig, amíg ebben a „provirális” formában integrálódnak a kromoszómaiba. A következő fázisban, amikor beindul a vírus replikációja, és átmegegy egy új sejtbe, átalakítja vagy „átírja” DNS-ét RNS-sé. A vírus RNS azt az utasítást adja a sejt fehérjeszintetizáló mechanizmusának, hogy a sejtfehérjék mellett vagy azok helyett a vírus építőelemeit, vírusfehérjéket szintetizáljon. Az újonnan keletkezett vírusfehérjék burokként körülveszik a vírus RNS-t, és vírusrészecskékké állnak össze, majd elhagyják a sejtet. Ezután új célsejteket kell találniuk, amelyek meg tudják kötni a vírust, és lehetővé teszik replikációját vagy azt, hogy latens formában folytassa létét. A vírusrészecskéket csak olyan sejtek tudják megkötni, amelyek sejt felszíne tartalmazza azt az összetevőt, amely a sejt sajátos „antennájaként” működik a vírus „vételére”. A HIV a HTL-sejtek felszínén lévő CD4 molekulával alkot kötést. Más retrovírusok más receptormolekulákat és más sejteket választanak. Ez a választás az egyike annak a sok tényezőnek, amelyek meghatározzák, hogy egy adott retrovírus milyen sejteket tud megfertőzni. Amikor a vírus bekerül új gazdasejtjébe, genetikai információja újra átíródik RNS-ről DNS-re, majd a DNS (provirális) másolat elhelyezkedik a sejt génjei között. Az RNS és DNS formájú genetikai információ közötti ingázás a retrovírusok megkülönböztető jegye.

A HIV különleges retrovírus. A többi retrovírushoz hasonlóan három fő génje van, de figyelemre méltó gyűjteménnyel rendelkezik jelentéktelenebb génekből is, amelyeket részletesebben meg fogunk vizsgálni. Az egyik *gag*nek nevezett fő gén a belső vírusfehérje, az úgynevezett kapszidfehérje létrehozásáért felelős, amely a vírusrészecske alapstruktúráját adja, és megvédi a vírus RNS-t a degenerálódástól. Az *env*, a másik fő gén, a vírusburkolat tervét hordozza. Ha a kapszidfehérjét a belső szöveteinket védő bőrhez hasonlítjuk, akkor a burkolat ruházatunkhoz vagy még inkább egy meleg kabáthoz hasonlítható, amely a metsző szélről véd bennünket. Ez óvja meg a vírusrészecskét attól, hogy megsérüljön a keringésben és a különböző testnedvekben. A burkolat fehérjéi felelősek azért is, hogy a vírus a megfelelő célsejtbe kötődjék, ahogy fentebb elmondtuk. A HIV esetében az *env* fehérjéje úgy illik a HTL-sejt CD4 molekulájához, mint kulcs a zárba.

A harmadik fő gén, a *pol*, egy olyan enzimet hoz létre, amelyről a retrovíruscsalád a nevét kapta. Csak retrovírusokban található, és a vírus életciklusának nélkülözhetetlen kelléke. Ez írja át az RNS-t DNS-sé, azaz „fordított” irányba, amit azért neveznek fordítottnak, mert a szokványos sejtenzimek és a többi vírusenzim a másik irányba végzi az átírást: DNS-ről RNS-re. Ezért „reverz transzkriptáz” a neve, és ez az alapja a „retrovírus” elnevezésnek.

Miután létrejön a kötés a vírus és a célsejt CD4 receptora között, a vírusburkolat fuzionál a sejtthártyával. Ez nem okoz problémát, mert a vírusburkolat biokémiai összetétele nagyon hasonló a sejtthártyáéra. A vírus RNS ezután bekerül a sejt belsejébe, ahol úgy hullik ki belőle a vírusrészecske, mint a szétvágott gyümölcsből a mag.

A vírus a sejt fehérjégtől enzimjeit használja fel, hogy felszabadítsa az RNS-t a kapszidfehérjékből, de a felszabadított RNS nem marad sokáig szabad. A reverz transzkriptáz, amely a vírus részeként került a sejtbe, azonnal elkezd átírni az RNS-t DNS-sé. A provirális DNS újonnan létrejött másolata ezután integrálódik a sejt gének közé. A többi vírusfajtaival szemben a retrovírus DNS-e nem veszi át a sejt fehérjeszintézi-

sének irányítását, így zavartalanul megy tovább a sejtfajlás és a sejtosztódás folyamata. Avírus DNS-jelenléte nem zavarja a sejt életét. Együtt replikálódik a sejt DNS-sel a következő sejtosztódásig, és minden szempontból úgy viselkedik, mint a szokásos sejtgének. De speciális provirális státusát is megőrzi. Aktiválható, hogy DNS-be kódolt utasításait újra RNS-sé írja át, ami által újabb vírusfehérjék képződhetnek és egyesülhetnek új vírusrészecskékké, ahogy már említettem. Amikor a sejt előregszik, vagy mérge kerül bele, a vírus viselkedhet úgy, mint egy sérült repülőből katapultáló pilóta. A nyiroksejtekben a vírust akár a sejt normális, más vírus- vagy baktériumfertőzésekre adott reakciója is aktiválhatja. Ez különösen lényeges a még egészséges HIV-fertőzöttek esetében. A véletlen fertőzések aktiválhatják HIV-jüket, aminek eredménye a vírustermelés és az új, HIV-fertőzött sejtek számának növekedése. Azt, hogy miért nem számíthatunk olyan gyógyszerek kifejlesztésére, amelyek teljesen kiküszöbölik a vírust egy fertőzött személyből, a HIV integrálódása magyarázza a gazdasejt génjei közé. De nem ez a legnagyobb probléma. Életünk során sok más vírusnak, köztük saját endogén retrovírusainknak is szállást adunk békés vagy „latens” formájukban, anélkül hogy ebből bármi baj származna. Ha meg tudnánk akadályozni az immunrendszer összeomlását, akkor a HIV-fertőzés nem jelentene komoly problémát.

A legújabb gyógyszerfejlesztési programoknak az a céljuk, hogy az újonnan megfertőzött sejtek elszaporodásának csökkentésével akadályozzák a vírus expanzióját a fertőzött szervezetben, és ezzel hátráltassák a klinikai AIDS kialakulását. Ha elegendő mennyiségű hatékony gyógyszer állna rendelkezésünkre az AIDS ellen, akkor a fertőzött személyek normális életet élhetnének anélkül, hogy valaha is kifejlődne a betegség, bár valószínűleg egész életükben gyógyszert kellene szedniük.

Hogy lehet hatékony gyógyszereket kifejleszteni? Amikor a kongresszust tartották, csak egy kifejezetten hasznos gyógyszer volt, az AZT. Ez a terápiás próbálkozások kézenfekvő fő célpontjának, a reverz transzkriptáznak a működését zavarja meg. A reverz transzkriptáz és működési mechanizmusa jól ismert azokból a kísérletekből, amelyeket más retrovírusokkal végeztek, elsősorban az egerek és csirkék leukémiáját, valamint az egerek emlőrákját előidéző retrovírusokkal. A normális sejtekben nincs reverz transzkriptáz, az AZT tehát képes nagyon specifikusan leállítani a vírusreplikációt. Ha teljes egészében és tartósan ki lehetne kapcsolni a reverz transzkriptázt, ez megakadályozná, hogy a vírus új sejtekbe jusson. De egy tűzvést nem lehet egy vödör vízzel eloltani. Egyetlen gyógyszer nem elég ahhoz, hogy évekig, sőt évtizedekig sakkban tartson egy vírust. Folyamatosan nem lehet magas AZT-szintet fenntartani a vérben és más szövetekben a szervek károsítása nélkül, emellett a gyógyszer nem okvetlenül éri el az összes fertőzött sejtet. Az AZT e komoly korlátok ellenére is képes akadályozni a vírusreplikációt. Nem gyógyítja meg a beteget, de meghosszabbítja életét. Most hatékonyabb és hosszabb hatású gyógyszereket kell kifejleszteni a reverz transzkriptáz és/vagy más vírustermékek ellen. A vírus jelentéktelenebb génjei szintén lehetséges terápiás célpontok. Nézzünk néhányat e gének közül.

A HIV igen bonyolult vírus. Persze minden vírus bonyolult. Ha az ember elkezd alaposabban tanulmányozni stratégiájukat, hajlamos azt mondani, hogy még egy viszonylag egyszerű vírus is jóval bonyolultabb, mint a legokosabb virológus. A legfejlettebb stratégiákat azoknál a vírusoknál találjuk, amelyek hosszú ideig és nagy területen latensnek tudnak maradni, majd ha a vírus fennmaradása úgy kívánja, „beindítják” a vírustermelést. Ahogyan már mondtam, a HIV nyilvánvalóan ebbe a vírusosztályba tartozik.

A legutóbbi időkig azt gondolták, hogy a viszonylag kis méretű retrovírusokban nincs több hely, mint amennyin a már említett három fő gén, a *gag*, a *pol* és az *env* elfér. Ha valaki ugyanúgy elolvasná a lineáris vírus RNS kód ma ismert teljes szövegét, ahogy cikkem szövegét olvassa, kitűnne, hogy nincs több hely, kivéve néhány szabályozó „kapcsoló” területet a molekula két végén. De kimutatták, hogy a HIV – néhány ugyanilyen méretű retrovírussal együtt – többféleképpen képes kifejezni genetikai szövegének kódját. Így aztán egyetlen rövid RNS molekula sokkal több információt hordoz, mint amennyit első ránézésre észreveszünk.

A vírusnak két módszere van arra, hogy genetikai szövegének bizonyos részeit ketszer, sőt akár többször is felhasználja. Az egyik arra a betűjevtvényre hasonlít, amely minden kultúrában megtalálható, amelyeknek fonetikus ábécéje van. Ha egy bizonyos betűvel kezdjük és meghatározott módon csoportosítjuk a többi betűt, egy bizonyos szósorhoz jutunk. Ha másik betűt választunk kiindulópontnak, és másként csoportosítjuk a többi, akkor egy egészen más szósor vagy szó lesz az eredmény.

A genetikai ábécé alapja egy hárombetűs kód. A DNS és az RNS alapbetűi betűhármasokból állnak, és minden hárombetűs kód a fehérje-építőelemek: a huszonegy aminosav valamelyike vagy egy indulj!, illetve állj! szignál helyett áll. Így az az enzimechanizmus, amely konkrét fehérjeproduktummá alakítja a genetikai kódnyelvet, három különböző olvasatot használhat attól függően, hogy hol van az indulj! szignál. Vagyis egy A B C D E F G H I... elemekből álló szekvenciából teljesen más üzenetek következnek, ha az olvasást A-nál, B-nél vagy C-nél kezdjük és hármasával csoportosítjuk a betűket. Ha a D-t választjuk kezdőbetűnek, ugyanahhoz az üzenethez jutunk, mint ha az A-t választanánk.

A sejteknek hatalmas fölöslegük van DNS-ből, jóval nagyobb, mint amennyire az összes génhez szükség volna. A sejt DNS jó része hulladék, és nem kódja semminek. Mivel a sejtek nincsenek térszűkében, megengedhetik maguknak, hogy a három olvasatlehetőség közül csak egyet használjanak géneik dekódolására. Ha az olvasás az A betűnél kezdődik, mint a fenti példában, akkor olyan szavakhoz jutunk, amelyek funkcionális fehérje „mondattá” kapcsolódnak össze. Ha a B-t vagy a C-t választjuk kiindulópontnak, értelmetlen zagyalékhoz jutunk, olyasmire, amit egy gépelnem tudó gyerek állít elő egy írógépen összevissza ütögetve a billentyűket.

A vírus DNS vagy RNS felhasználásának gazdaságosabbnak kell lennie, mint a sejt DNS felhasználásának, mert az üzenet hosszát korlátozza, hogy mennyit kell bepréselni a kis vírusrészecskébe. A vírusevolúció bizonyos esetekben kivédte ezt a korlátozást azzal, hogy a genetikai szöveg két, sőt néha mindhárom olvasatban értelmes. A különböző üzenetek különböző fehérjéket kódolnak. Olyan ez, mintha egy mondatnak angolul is meg szanskritul is volna értelme, ha a betűket másként csoportosítjuk. A két szövegnek eltérne a jelentése, de ugyanabban a kontextusban mindkettő jelentéssel bírna.

Az olvasatban történő eltoláson kívül a HIV és sok más vírus is gyakran használ egy másik, rugalmasabb mechanizmust, hogy genetikai szövegeiket többféleképpen kiaknázzák. Ezt „alternatív illesztésnek” nevezik. A DNS üzenetet küld a sejt fehérjeszintetizáló üzemnek „üzenetközvetítőnek” nevezett RNS molekulák formájában. Amikor ezek a molekulák elhagyják a sejtmagot, az „illesztésnek” nevezett művelet modifikálja őket. Ez nem ugyanaz, mint a génillesztés, mely a géntechnológia leírása kapcsán gyakran előfordul a médiában is. Ez egy normális folyamatra vonatkozik, mely minden sejtben folyamatosan lejátszódik. Képzeljünk el egy papírcsíkra írt szövegrészle-

tet. Vegyünk egy ollót, vágjuk fel a szöveget, dobjuk el egyes részeit, majd illesszük össze a fennmaradó darabokat, hogy azok új értelmű új szavakat adjanak ki. Ha ügyesek vagyunk, és megfelelő szöveget választottunk, az eredeti szavakat több különféle módon is fölvdagdoshatjuk, és különféle értelmű új szavakhoz jutunk. Ez az, amit más vírusok és a HIV is csinálnak.

A molekuláris biológia fejlődése messzire vezetett az „egy gén, egy fehérje” koncepciótól, amely a molekuláris genetika gyerekkorában alakult ki. Most, hogy már tudjuk, hogy ugyanazt az RNS/DNS szöveget többféleképpen is lehet leolvasni/processzálni, a „gén” szót annak a DNS-sornak a jelölésére használjuk, amely egy adott fehérjét kódol. Szorosabb értelemben a szó egy nukleinsavsort jelent, amely egy bizonyos fehérjét kódol, miután az illető fehérje helyes olvasatában olvastatott le, és megfelelő illesztést nyert. Tehát modern génkoncepciónk így megfelel az üzenetközvetítő RNS végső processzált formájának/alakjának vagy még inkább annak DNS-kópiájának.

A HIV-nek négy ismert kisebb génje van, melyek megfelelnek a processzált genetikai információ e meghatározásának. Lehetséges, hogy még több hasonló gén létezik, de eddig ezeket nem azonosították. Nagyon keveset tudunk funkcióikról a fertőzött organizmusban, de a laboratóriumi kutatások kimutatták, hogy ezek a „minigének” talán fontos szerepet játszanak a főbb vírúsgének kifejeződésének regulációjában. A *tat* nevű legjobban ismert kisebb gén képes az új vírustermelés elindítására. A reverz transzkriptázhoz hasonlóan a *tat* valószínűleg alkalmas célpontja az antivírus-gyógyszereknek. Egy másik kisebb gén hatása épp az ellenkező: a legtöbb vírúsgén működését gátolja.

A kisebb gének valószínűleg kulcsszerepet töltenek be abban a döntésben, hogy latens maradjon-e a vírus vagy szaporodjon-e, tehát az adott sejten belül új vírusrészecskék keletkezzenek-e. Feltételezzük, hogy a gének más-más sejtípusokban más-más alakot öltenek. Bizonytal feltételezhetjük, hogy a HIV, mint a többi latens vírusok, a normális celluláris génszabályozó jelzéseket használja saját génjei kifejezésének szabályozásához.

A különféle sejtípusok, úgymint a limfociták, májsejtek, izomsejtek, makrofágok és idegsejtek a teljes genetikai anyag különféle részeit használják/hasznosítják, azaz egy háznak különféle ablakait nyitják ki. A sejtek „bekapcsolnak” egy kiválasztott géncsoportot specializált fehérjemolekulái segítségével, amelyek a DNS specifikus jelzőterületeit szorosan kötik a célgénhez. Minden regulációs fehérje más sorozatokat ismer fel a DNS-láncon. Azok a vírusok, amelyek kifejlesztették a „láthatatlannak” maradás képességét egy bizonyos sejtípusban, tehát az immunrendszer nem veszi őket észre, hasznosíthatják ugyanezen regulációs fehérjéket, hogy beindítsák vagy éppen kikapcsolják egyik-másik saját génjüket. A vírusnak nem kellett molekuláris biológiát tanulnia ahhoz, hogy pontosan tudja használni a sejt szabályozó fehérjeit saját céljaira. A vírus inkább azokban a sejtekben marad fenn, amelyekben történetesen jelen vannak a szabályozó fehérjék, amelyek vírus nukleinsavsorokhoz kötődnek, s ezáltal kapcsolnak be vagy ki bizonyos vírúsgéneket. Egyes esetekben ez a kötés segít a vírusnak, hogy távol tartsa a befogadó immunválaszát, vagy segít kedvező időben és helyen szaporodni. A vírus adaptációja az újfajta befogadósejthez vagy fajtához általában egy nyers, körülbelüli adaptációval kezdődik, melyet további mutációk követnek, amelyek elősegítik a vírusnak azon képességét, hogy latens formában létezzék vagy hogy génómját új befogadóba terjessze.

Most, hogy e forгатókönyvfélét bemutattam, el kell mondanom, hogy igen keveset tudunk a különböző sejtípusokban történő HIV-szabályozásról. A kutatás azokra a legismertebb területekre koncentrál, amelyek afféle gyűjtői a HIV-nek, a limfocitákra, nekrofágokra és az idegrendszer sejtjeire. Nagyon fontos, hogy feltérképezzük a vírusfunkciókat mindezekben a sejtekben, de ugyanígy a további, még azonosítatlan sejtípusokban, ahol a vírus esetleg kitart.

Miért olyan fontos ennyire részletesen tisztázni a vírusstratégiát? Nem arra kelle-ne-e inkább fordítanunk minden energiánkat, hogy először védőoltást fejlesszünk ki a fertőzés megelőzésére? Nem feledkezhetnénk-e meg akkor erről a szörnyű teremtményről, ahogy a bubópestist és a himlőt pusztá papírtigrisekké, a könyvtárak legporosabb polcain heverő történelmi kövületekké változtattuk?

Nem, nem tudjuk a dolgot ilyen könnyen megúszni. A HIV túl jól fel van fegyverezve immunreakcióinkkal szemben. Olyan, mint egy miniatúr tengeralattjáró, amely észrevétlenül be tud hatolni az ellenség felségterületére. Meglapul a víz fenekén, áttöri a tengeralattjáró-védőhálót, békaembereket küld a partra, s neveltségessé teszi a megszállt országot és legyőzhetetlennek hitt flottáját. A vírus nem törődik az ellene mozgósított immunreakciókkal, amennyiben azok nem érintik biztonságos menedékét. A sejtmagban rejtőzik, a kromoszómákban alusza álmát, a sejt saját génjei közé ékelődve. Itt jóval tovább fenn tud maradni, mint a tengeralattjáró. Egy olyan vírushoz képest, mint a HIV, a legmodernebb tengeralattjáró is primitív.

Hogyan lehetne megtámadni egy tengerfenéken meghúzódó miniatúr tengeralattjárót, hogyan lehet elérni egy olyan vírust, amely egy sejt kromoszómaiban van? Olyan fegyvereket kell keresni, amelyek megtalálják a hajó burkolatát, azonosítják anyagát, és meg tudják ezt az anyagot különböztetni a környező szikláktól és hulladékoktól. A sejt DNS-be épült vírus kevesebb célpontot kínál, mint egy tengeralattjáró. Olyan, mint egy rövid szövegrész egy szövegszerkesztő memóriájában. A szöveg egy meghatározatlan jövőbeli időpontban készítendő termék tervét tartalmazza. A gyár azonban többnyire be van zárva, a gépek állnak, a redőnyök le vannak húzva. Történik-e valami ebben az alvó gyárban, valami titkos tevékenység, amely célponttá válhatna?

Egy vírus, amely tökéletesítette parazita adaptációját, hogy hosszú időre latens maradjon a sejtekben, használhatja a gazdasejtek fehérjéit, hogy saját génjeit kikapcsolja. Ez ideális helyzet, olyan, mint amikor leállítják a miniatúr tengeralattjáró motorjait, és kikapcsolják az akkumulátorait. A vírus helyzete még jobb, mert minden szükségletét ki tudja elégíteni a gazdasejtből. Adaptációja azonban általában nem ennyire tökéletes. Latenciáját általában úgy biztosítja, hogy legalább egy fehérjéjét kifejezi. A legjobban ismert bakteriális vírusrendszerben az ilyen fehérjéket „represszoroknak” nevezik. A represszorok a többi vírusgénhez kötődnek, és biztonságosan kikapcsolva tartják ezeket, hogy tökéletesen kizárják annak lehetőségét, hogy az ellenőrizetlen vírustermelés állapotába kerüljenek.

A latens vírust rejtő sejt megtámadásához azokat a fehérjéket kell megcélozni, amelyek a vírus latens állapotában hoz létre. Az egyik lehetséges jelölt az a HIV represszor fehérje, amely kikapcsolja a többi vírusgenómot a kémcsőrendszerekben. Egyelőre nem tudjuk, hogy kifejeződik-e ilyen fehérje a test vírushordozó sejtjeiben. Ha kifejeződne, kézenfekvő célpontja lenne egy olyan „immunfegyvernek”, amely nagyban gazdagítaná a vírustermelést akadályozó gyógyszerek arzenálját.

A HIV-fertőzött személyek jövőbeli terápiája talán a gyermekkori leukémia mai te-

rápiájához fog hasonlítani. Orvostanhallgató koromban a gyermekkori leukémiában szenvedők mortalitása száz százalék volt. A diagnózist halálos ítéletnek tekintték. Ma a leukémiás gyermekeknek körülbelül a felét meggyógyítják. Ez nem egy vagy néhány olyan célgyógyszernek köszönhető, amelyek be tudnak avatkozni a leukémiás sejtek lényeges életfolyamataiba anélkül, hogy károsítanák a normális sejteket, ahogy eredetileg reméltük. Inkább arról van szó, hogy megtanultuk a sejtosztódást különböző mechanizmusokkal leállító sejtmérgeket úgy kombinálni, hogy jobban károsítsák a leukémiás, mint a normális sejteket. Ez a megközelítés más, mint Paul Ehrlich álma, az „ezüst puskagolyó” vagy *terapia sterilisans magna*, vagyis egy szelektív és specifikus fertőtlenítő gyógyszer. Számos kutató viszonylag szerény és türelmes együttműködése mindazonáltal sikerhez vezetett sok leukémiás gyermek gyógyításában, és lehetővé tette, hogy normálisan élő felnőttekké váljanak.

Gondolatok a járvány kezelésének lehetséges jövőjéről

A legfontosabb kérdések a HIV vírus fertőzőképessége, betegségkeltő képessége és az, hogy meg lehet-e fékezni terjedését az emberi populációkon belül. A pesszimisták szerint a helyzet olyan, mint a Titanicé volt közvetlenül azután, hogy összeütközött a jégheggyel: az utasok táncoltak tovább. Az ellenkező álláspont hívei szerint a pánik el van túlozva, a járvány kezd alábbhagyni, az AIDS valójában nem globális jelentőségű probléma. Néha a sorok között felfedezhető a „mi” és az „ők” tudatos vagy öntudatlan megkülönböztetése. Ez legrosszabb formájában a fajon, az etnikai hovatartozáson, a társadalmi helyzeten vagy a szexuális preferenciákon alapuló hagyományos diszkriminációra emlékeztet. Abban mindenki egyetértett, hogy a katasztrófa Afrikában befejezett tény, de nem sokan törődtek vele, amíg nem kezdte közvetlenül fenyegetni a világ többi részét. A Szaharán túli Afrika iránti rokonszeny-nyilvánítások ellenére és éles ellentétben Dél-Afrika egyetemes verbális elítélésével, elenyészően kevés volt az értelmes cselekvési készséget kifejező hang. Az igazi szolidaritáshoz vezető út, úgy lát-szik, nagyon hosszú.

Egy kínos téma

Utolsó könyvének (VÍZBEFÜLTAK ÉS MEGMENEKÜLTÉK; I SOCCORSI ED I SALVATI) előszavában azt írja Primo Levi, hogy a kellemetlen igazságok elhallgatásának – vagy ha ez már nem megy: megszüpítésének – hajlama civilizációnk természetes része. Az, hogy a legtöbben, akik tudtak a holocaustról a háború alatt, engedelmeskedtek a hallgatás iratlan szabályának, csupán szélsőséges példája egy univerzális pszichológiai jelenségnek. Néhány téma a sok közül, amelyek inkább eufemizmusokat, mint realiztikus leírásokat váltanak ki: a szexualitás számos vonatkozása; az egyént is, a nemzetet is zavarbaejtő és lealacsonyító, kissé (vagy nem is kissé) tisztátalan ügyletek; a diszkrimináció különböző fajtái és a mások szenvedése iránti közöny. Az AIDS-járvánnyal kapcsolatos pánik kezdetben néhány jellegzetesen fasiszta reakciót váltott ki a világ országaiban – beleértve Svédországot és az Egyesült Államokat is. Most, hogy az AIDS már bekerült az „elfogadott” betegségek sorába, elítéljük azokat, akik megpróbálják diszkriminálni a HIV-fertőzötteket. Ez üdvözlendő fejlemény, de egy lényegében liberális attitűdtől hosszú és rögös út vezet a vírusfertőzöttek vagy a betegek és a haladók iránti valódi együttérzésig, különösen ha az áldozatok kulturálisan vagy társadalmilag idegen csoportokhoz tartoznak.

Vannak-e olyan tények, amelyek felhasználásával ésszerűen realiztikus képet alakíthatunk ki a járvány jövőjéről virológiai és járványtani szempontból? Aligha vagy alig. Nem lehet megjósolni, hogy milyen irányba fejlődhet a vírus, és egyelőre az sem világos, hogy a felvilágosító- és oktatókampányok komolyan befolyásolják-e terjedését. A vírusokra ugyanúgy vonatkoznak a mutáció és a természetes kiválogatódás szabályai, mint a többi élő szervezetre. A vírusevolúció idővel megváltoztathatja a járvány természetét. A legrosszabb esetben nőhet a vírus fertőzőképessége, bár nincs okunk feltételezni, hogy új fertőző formák jelennek meg. Valószínűbb az ellenkező fejlődés. A nagyon patogén vírusok fennmaradási esélye általában kisebb, mint a fertőzőbb, de kisebb betegséget okozó vagy betegséget egyáltalán nem okozó mutánsoké. Azok a vírusok, amelyeknek sikerült szinte minden embert megfertőzniük, gyakran alkalmazkodnak úgy, hogy egyre kevésbé patogén viszonyt alakítanak ki gazdájukkal, bár ez igen hosszú ideig tarthat. Másutt hoztam fel erre példákat. A tökéletesen adaptálódott vírus nem okoz szimptomákat. A vírusfennmaradás esélyét növeli a fertőzőbb mutánsok megjelenése, amelyek egyre kevésbé képesek betegséget okozni. Az ilyen legyengült vírus „élő vakcinaként” funkcionálhat, megvédve a gazdát a virulensebb formáktól, amelyek végül eltűnhetnek.

Ennyit a távoli jövőről. Jelenleg a HIV végletesen halálos vírus, és az előre látható jövőben az is marad, legalábbis kezelés nélkül. A legfontosabb feladat ezért terjedésének megfékezése. Kérdés, hogy hatékonyak lesznek-e oktató- és felvilágosítókampányaink, és e tekintetben nagyon nagy a bizonytalanság, bár vannak biztató jelek. Ma már elvben megoldott probléma, hogy a vírus ne terjedjen orvosi eljárásokon, például vér és vérkészítmények transfúzióján keresztül. A járványtani adatok azt mutatják, hogy a rendkívül kockázatos helyzetben lévő homoszexuális csoportok a legveszélyeztetettebb területeken – elsősorban New Yorkban és San Franciscóban – kevésbé kockázatos viselkedésre tértek át. Hasonló változásra azokon a területeken, ahol kevesebb az AIDS-es megbetegedés, nincs egyértelmű bizonyíték. Nem érezhető lényeges hatás addig, amíg a közvetlen társadalmi környezetben meg nem jelenik az AIDS.

Még nagyobb problémának látszik a betegség terjedése a kábítószer-fogyasztók körében. Egy részük lassú öngyilkosságot követ el, és kétséges, hogy miközben közvetlen kábítószer-szükségletükre koncentrálnak, különösebben érdekelné őket egy olyan betegség, amely a távoli vagy a kevésbé távoli jövőben végzetes. Sok AIDS-kezelőorvos úgy véli, hogy a társadalomnak az a kötelessége, hogy tiszta injekciós tűkkel lássa el a kábítószer-fogyasztókat. Sok helyen – köztük Svédországban és az Egyesült Államokban – ez problémákat okoz. A felelős hatóságok nem akarnak kétértelmű üzeneteket továbbítani: a kábítószer-ellenes harc és a HIV terjedésének megakadályozására irányuló kísérletek a kábítószer-fogyasztók körében konfliktusban állnak egymással. Járványtani szempontból nyilvánvaló, hogy a legfontosabb az AIDS-járvány halálos fenyegetésével felvenni a harcot. Emellett semmi sem utal arra, hogy a tiszta injekciós tűk hiánya képes csökkenteni vagy megakadályozni a kábítószer-függőséget.

Egy másik nagy ismeretlen a heteroszexuális többség. Afrikában a betegséget a leggyakrabban férfiak adják át nőknek, míg az ipari országokban a heteroszexuális fertőzés gyakorisága kicsi. Meg kell azonban értenünk, hogy a vírus itt van, és ezért azzal kell számolnunk, hogy a heteroszexuálisok körében lassan és egyre nagyobb mértékben nőni fog az áldozatok száma, hacsak nem történnek megelőző intézkedések. Lehet-e befolyásolni a betegség heteroszexuális terjedését információval, oktatással vagy társadalmi normáink megváltoztatásával? Valamennyire biztosan. De fel

kell ismernünk, hogy az ilyen lépések hatékonysága még ideális körülmények között is korlátozott. E tekintetben nem érdektelen a dohányzással és a tüdőrákkal kapcsolatos tapasztalat. A tüdőrák gyakran végzetes és mindig rendkívül kellemetlen betegség. A dohányzás és a tüdőrák kauzális összefüggése több mint négy évtizede ismert. Ezzel együtt még ma is az emberi rákok egyharmadát, és nem csak a tüdőrákot, dohányzás okozza. Az iskolai felvilágosítóprogramok hatására a fiúk körében csökkent a dohányzás, a lányok esetében viszont ilyen hatás nem figyelhető meg. A társadalmi és a pszichológiai tényezők úgy látszik lényegesebbek a racionális megfontolásoknál.

Ez a tapasztalat kevésbé támasztja alá azt a túlzottan optimista reményt, hogy a felvilágosítóprogramok lényegesen befolyásolni tudják a szexuális viselkedést. A felvilágosítókampányok még akkor is beleütköznek a legerőteljesebb emberi késztetésbe, ha a veszély valódi méreteiben, a legpesszimistább jövőbeli lehetőségeket hangsúlyozva mutatják be. Nem vállalják-e az emberek a nem kívánt terhesség kockázatát időtlen idők óta, még olyankor is, amikor a férjzetlen, gyermekes nőkre megbélyegzettség és kiközösítés vár? Hányszor választanak az emberek a következményeket tudva olyan utat, amely tönkreteszi egy nő jövőjét, és közvetlenül betegséghez vagy halálhoz vezethet? Elvárható-e mindenkitől, hogy racionális és óvatos maradjon azokban a pillanatokban, amikor egész lényét hatalmába keríti az, amit Faulkner „*édes, borús tűznek*”, az itáliai reneszánsz pedig „*dolce ardor*”-nak nevezett? Nem úgy fejlődtek-e ösztöneink, hogy épp ennek a bekövetkeztét biztosítsák, nem szexuális késztetésünk következtében maradtak-e fenn génjeink és fajunk? Nem azokról a halálos kockázatokról szól-e klasszikus irodalmunk jó része, amelyeket a szerelmesek mindig készek voltak vállalni? Romeo és Júlia jóval több távoli jelképnél. A természetnek azt az örökké jelen lévő erejét képviselik, amely minden más felülkerekedik. Paolo és Francesca szimbolikus értéke talán még nagyobb: ők nemcsak a rájuk váró erőszakos halált vállalták, hanem az örök bűnhődést is a pokolban, olyan sorsot, amellyel tökéletesen tisztában voltak, ahogy ez Dante költeményéből oly világosan kitűnik.

Néha úgy érzem, mintha a pedagógia optimista hívei egy Freud előtti korszakban élnének, mintha megfelelkezniék saját tapasztalataikról, vagy mintha egyszerűen az egyház és a politika megszokottan kétértelmű beszédmódjához folyamodnának. Erre azt lehet mondani ellenvetésként, hogy a felvilágosítóprogramokat nem közvetlenül a mai Romeóknak és Júliáknak címzik. Sokat javulhatna a helyzet, ha csökkenne az alkalmi kapcsolatok száma. A legfontosabb és valószínűleg a legkönnyebb az anonim szex hivatásos és rutinszerű gyakorlóinak – a prostituáltaknak és a promiszkuitás híveinek – a viselkedését megváltoztatni. A felvilágosítóprogram ezekben a csoportokban érhetne el komoly eredményt, amennyiben a járvány folytatódna, és a kampány nem veszítene mai intenzitásából. Mindig fennáll azonban az a veszély, hogy a vágyteljesítő gondolkodás következtében semmibe vész a kampány intenzitása. Az indokolatlan optimizmus számos hullámát megéltük már, amikor egyes „szakértők” olyan statisztikai adatokat mutattak be, amelyek nem igazolták az AIDS gyakoriságának várható növekedését (mintha ezt előre lehetne jelezni), vagy amikor a „szakértők” válaszait úgy értelmezték vagy torzították el, hogy a veszély el lett túlozva. Olyan ez, mintha meg akarnánk jósolni, hogy milyen lesz az idő két vagy három év múlva. Ez az állandó hajlam valamilyen „teljesen világos” üzenet szétkürtölésére az erős dohányost juttatja eszembe, aki minden lehetőséget megragad, hogy ne kelljen szembenéznie a valósággal. De szemben a cigarettafüsttel, amely leginkább magát a dohányost károsítja, a HIV a faj DNS-ébe szivárog be, „az élet szent szubsztanciájába”,

ahogy a biotechnológiával kapcsolatos túlhajtott vitákban időnként szörnyülködve sikoltják – nem ismerve fel, hogy pontosan ez az a technológia, amely a legjobb kilátásokkal kecsegtet a HIV legyőzésére. A rövidlátó optimizmusnak igen nagy a veszélye egy ilyen maradandó vírus esetében, mint a HIV.

Epilógus

„Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak”
(PRÉDIKÁTOR KÖNYVE 3:2)

A *Daedalus* 1989-es tavaszi száma (vol. 118, no. 2) az EGYÜTTÉLÉS AZ AIDS-SZEL címet viseli. Ez az igen olvasmányos szám AIDS-ről szóló cikkeket tartalmaz történelmi perspektívában: szó van arról, hogy milyen kihívást jelent az AIDS az orvosbiológiai kutatások és az egészségügy számára, szó van nemzetközi együttműködéssel készült járványtani kutatásokról és nemzetközi információcseréről. De van néhány olyan cikk is, amely a beteg és a haldokló áldozatok sorsával foglalkozik. Paul Farmer és Arthur Kleinman AZ AIDS MINT EMBERI SZENVEDÉS című írása több esettanulmányt tartalmaz, amelyekből kitűnik, hogy mennyire fejlett társadalmunkban az orvosi technológia, és mennyire fejletlen a halálos betegek gondozásának képessége.

Robert negyvennégy éves AIDS-beteg volt. Kezelésekor mindazt felhasználták, amit a modern orvosi technika egy első osztályú amerikai egyetemi klinikán nyújtani tud. Betegségének előrehaladott stádiumában súlyos légzési nehézségek léptek fel nála. A tüdejét megtámadó organizmus normális immunrendszerű személyek esetében teljesen ártalmatlan, az AIDS-betegek azonban védtelenek vele szemben. Több, algoritmusnak nevezett eljárás szerint kezelték. Az algoritmus különböző kezelési lehetőségek közötti döntések sora, amelyet gyakran ábrázolnak grafikus formában. Segíti az orvosokat a diagnóziskészítésben és a kezelési programok megválasztásában. Robertnél a tüdőrontgen azt jelezte, hogy a légzési problémát a pneumocystis carinii nevű parazita okozta, amely gyakran fertőz meg AIDS-betegeket. A fertőzést kezelték, de Robert állapota nem javult. Emelkedett a láza, általános állapota rosszabbodott. Néhány nappal később rágóizomgörcs lépett fel nála. Korábban gombás fertőzés volt a szájában – ez szintén gyakori az AIDS-betegeknél –, amely most továbbterjedt a torokára, a garatjára és a nyelőcsővére. Mivel a száját nem tudta kinyitni, a nyelőcsőhurut kezelésére általában használt eljárást nem lehetett alkalmazni. Specialistával konzultáltak, hogy hogyan lehetne eljuttatni egy csövet a gyomrába, de Robert ezt elutasította. Első kórházi kezelésekor már elutasított egy hasonló eljárást.

Az algoritmusok nem számolnak azzal az esettel, hogy egy beteg elutasít egy kezelésmódot. Az orvosok így felvetették azt a kérdést, hogy ítélőképessége birtokában van-e Robert. Nem fertőzte-e meg agyát is az AIDS, nem szenved-e AIDS-dementiában? Az orvoscsoport egyik tagja kimutatta, hogy Robert esetét „nem tartalmazza a program”, egy másik pedig kijelentette, hogy „eljutott az algoritmus végére”. A többiek azonban más véleményen voltak. További kivizsgálást javasoltak: nyelőcsőmeteszést biopsziával és szövettenyészéssel, toroki és feji CT-t, ismételt vértenyésztést és neurológiai konzultációt. Amikor ezeket a javaslatokat ismertették Roberttel, kifejezéstelen pillantása haragossá és kétségbeesetté változott. Az orvosok zavartan néztek egymásra. Gyanújuk pillanatok alatt igazolódott. Robert ezt írta egy papírfecnikre: „Nem akarok semmilyen kezelést. Csak tartsanak tisztán.”

Nos, ilyen egyszerűen nem ment a dolog. Robertnek jóval több jutott, mint amennyit kért: mesterséges táplálás, endoszkópia, CT. Az orvosok úgy érezték, hogy nem vonulhatnak vissza minden kivizsgálás vagy kezelés nélkül. Robert az utolsó vizsgálat után néhány órával halt meg.

Orvosai az orvosi előírások szerint cselekedtek. Esetét „diagnosztikai dilemmának” tekintették, és problémát okozott nekik az „engedetlenség”. Farmer és Kleinman kimutatják, hogy ez a terminológia a mai amerikai kultúra mindennapos dilemmáját szemlélteti (és hajlamos vagyok hozzátenni: a többi nyugati társadalom kultúráját is). Más orvosok persze lehet, hogy másképp jártak volna el.

Anitha szegény parasztcsalád gyermeke volt Haitin. A család az éhezés határán élt, és Anitha gyermekkorát a szülők élelemmel kapcsolatos veszekedései töltötték ki. Tizenhárom éves volt, amikor anyja meghalt tüdőbajban. Apja alkoholista lett, a lány a városba menekült. Először cseléd volt, de gyorsan elvesztette az állását. Ekkor kiköltözött egy távoli rokonához, egy nagynéniféléjéhez a nyomornegyedbe. Itt találkozott Vincenttel, akinek alkalmi munkája volt a repülőtéren. Anitha tizenöt éves volt, amikor Vincent javaslatára összeköltöztek a nagynéni közelében egy kunyhóban. Anitha főzött, mosott, és várt Vincentre minden este. Amikor Vincent beteg lett, Anitha ápolta, úgy, mint annak idején az anyját. A fiú elvesztette étvágyát, éjszakai hőhullámok kínozták, nyirokcsomói megduzzadtak, elviselhetetlen hasmenés gyötörte. Orvostól orvosig jártak, kuruzslókhoz, csodadoktorokhoz, akik gyógyfűvekkel és ráolvasással próbáltak segíteni. Azt hitték, valaki megátkozta őket, mert elirigyelte Vincent munkáját a repülőtéren. Elmentek a ... mágushoz is, követték a tanácsát, de mindhiába. Vincent meghalt. Ezzel egy időben Anitha is igen rosszul lett, alig tudott fölkelni az ágyból. Mégis elindult haza a szülővárosába, de útközben egy kis faluban összeesett. Egy asszony talált rá, aki az út mellett haladt. Anitha egy hónapig maradt nála, jární sem tudott, majd végül apja eljött érte. Az apa készséggel hazavitte volna, bár maga is megtört volt és depressziós, agyagpadlójú és lyukas tetejű egyszobás kunyhója betegápolásra alkalmatlan volt. Anitha keresztanyja, húsz évvel ezelőtti esküjét most hitelesítve, befogadta Anithát saját zsúfolt, de legalább száraz házába.

Először azt állapították meg, hogy Anithának tuberkulózisa van. A tbc-ellenes terápia hatására javult is az állapota, de fél évvel később ismét megbetegedett. Az orvos AIDS-t állapított meg, de csak Anitha keresztanyját és apját tájékoztatta erről. Az asszony tisztában volt azzal, hogy az AIDS fertőző, és a beteg vérével terjed, és gyógyíthatatlan. Mégsem félt Anithát gondjaiba venni, és szilárdan kitartott amellett, hogy Anithával ne tudassák a diagnózist. „Ettől csak még többet szenvedne” – jelentette ki. Javasolták, hogy Anithát elhelyezik a fővárosi AIDS-klinikán, de az asszony ezt visszautasította, mondván, „úgysem lesz tőle jobban, és csak gyötrődne a hőségtől és a megaláztatástól. Még egy hűvös sarkot sem találhat, ahol meghúzhatja magát. Tablettákat és injekciókat kap, hogy rövid időre enyhítsenek a szenvedésén. Én jobban gondját viselem”.

Meg is tartotta a szavát. Gondoskodott arról, hogy Anithát mindennap felöltöztesse, és tápláló leveseket főzött neki. Tisztán tartotta, a család egyik lepedőjét csak Anitha számára tartotta fenn. Odaadta Anithának a saját párnáját, ő maga rongyokkal kitömött zsákokat használt helyette. Egyetlen dolgot kért csak a klinikától, egy finom, puha gyapjútakarót, ami „nem bántja a gyerek bőrét”.

A cikk szerzői lejegyezték a keresztanya szavait: „Vannak emberek, akik számára a

méltó halál ugyanolyan fontos, mint a méltó élet. Ennek a gyerekek nem volt könnyű élete. Nagyon fontos, hogy halála előtt ne maradjon benne se keserűség, se bánat.”

Maga Anitha nagyon nyugodt és filozofikus volt. Bár sosem nevezte nevén a betegségét, beszélt „gyógyíthatatlan betegségekről”. Tudta, hogy Vincenttől kapta a betegséget, mégis szeretettel beszélt a fiúról. Nem akart kórházba menni. Szeretett rádiót hallgatni, zenét és híreket, és szerette a puha gyapjútakarót. Különösen hálás volt a cikk íróinak, hogy meghallgatták halála előtt élete történetét.

Robert és Anitha esete a pusztá tényeknél jóval többet árul el. Kulturális kontrasztot világítanak meg éles fényel. A mi nyugati kultúránk egyre jobban és jobban függ a technikától. Robert egyik kezelőorvosa ezt ironikusan így fogalmazta meg: Ha egyszer Disneylandbe megy, az összes menetet próbáld ki!

Az AIDS által felvetett problémákat a technika azonban nem oldja meg. Az igények más szinten jelentkeznek, ott, ahol a mi kultúránk nemigen képes reagálni. Ritkán tesszük fel a kérdést, hogy illuzórikus világunk hogyan kapcsolódik a betegség és a halál realitásaihoz.

Farmer és Kleinman főleg azt találta ironikusnak, hogy mindenki mennyire szívén viselte Robert személyi jogait az amerikai kórház személytelen atmoszférájában. Az emberi jogokat afféle elvont, hűvös „bioetikai” figyelemmel fogták fel, mely elvont individuumok felé irányul, és nem egyes egzisztenciális szükségletek iránti humanista válaszok igenlésének. Az is a sors iróniája, hogy Robert „*oly magányosan halt meg, s abban a technikai felszerelésekben dúskáló kórházban hiányolta utolsó óráiban az emberi melegséget, amely oly bőven sugárzott Anithára a barátai körében a nyomorgó faluban*”.

Az egyik ok, amiért olyan képtelenül és helytelenül viszonyulunk az AIDS halálos valóságához, kultúránk halál iránti álszent attitűdjében rejlik. Ezt a halandóságunk leírására szolgáló eufemizmusok tendenciája is jól mutatja. A gépektől való állandó függés, vizsgálatok és mindig további terápiák keresése olyan helyzetekben, amikor már nincs helye terápiának, azt mutatja, hogy a halál számunkra a legfőbb gonosz, és halandóságunk általános eufemisztikus tagadásának része. Folyamatos, reménytelen menekülési kísérlet az egyetlen levonható következtetés levonása elől. Nyilvánvaló, hogy elvesztettük kapcsolatunkat a számunkra legfontosabb realitással. Ugyanakkor azok az odaadó és elkötelezett önkéntes segítők csoportok, amelyek AIDS-betegeket gondoznak San Franciscóban és másutt, azt demonstrálják, hogy legalábbis néhány ember, gyakran a beteg legközelebbi barátai, hajlandók és képesek is kapcsolatba kerülni ezzel a realitással és aztán fantasztikus munkát végezni.

Korábban írtam Peter Nollról, a svájci jogászprofesszorról. Bár nagyjából harminc-százalékos esélye volt, hogy ki tudja gyógyítani hólyagrákjából, határozottan elutasított minden kezelést. Úgy érezte, hogy életének minősége egy radikális műtét után nem lenne összhangban az étellel és a halállal kapcsolatos elképzeléseivel. Inkább töltötte szabad emberként, mint kórházi rutinok és kezeléseket rabjaként az idejét. Rövidre szabott maradék idejét arra akarta felhasználni, hogy Montaigne-t és Senecát követve arra emlékeztessen bennünket, hogy csak a halál tudata adhatja meg életünknek azt az értelmet, örömet és méltóságot, amelyért küzdünk. Maradék kilenc hónapját arra szánta, hogy szembenézzen halálával és haldoklásával. Utolsó hónapjaiban sok volt „*a szomorúság, de az igazi öröm is, és ami meglepő, semmiféle kétségbeesést*” nem tapasztalt.

Noll folyamatosan felülvizsgálta elhatározását, miközben azt a könyvet írta, amelyet ránk hagyott. Nem kért tanácsot, és nem akarta életét mások emlékezetében továbbélni, ami megszokott, de értelmetlen kísérlet az itt maradás meghosszabbítására. In-

kább meg akarta írni, hogy mit tapasztal egy olyan helyzetben, amelybe bármelyikünk bármikor belekerülhet. Mindenekelőtt egy nagyon fontos felismerését akarta továbbadni: a halál és a haldoklás problémáival a legértelmesebb dolog addig foglalkozni, amíg még teljesen egészségesek vagyunk. Elment egészen a rettegett rákhalál ünnepeléséig, mert elég időt ad arra, hogy elmélkedjünk a halálról és bensőséges ismeretségbe kerüljünk vele. Noll hangsúlyozza, hogy jobb és civilizáltabb életet élhetnénk, ha olyannak élnénk meg, amilyen: véges időnk állandó tudatában. Nincs jelentősége, hogy pontosan mennyit élünk, mivel halhatatlanok semmiképp sem lehetünk. Mind ugyanabban a csónakban evezünk. A különbség csak annyi, hogy Noll tudta, hogy nagyjából mikor kell elhagynia ezt a világot, míg mi, többiek, boldog vagy zaklatott bizonytalanságban élünk.

Ahogy Peter Nollt emlékeztették rá, hogy halandó, amikor megtudta, hogy rákja van, ugyanúgy emlékeztet bennünket az AIDS-járvány sebezhetőségünkre, helyzetünk veszedelmességére és egyéni jelenünk átmenetiségére. Előtérbe állítja azt az igazságot, amelyet fajunk egész történelme során tudott, ám elfelejtéséért mindent megtett: hogy a szenvedés létünk központi és örökké jelenvaló része.

Dobai Péter

BÓDY-ANZIX

**avagy: Bódy-paradigma
avagy 2.: Bódy-enigma**

Milyen régen írtam le
– lassan tíz éve? –
tartózkodó tünődéssel:
*Sajnálom, Kedves Gábor, de gentleman
soha nem lesz öngyilkos, különösen
akkor nem, ha van rá oka.*
Hát most látom, egy régi, meghitt
ferencvárosi kocsmában egy szép pincérlány
– lám, lám, hamis Don Juan! –
fölrakta a falra kinagyított fényképedet,
így hát akár koccinthatnék is veled,
Kedves Gabris! Amice Bódy!
Kár, hogy nem találkoztunk még időben
– mielőtt meggyilkolták –
*Pier Paolóval, merthogy mégis Pasolini
volt a legnagyobb. Utólag... Talán...*
Kár, hogy nem repültünk el az USA-ba,
megmagyarázni az amerikaiaknak Amerikát:

tudniillik a túlfogyasztás és a pszichoanalízis csapdáját,
 hogy ne mondjam dömping dantei poklát...
 – – – Pár napja maga *Zsilka* tanár úr is emlegetett,
 mondván: *Szegény Gábor, hát utóvégre nem*
az avantgarde egyik régisége lett?
Nem, ó nem, mondtam én, *vegyük például*
Fassbinder esetét, *ő cirka negyven filmet forgatott*
és élt ehhez ön-horrorban harminchat évet...
És mégis... Úgye... Utólag... Talán... „rum
 tette ezt s az átkozott likőr?” *Nem, ó, nem,*
hiszen Gábor azt írta, mielőtt távozott volna:
 „Csalódtam a magyar európaiságban
 és az európai kultúrában eksztázist, eufóriát felfedező
 magyarságban és csalódtam a magyarokban
 egzotikumot üdvözlő európaiakban.”
 Szép summázat? Vagy csupán ötletszerű? És máris
 ötlete a halálnak? Hát hóhér is az ember,
 nem mindig az áldozat csak? (etc.)
 Emlékszel Gábor, amikor *Kiss Arturnál* vizsgáztunk,
 mondjuk dialektikus materializmusból...
 már nem is emlékszem pontosan a disciplinára.
 Én azt a kérdést húztam: „Mi a falu?” Kezdttem
 kidolgozni a választ: gémeskút, harangláb,
 aranykalással ringó róna, disznók, birkanyáj,
 marhák, sok baromfi, sok kocma, esetleg pár traktor,
 egy plébános, egy párttitkár, egy cigány jósnő a falu szélén,
 kis akácós temető etc. etc. Vittem a kidolgozott tételt:
 „Elégtelen” – hangzott a minősítés. –
 „Egy életre jegyezze meg: a falu nem más, mint termelési
 egység.” Te persze Gábor még nehezebb tételt húztál:
 „Mi a város?” Milyen szépen felelt tűnődő hallgatásod, de hát
 az is elégtelen volt... És azóta is jól hallható a hallgatásod.
 De hát az is elégtelen... Az is insufficiens... Ó, szuffla!
 HA A VILÁG AZ ISTEN LYUKAS KALAPJA,
 AKKOR HEJ, AKKOR CSUHAJ, MAGYARORSZÁG
 AZ A LYUK LESZ RAJTA!
 Majd szólok a szép szőke pincérleánynak,
 hogy ezt a rigmust írja a fényképed alá,
 ha már egyszer néma heroldja lettél a dömsödi kocsmának!
 (Bp. IX. ker. Ferenczváros)

Dessewffy Tibor

HATÁRTALAN IDEGENSÉG

Tudásszociológiai esszé

Van néhány dolog az életünkben, amely a hollywoodi filmekhez hasonlóan akkor válik igazán elgondolkodtatóvá, ha nem önmagukban szemléljük őket, hanem azt próbáljuk megérteni, miért olyan izgalmasak embertársaink nagy része számára – akár osztjuk ezt a lelkesedést, akár nem. Ilyen, hatásában (is) izgató fogalom az idegenség, amely mint félbevágott citrom a rézfűvósok orra előtt, keveseket hagy reakció nélkül, mindannyiunkat megindít, dühödt köpködésre vagy vágyakozó nyeldeklésre, de mindenképp cselekvésre sarkall. Ez az affinitás nem olyan magától értetődő, mint amilyennek első pillantásra tűnik. Ugyan miért izgatja fel Balassagyarmat népét, ha mozlímok veszik meg a lestrapált munkásszállót, miért fogadja felfokozott várakozás a kosárlabdacsapatok színes bőrű vendégjátékosait? Próbáljuk tehát először megérteni a különös vonzalom okát, amely a modern ember számára izgatóvá teszi az idegen fogalmát.

Az első felbukkanó lehetséges magyarázat az esszenciális azonosság, az önmagára a tökéletes metaforában újra rátaláló vagy erre vágyakozó, modern ember és az idegen lényegi megfelelésének gondolata. Az idegen alakjáról való ezeréves gondolkodás huszadik századi végállomása a felismerés: a létbe való belévetettség otthontalansága idegenné tesz mindannyiunkat. Nem felszámoltuk, hanem általános tapasztalattá tettük az idegenséget, a domesztikált otthontalanság az otthonunk. A messziségből jött idegen egzotikumra iránti borzongó kíváncsiság saját összeilleszthetetlen szerepekre szakadt énünk felett érzett csodálkozó megdöbbenéssé változott. Ha lelkünk mélyén e két érzület egybemosódik is, fontos, hogy elméletileg különválassuk e két szálát: a *külső*, a vándorló, fizikai-szociális idegent a *belső*, befelé forduló, pszichológiai-elidegenedett szorongótól. E különválasztás csak alkalmi, a megértés céljait szolgáló fikció lehet, mert, mint látni fogjuk – habár gyakran csak az egyik momentumot hangsúlyozzuk –, ezek széttephetetlenül egymásba forrtak. Ugyanakkor az idegenség e két típusának elkülönítése segít tisztázni e fogalmak jelentéseinek határvonalait, valamint az egyik típus különös jellemzői megvilágítják a másik rejtett sajátosságait is.

Közösség és idegenség

Emigráció, száműzetés, kivándorlás, menekültek, üldözöttek, bevándorlók, emigránsok, kiutasítottak. Címlapfotók tetszőleges magazinok borítóin, az idegenség ősi archetipusának legújabb kori megjelenítői. Az idegen, miként azt Georg Simmel a századfordulón írt ragyogó esszéjében megállapítja, az a másik, aki „*ma érkezett, s holnap is marad*”.¹ Nem fedí el a távolság köde, beleütközünk, szem előtt van, létezéséről nem tudunk nem tudomást venni. Nem a távoli tájak egzotikus lakója, nem a bizzarr nomád; egy közép-európai városlakónak egy eszkimó vagy egy indián nem idegen, hanem mesealak. De nem számít idegennak a turista, az átutazó, a vándor sem, aki megadja számunkra a nyugalom bizodalját: csak időlegesen zavarja köreinket, nem együtt

élnünk kell vele, csak éppen egy időre elviselni. Az idegen e meghatározását kiterjesztően értelmezem, úgy vélem, ez az alapvetően térbeli helyváltoztatásra utaló meghatározás más dimenziókban is alkalmazható. Így a térbeli idegenség mellett példáim kiterjednek a szociális, szexuális, kulturális idegenség típusaira is, mivel ezeket is a másság stigmája bélyegzi meg.

Mert az idegen, valamennyi típusában, a *tőlünk különböző másságot* testesíti meg és teszi megkerülhetetlenné, saját létezésünk egyszeri, problémátlan voltát rúgja fel. A potenciális vándor, aki ha most köztünk van is, de bármikor odébbállhat, kilépésével megkérdőjelezi hétköznapijaink közös munkával épített kereteit. Ez a másság – definíció szerint – a csoport általi befogadásig megmarad. Amíg a csoport, a törzs a hozzá érkező idegenként határozza meg, addig nem lehet a közösség természetes, egyenértékű része, nem tagja a történeti nemzetnek, államnak stb. Metaforikusan: nem birtokolhatja az anyaföldet – s ettől a lehetőségtől gyakran a valóságban is elzáratik. A röghöz kötött létező számára az idegen kilépésének pusztja lehetősége felforgató erejű. Az idegen a közelség s távolság furcsa elegye: bár a közelünkben él, de személyében ott kísért a végtelen lidércfénye. Lankás medrében békésen csordogáló mindennapijaink számára fenyegető orkán, mely lezúdulva parttalan zuhataggá változtathatja megszokott életünket. Ennek a pszichológiai feszültségnek a feloldására hagyományos és iszonyatos eszközzrendszer áll a be nem fogadó közösség rendelkezésére, a megsemmisítés és elszigetelés különböző módozatai. Ha a történelem deklarált vége után a földgolyón folyó háborúk térképének színes nyomatára pillantunk, ahol kis tüzek jelzik az etnikai villongásokat, nagyobbak a háborúkat – gyermekkorunk nagy táborozásán érezhetjük magunkat: mindenütt tüzecek világítanak, a piromániás táborvezető álma megvalósulni látszik. A nyugati világ konzervatív bölcsei e tüzeket alkalminak és kordában tartottnak, a megfélemezett Nagy Lángba borulás lokalizált és visszszorított tűzfészeknek minősítik. Kedvenc párhuzamuk a repülőgép-forgalom, ahol százezer esetből egy baleset azonnal hírré lesz, míg a sikeres repülések túlnyomó többségéről soha nem esik szó. Valóban, az idegen destruktív definiálása nem szükségszerű, de mégis az elfogadhatónál mintha gyakoribb lenne – ugyanis ez esetben nincs „morálisan még elfogadható” arány. Továbbá nem vitatom, hogy az idegennel való találkozások számosabbak, mint a térképet pettyező lángok, ám mégsem lehetünk büszkéek arra a helyzetre, amit az idegen az ezredforduló civilizációjában betölt. A gasztronómia területét leszámítva, ahol az idegen ízek, a thai, kínai, francia vagy etióp konyha csábítóan jelennek meg a narcisztikus kultúrájában önmagát kényeztető modern ember számára, továbbra is a másság elutasító meghatározása az általános. Habár sem morálisan, sem politikailag nem mindegy, hogy fegyverrel indulunk az etnikai tisztogatás tébolyult expedícióira, vagy sörözgetve szidjuk a környező országok primitív lakóit, mindkét esetben az elutasítás logikája működik. Ha Los Angelesben nem lángolnak is egyfolytában a koreai boltok, nem állíthatjuk, hogy nincs faji feszültség; abból, hogy Magyarországon nincsenek utcai harcok, nem következik, hogy a cigányság megítélése ne volna előítéletekkel teli. Márpedig a rasszizmusnak csak megjelenési formáiban lehetnek fontos különbségek, lényegileg ugyanarról van szó; a „lehetőnyit antiszemita egyén”: abszurdum.

Simmel, aki mint a századelő sziporkázó, nyughatatlan kozmopoliszában, Berlinben élő zsidó, maga is *idegenség-szakértő* volt, elsősorban nem az idegenről, hanem a befogadó közegről, annak lehetséges reakcióiról beszél. Ő – aki széles körben csodált intellektusa mellett sem kapott professzorságot Berlinben, vagyis épp eleget tudott a

gyökértelenség hátrányairól, a kívülről jöttek kitzasztottságáról – hívja fel a figyelmet egy általánosan jelentkező, mégis meglepő sajátosságra, ami szintén a „múltnélküliségből” fakad: ez pedig a kizárás és megsemmisítés ellenpontjaként felfogható sajátos pozíció, amivel gyakran megajándékozzák az idegent a befogadó társadalmak. Ha szoros versenyhelyzetről van szó, ha a klikkek harca kiéleződik, ha történelmi családok felkészültek a leszámolásra, vagy komoly rivális döngeti a kapukat, akkor az addig megvetett, stigmatizált idegen, épp mert nem köti gúzsba a múlt, és nem hálózza be a történelem, bizalmi pozíciók egyedüli birtokosa lehet.

Lewis A. Coser számos történelmi példát hoz az idegen olyan észlelésére és meghatározására, ahol a közös történelem e hiánya a bizalom kulcsát jelenti. Habár itt nem a földrajzi értelemben vett idegenségről van szó, mégis meggyőző az a felsorolás, amely a Napkirály és az őt követő két Lajos szépszámmú szeretőjének karrierjét föltérképezve bizonyítja, hogy azok számíthattak hosszabb ragyogásra és bőségesebb apánásra a király oldalán, akik alulról érkeztek – társadalmilag, vagyis szociális idegenként csak a királyhoz tartoztak, s így bájos, telt alakjukhoz az ármánynak még árnyéka sem férhetett, s az udvari intrikák cselszövényében a király bennük feltétel nélkül megbízhatott.

Az idegenség e kitüntetett bizalmi pozíciójára legismertebb példa minden bizonnyal a német fejedelemségek udvari zsidóinak esete. Kizárva a politikai cselekvők közül, hiszen nem viselhetek fegyvert, korlátozva a gazdasági életben, hiszen nem lehetett földjük, a bankügyletekre szorítva, olyan bizalmi segítséget nyújthattak a fejedelemnek, amit az senki mástól nem fogadhatott el. A korabeli „ember”-fogalom egyik felétől való megfosztása után, ha nem a másik felét nyerték is el, de majdnem emberi homunculusszá váltak, és ami ennél is fontosabb, a fejedelem védelmét élvezve élhettek tovább.

Vannak olyan történelmi példák, társadalmi szerkezetek, ahol az idegenek funkcionális súlya megnő, az adott társadalom alappillérvé válnak. Például az ottomán birodalom dinamikus, hódító időszakában, a XV. és XVI. században, amikor a szultánok nemcsak a birodalom területét, de saját belső hatalmi pozícióikat is növelték, szinte kizárólag renegát keresztényekre támaszkodva számolták fel lehetséges belső riválisait is. Az elrabolt vagy felvásárolt kisgyerekekből felnevelt katonai elit tagjai, a janicsárok csak a szultánhoz kötődtek – család, rokonok és a beágyazottság egyéb formái híján mindvégig idegenek, harcosok maradtak. A legtehetségesebb gyerekekből verbuválódott a birodalom adminisztratív vezetése, a Palota Iskoláiban való tanulás után ők jelentették az udvari és helyi irányítást, a szultán legfőbb támaszait az oligarchiák felszámolásában. Az 1453 és 1623 között a történelem színpadára lépő negyvenhét nagyvezérből mindössze öt volt török származású.

A megsemmisítés és a kiemelés az idegenhez való lehetséges viszony képzeletbeli pólusait jelöli. Hogy az e végletek közötti lehetőségek milyen sokfélék lehetnek, és hogy ezek a megoldások milyen mértékben jellemzik az adott társadalmat, illusztrálható a szexuális idegenség egy sajátos esetével.

Nemcsak a nyugati kultúra sajátja az a bipolaritás, mely a személyek körét férfiakra és nőkre választja szét. Ez a felosztás, amely identitásunk egy alapvető, csak szélsőséges esetekben megkérdőjelezett szegmensét definiálja, figyelmen kívül hagyja a hermafroditák csoportját, azokat a személyeket, akik a mindkét nemre jellemző külső genitáliákkal rendelkeznek. A különböző kultúrák válasza az idegenség e kisszámmú, de

komoly kulturális kihívást jelentő esetére, épp mert az identitás és a világkép központi jelentőségű kategóriáit érintik, többet jelentenek a pusztá kuriozitásnál. Fontos információkkal szolgálnak az idegenhez, a mássághoz való társadalmi viszonyulásról. Ahogy Clifford Geertz a hétköznapi tudat kulturális sajátosságait elemző tanulmányában erről beszámol, e tekintetben igen nagy eltéréseket találunk a különböző társadalmak között. Geertz – Robert Edgerton empirikus kutatásai alapján – három kultúrával foglalkozik; ezek az amerikai, a navahó és a pokot.

Az amerikai hétköznapi tudat első reakciója a hermafroditákkal kapcsolatban – és ez esetben bizvást ide érhetjük a „nyugati”, európai gondolkodást is – a döbbségtől bémultság. Mit ír be a személyijébe? Besorozzák-e? Megnősülhet-e vajon? Melyik WC-t kell használnia? Ezekhez hasonló kérdések merülnek fel, s a racionális nyugati kultúrában ez olyan pillanat, ahol megáll az ész, a borzadály különböző fokán kerüljük a választ. Valójában ennél több is történik. A nyomásgyakorlás gyakran egyáltalán nem is burkolt formáit igénybe véve próbáljuk rábírnunk a megértési sémáinkból kilógó egyént – pontosabban az esetek nagy többségében a szülőt –, hogy válasszon, legyen már végre férfi vagy nő, váljon már emberré... legyen olyan, mint amilyenek mi vagyunk. A társadalmi ellenőrzést a testek tablóba rendezésével megvalósító késő modernitásban a tabló berendezésének szabályzata, a fogalmi tisztaság fontosabb, mint a hús, mellyel a Rend kitöltetik, a kilógó, nem illeszkedő részeket – itt szó szerint is – eltávolítják.

Ettől a világtól meglehetősen eltér a navahó indiánok viszonya a hermafroditákhoz – vagy, követve Geertz terminológiáját – az interszexualitáshoz. Természetesen a navahók is különös, a normálistól eltérő dologként tartják számon az interszexualitást, de nem félelemmel és iszonyodva, hanem tiszteletteljes hódolattal gondolnak rá. Számukra az interszexualitás mint a termékenység, a bőség, a jólét isteni szimbóluma jelenik meg. A hermafroditák kiválasztottak, akik többek, mint a hétköznapi ember, hiszen egyszerre nők és férfiak. Épp ezért nem szégyenletes, eltüntetendő egyedekként jelennek meg a navahók számára, hanem tanácsos őket a nemzetség vezetőivé választani, mert ez biztosíthatja a szaporodást és a jólétet. „*Ők felelősek az ország gazdagságáért. Ha eltűnnének, minden eltűnne, a lovak, a juhok, a navahók. Éppolyan vezetőik ők, mint Roosevelt elnök.*” (Clifford Geertz: COMMON SENSE AS A CULTURAL SYSTEM. In: LOCAL KNOWLEDGE. Basic Books, New York, 1983. 82. o.)

Ebből a szempontból köztes helyet foglal el a pokot törzs, mely Kenyában él. Az interszexualitáshoz fűződő viszonyuk az előzőekhez képest semleges, nem tölti el őket félelemmel, de nem is tartják nagyra. A pokot megítélés szerint az isten is követ el hibát a teremtés során, és – mint a repedt edény – ilyen hasznavethetetlen dolog a hermafrodita is. A pokotok nem törődnek az interszexualitás köztük élő képviselőivel, a gyerekeket néha megölik, de különösebb indulatok nélkül, mint ahogy valaki egy törött edényt elhajít. Ebben a kultúrában a funkcionális értéktelenség határozza meg a hermafrodita interszexualis helyét, mivel az nem képes utódokat világra hozni, valamint – ahogy a pokot bölcsesség tartja – képtelen a legkellemesebb dologra a világon, vagyis a szexre. Kizárják, semmibe veszik a létezését, különösebb indulatok nélkül. Egyszerűen nem pokot. Nem érdektelen megjegyezni, hogy mivel munkát végezhetnek, és nincsenek családi és adókötelezettségeik, a hermafroditák viszonylagos jólétben élnek a pokotok között.

Az interszexualitás kultúraközi összehasonlító vizsgálata kapcsán nem az a legfontosabb, hogy lám, megint egy példa, ahol a nyugati racionalitás irracionalitása lelep-

leződik. Nem árt észrevenni, hogy az individuum (ez esetben a hermafrodita) számára ez az irracionális nyugati kultúra egy abszolút előnnyel rendelkezik: nevezetesen a karteziánus etika személyiségközpontúsága, a jogi szabályozás lehetetlenné teszi, hogy a semmibe vegyék, „*törött edényként falhoz csapják*”.² Témánk szempontjából lényegesebb, hogy a hétköznapi tudat sajátosságai – vagyis a kulturális tényezők – felől közelítve az idegen eltérő megítéléséhez, fontos érvhez jutunk a vulgármaterializmussal folytatott vitában.

Anélkül, hogy a szociális, gazdasági faktorok jelentőségét alábecsülném, az előbbi példa arra sarkall, hogy a kulturális-tudati tényezőket fokozottan vegyük figyelembe a társadalmi cselekvés irányításában. „*A köznapi tudat nem más, mint az előfeltevésekkel – ez esetben: a szex mint bomlasztóerő, mint termékenységi ajándék vagy praktikus gyönyörforrás – feltöltött elme következtetései. Lehetséges, hogy az isten teremtette az interszexuálisokat, de a többit már az ember végzi el.*” (Geertz, uo. 84. o.) A rasszizmus és nacionalizmus különböző válfajait csupán szegénységgel magyarázni vagy a szűkös erőforrásokért folytatott versenyre korlátozni gazdasági redukcionizmus lenne, amely nem számol a térről és időről, „a dolgok rendjéről” alkotott világképpel, a kulturális előfeltevések bonyolult rendszerével.

Az előfeltevések e rendszere az európai, racionális nyugati kultúrában nem segíti az idegen toleráns elfogadását. A modernitás politikai csúcsteljesítménye, a nemzetállam e területen látványos kudarcot vallott – akár annak asszimiláló (az egyenlő jogokat a másság feladásáért megadó) francia modelljére, akár a vér szavát követő (nem államhatárokon, hanem népben gondolkodó) német, Völkisch modelljére gondolunk. A posztjugoszláv válság iszonyatától letaglózott kelet-európai értelmiségi hajlik az önostorozásra, és nem állíthatjuk, hogy erre nincs jó oka. De anélkül, hogy a történelmi megkésettséget vagy közös felelősségünket tagadnám, nem árt felidézni, hogy ez a háború egy nacionalista háború, és mint ilyen *a modernitás lényegéből fakad*. Nem törzsi összeütközés, nem pre- vagy posztmodern nyelvjáték – a brutalitás és szadizmus ezen irracionális, amely előtt oly tehetetlenül állunk, nemzetállamok kikovácsolásáért folyik. Kétkem, hogy miként azt Magyarországon többen is megfogalmazták, a Habermas–Lyotard-vita Szarajevóban dőlt volna el, de abban biztos vagyok, hogy ha mégis, akkor nincs ok arra, hogy ebből a modernitás dicséretét olvassuk ki.

Láthattuk, hogy ezek az előfeltevések, melyek a kultúra egészévé állnak össze, milyen mértékben meghatározók az idegenhez való viszonyban. Ahelyett, hogy itt további történelmi elemzésbe bocsátkoznánk, próbáljuk meg a másik oldalról, az idegen szempontjából rekonstruálni e találkozást!

Az idegen az első pillanatban: nem létezik. Ha egy ismeretlen társaságba vagy egy másik országba lépünk be, ŐK az idegenek, mi magunk vagyunk azok, akik voltunk eddig is. A kapcsolatok, az interakciók folyamatos ismétlése és nagy tömege szükséges ahhoz, hogy bizonyos idő elteltével feladjuk saját korábbi tudásunkat és énjünket, ne őket lássuk idegennek magunkhoz képest, hanem a magunk világát lássuk különösnek az új közegben. Ám akárhogy határozzuk is meg, nevezjük el az új helyzetet, valamiben döntően különbözünk korábbi, megszokott életünkötől: ez pedig éppen a megszokás hiánya. Nem tudunk azokra a rutinokra támaszkodni, amelyek átsegítenek a mindennapi érintkezések labirintusán, nem működnek azok az automatizmusok, melyek oda sem figyelve szabályozzák viselkedésünket. A belépő abban a pillanatban, ahogy észleli, hogy idegen környezetbe került, feszült, éber állapotba kerül, akár a bezárkózást választja, akár a kapcsolatteremtést, saját világának magától értetődő ott-

honossága szertefoszlik; tanulnia kell. E tanulást azonban súlyos személyes válság övezi. Korábban említettem, hogy a befogadó csoport számára milyen irritáló lehet az idegen mássága, amely megkérdőjelezi saját fogalmi apparátusát. Az idegen – hacsak nem hódítóról van szó, ami egy másik történet – nem úzheti el a befogadókat, meg kell merítenie a bizonytalanságok tisztítótüzeiben. Azáltal ugyanis, hogy a tanulás folyamán rádöbben egy adott kultúra szabályrendszerének konstruált voltára, ez a felismerés visszazuhan rá, és saját korábbi kultúrájának egyértelműsége és egyszerűsége is szétomlik. A szociológusok által kedvelt példát hozva: a rokonsági kötelékek esetében nem egyszerűen azt tanulja meg, hogy egy adott közösségben a harmadfokú unokatestvérre is kiterjed az incesztustabu, hanem (mivel számára ez nem ősi, eredendő, hanem tanult parancs) saját incesztustabujának örökérvényűségében is kételkedni kezdhet. Meglátva, hogy vannak, akik békésen lakmározzák a disznó, a nyúl és a teve húsát, a földön csúszó és mászó állatokat, legalábbis megkérdőjeleződhet, hogy ezek valóban olyan utálatosak- és tisztátalanok-e, mint ahogy azt a Törvény tartja (MÓZES III 11.29). Megismerve egy racionális hatékonyságra és profittermelésre alapuló kultúrát, még követhetjük a tradicionális családot középpontba állító mintákat, de nem gondolhatjuk, hogy ez „a Dolgok Rendje”, az egyedüli út. Erre a tudati disszonanciára az idegen különböző módon reagálhat, a saját világába bezárkózó *intranzigens szembe fordulástól a túlkompenzáló asszimilálódásig* széles a lehetőségek skálája. Többnyire azonban továbbmegy a tanulás bizonyos értelemben szükségszerű kudarcra ítélt útján. Hiszen, amint azt Alfred Schütz írja gyönyörű tanulmányában: „*Szó se róla, az idegen szempontjából is van története a megközelített csoport kultúrájának, és ez hozzáférhető az ő számára. De sohasem vált életrajzának szerves részévé, mint ahogyan elhagyott csoportjának története. Saját életünkbe alkotóelemként csak saját apáink és nagyapáink élete épülhet be. A sírokat sem elszállítani, sem meghódítani nem lehet. Az idegen... meglehet, hajlandó lesz, képes lesz osztozni a megközelített csoporttal annak jelenében és jövőjében eleven és közvetlen tapasztalatok révén; ám mindenképpen elesik a csoport múltjával kapcsolatos effajta élményektől.*” (Alfred Schütz: AZ IDEGEN. In: FENOMENOLÓGIA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN. Szerk. Hernádi Miklós. Gondolat, 1984. 408–409. o.)

A megtanulhatatlan megtanulása többet jelent, mint a múlt elérhetlensége; az idegen számára ez az általános létélmény. A kultúra szövete újra és újra felfeslik, ahelyett, hogy óvón beburkolna, a hiba lehetősége a legtökéletesebb cselekvésben is benne rejlik. Gondoljunk a nyelvet tökéletes kifinomultsággal használó idegenre, akit hibátlan kiejtése árul el, mivel épp az anyanyelvi közeg fesztelen slendriánsága elsajátíthatatlan, esetlen hibái a megtanulhatatlanok. Az idegen számára mindez megkerülhetetlen csapdahelyzetet jelent. Ha különbözik a kulturális mintáktól, akkor idegenként bélyegzik meg, ha meg akarja tanulni őket, a tanulás ténye által veszti el az otthonosság természetességét.

Kreativitás és idegenség

Nagyon nehéz lenne általánosságban beszélni arról, hogy miként reagál a személyiség a megélt idegenség élményére. Ha a társadalmi produktivitás felől közelítjük meg a kérdést, azt láthatjuk, hogy az idegenség élménye egyaránt sarkallhat kivételes kreativitásra és apatikus passzivitásra. E két szélsőséges eset, melyre alább példákat hozok, egy képzeletbeli egyenes végpontjait jelenti. Úgy gondolom, az idegenség empirikus eseteit többnyire e két határpont között helyezhetjük el.

Első példámát hadd hozzam a társadalomtudományok területéről, egy olyan kiemelkedően sikeres nemzedék tagja kapcsán, amelynek képviselői a húszas évek végén vagy a harmincas években érkeztek Amerikába.

Annak a típusnak a megjelenítésére, amely az idegenségre a kreativitás robbanásával válaszol, akár maradhatunk Alfred Schütz (1899–1959) életénél is. E választás talán meglepő lehet annak ismeretében, hogy Schütznek életében egyetlen könyve jelent meg, az is még Ausztriában, emigrációja előtt. Ám ha figyelembe vesszük, hogy Schütz élete utolsó egy-két évét leszámítva bankalkalmazottként dolgozott, másodállásban tanított, legalább napi egy órát zongorázott, és a fennmaradó időben írta tanulmányait, akkor a hatvanas évek végén megjelent háromkötetes *ÖSSZEGYŰJTÖTT MUNKÁI*, valamint a Thomas Luckman által sajtó alá rendezett kéziratok vaskos gyűjteménye már rendkívüli termékenységről tanúskodnak. Kreativitása persze nem pusztán és nem elsősorban mennyiségi. Schütz tanulmányainak lenyűgöző mélysége és eredetisége talán azért is olyan egyedülálló a szociológián belül, mert szerzőjük nemcsak Amerikában, de a tudományágon belül is idegen maradt. Bizonyos értelemben Schütz nem magányos hős, az eredetiségnek, sajátos látásmódnak, a szellemi teljesítménynek, az elfogadásnak és kívülállásnak e sajátos elegye generációjának más gondolkodóit is jellemezte, akik nélkül aligha lehetne megírni az amerikai társadalomtudomány háború utáni történetét. Hannah Arendt, Eric Vogelín, Leo Strauss, Franz Neumann a politikaelméletben, Karl Wittfogel, Paul Lazarsfeld vagy éppen Pitirim Sorokin (jóllehet ő Lenin elől menekült a Harvardra) a szociológián belül, vagy a pszichológus Wilhelm Reich, Bruno Bettelheim és Erich Fromm – mindannyian ennek a generációnak a tagjai, akik nemcsak jelentős életművet hagytak maguk mögött, de eredetiségük miatt szakmájukon belül bizonyos értelemben „kakuktktojássá” is váltak. Nem hiszem, hogy megállja a helyét az amerikai társadalomtudomány azon bírálata, miszerint ez a tökéletesen szervezett gépezet csak átveszi és ledarálja, a pragmatizmus mocsarába rángatja az érzékeny és kreatív európaiak gondolatait, de úgy tűnik, hogy a „braindrain” eufemizmusával takart munkamegosztás egy bizonyos mértékben működik.

Épp egy – az előbb említett nemzedékhez tartozó – német emigráns, Erik H. Erikson (1902–1994), a történeti pszichológia klasszikusa (és megújítója) tudósít arról a csoportról, amelyet a másik végtel példájaként említhetünk. E másik példa szereplői is amerikaiak, ám nehéz lenne pontosan behatárolni, hogy ők mikor érkeztek erre a földrészre. A sziú indiánok (mert róluk van szó) beilleszkedési stratégiáit vizsgálva Erikson a rezervátumok lakóinak két csoportjáról, a megbántott és megalkuvó ellenállókról beszél. Az első esetben a sziúk mint javíthatatlan, kezelhetetlen egyének jelennek meg a fehérek számára, míg az igyekvő „megalkuvók” túlságosan megnyerők, „túteljesítenek”. Mivel Erikson vizsgálata elsősorban rezervátumi gyerekekkel foglalkozott, így a fehér kultúrába való beilleszkedés – a „fehér” iskolába járás kötelezettségként – számukra megkerülhetetlen volt. A kulturális beilleszkedésnek ez a formája csapott össze a sziú tradícióval és tudással. Ez a konfliktus azonban – ahogy ezt David Riesman megállapítja – „kiszívja a gyermek érzelmi energiáit, és ezért lustának tűnik. Ennek következtében mind az ellenállók, mind a látszólag megalkuvók közömbösséget mutatnak a fehér kultúrával és a fehér politikával szemben”. (David Riesman: A MAGÁNYOS TÖMEG. KJK, 1983. 95. o.) Az indiánok első pillantásra tunya, élhetetlen semmittevése nem más, mint az idegenség traumájának egy fájdalmas, önsorsrontó feldolgozása.

Tisztán kell látnunk, a szellemi teljesítmények felől való megközelítés, az előbbi példák nem a sui generis kulturális értékekről beszélnek, hanem az uralkodó kultúrával való együttműködés, a befogadás esélyeiről szólnak. Ki tudná megmondani, hogy a kitaláltság és népszerűség szörnyűségei által ihletett indián takarók és faragások, az ezekben testet öltött szellem hogyan viszonyul Thomas Mann MARIÓ-jához vagy Picasso GUERNICÁ-jához? Ha bárki úgy érzi, hogy képes választ adni a kérdésre, helyes, ha komoly önvizsgálatnak veti alá magát.

Ám ha a nyugati kultúra értékei felől nézzük a dolgot, akkor igazoltnak tűnik az állítás, hogy az idegenség nem minden formája vezet alkotáshoz. Megkockáztatnám, a kategorikus állítás után sóvárgó ész könnyebben elégülne ki, ha megfordítanánk az előbbi kijelentést: az alkotás minden formája idegenség. Ehhez azonban vissza kell térnünk ahhoz az ősi szorongáshoz, az idegenségnek ahhoz a *belső tapasztalatához*, amit ennek az írásnak a kezdetén féltettünk.

Ez a tapasztalat, amely az idegenségről mint a késő modernitás általános élményéről beszél, jól rekonstruálható azon metaforák körében, melyek az ezredvégi ember elhagyatottságát, magányát és elidegenedtségét próbálják leírni. Ezeknek a metaforáknak mind sajátja az idegenség eddigi értelmének kifordítása. Az idegenről mint általánosról, a köznapi létezés jellemzőjéről szólni azt is jelenti, hogy kilépünk abból a keretből, ahol az Idegen a Megérkező, a Többséggel találkozó Kisebbség – ehelyett a társadalmi karakter metaforájaként beszélünk róla.

Zygmunt Bauman a modernitás klasszikus időszakának belülről irányított karakterét a Zarándok képével írja le. A Zarándok előtt szent cél lebeg, tudja, honnan jön, de még biztosabb abban, hogy hová tart. Életének értelme nem a puszta helyváltogatás, a nézelődés, az idegen tájakkal való megismerkedés. Talán ezeket a hívságokat sem utasítja el, de mindennek egyvalami ad értelmet; a Szent Hely elérése. Napjaink késő modernitásában a vándor egy új metaforája szükséges a társadalmi karakter megragadására: ez pedig a turista. A turista számára többé nincsenek szent célok, ha csak a guide bookban megjelölt helyek felkeresését nem tartjuk annak. E helyek látványos hálózata egy imaginárius világot alkot, a megismerés, a tapasztalat illúziójával ringatva el. A világ izgató örömei, inyciklandozó ízek, látványos események, lefotózható emlékművek kavalkádjává válik, az azonosulás és felelősségvállalás igénye és súlya nélkül. Szabadság ez, Simmel híres formulájával elve: a „*testben közeli, lélekben távoli*” idegen szabadsága attól, hogy a testi közelséget lelki közösségre váltsa. „*Az erkölcsi felelősségvállalás alóli mentesség már jó előre fizetve van, a körutazáshoz mellékelt kis csomagban a tudati kínok és szívfájdalmak megelőzésére javallott gyógyszer a légibetegség elleni tabletták mellett lapul... Nincs még egy olyan szerep, ahol a másik egyediségét oly nagy mértékben és radikálisan megtagadják, eltörlik, eltakarják, mint a turistáé.*” (Zygmunt Bauman: *POSTMODERN ETHIC*. Blackwell, Oxford, 1993. 242. o.) A turista a bennszülötteket „számokba fojtja”, számára „ezek” mind egyformák. Az álomépitő média és a turizmus-biznisz profijai által kicövekelte fantáziabirodalom gyönyöreit semmi nem zavarhatja meg – ideális esetben egész életünk egy nagy, *önfelelt* nyaralás lenne. Nem állíthatjuk, hogy az egész világ szociológiai értelemben Nescafé-utazóvá vált volna. De a turizmus iparág sikerének töretlen felívelése és a reklámokban is tetten érhető vágyak miatt a turista: korunk karakterének korrekt metaforája.

Az alkotás esélyei e turistavilágban nem túl nagyok. Ennek az állításnak az igazságtartalma nyilván azon áll vagy bukik, hogy mit tekintünk alkotásnak. Ha csak a szellem egy kétségkívül behatárolt területét, a tudományokat vizsgáljuk, akkor (itt is) szem-

beötlő ellenérveket találunk. Fokasz Nikosz egy kedvelt példája, melyet olvasói elborzasztására gyakran idéz, az az adat, hogy a tudományos folyóiratok száma az elmúlt háromszáz évben, unalmas egyhangúsággal, tizenöt évenként megduplázódik. Ennek a folyamatnak a mába kunkorodó vége nyilván ellentmond az előbbi állításnak. Ám csak akkor, ha elfogadjuk azt a mennyiségi szemléletet, amely az intellektuális teljesítményt a publikációs jegyzék hosszával azonosítja. Schütz kapcsán már utaltam rá, hogy helyesnek tartanám, ha ezt a mennyiséget a gondolatok mélységével és eredetiségével súlyoznánk, bár tudom, ez inkább csak vágy, mintsem lehetőség. Azonban e helyütt, élve a szöveg feletti uralom hatalmával, alkotáson csak azt értem, ha valaki hozzátesz valamit a szellem imaginárius építményéhez, általa „megy előbbre a világ”. Nem próbálnám ezt közelebbről meghatározni, egyrészt mert talán nem is lehet, másrészt mert itt nem is perdöntő. Nem az intellektuális érték mibenlétének misztériumáról van szó, hanem ezen értékek létrejöttéről, ha úgy tetszik, a folyamatról és nem az eredmény minősítéséről. Vagyis mindegy, hogy valaki Mozart vagy Salieri zenéjét tartja-e nagyobbra, az alkotás folyamata valódi alkotás esetén ugyanaz. Ez az azonoság vezet vissza bennünket az idegenséghez a turistavilágban.

Az alkotó egyén ugyanis lényegileg különbözik a turista moralitásától. Alkotás az előbbi értelemben csak a másokért, a világért érzett felelősség vállalása után jöhet létre. Az alkotás sokat emlegetett magánya először a turistákkal szemben jön létre, még akkor is, ha a mű a turista apoteózisa lesz. Mivel másoknak és másokról akar szólni, az alkotó először is a közösségvállalásnak arra a csúszdájára ül fel, amittől a turista gondosan távol tartja magát. De az alkotó idegensége nemcsak a turistákhoz képest ragadható meg. Az alkotás folyamata nem más, mint lemeztelenedés, azoknak a szerepeknek és konvencióknak a lehántása, amelyek lehetéssé teszik a hétköznapi élet rutinosa elvickélését. Az alkotó kötéláncos, aki magányosan, aprózva lépdél, megfontoltan halad vagy vakmerően rohan előre anélkül, hogy látná a drót ködbe vesző végét. Nem látja, de érzi, tapogatja, keresi és tudja az irányt, lépéseinek helyes rendjét. Egyedül van, nemcsak azok szemében, akik nézőként csodálják vagy pocskondiázzák, de a mutatvány idejére a maga számára is. Az alkotás különös, ihlettől vezérelt pillanataiban olyan területre téved, melyet eltéveszthetetlen határok választanak el a hétköznapi léttől és az erre jellemző tudattól. Ennek a határnak az átlépése tesz mindenkit idegenné, aki belevág az alkotás kötéláncába. Az identitásnak ez a feladása, a szerepekből való állandó kilépés kényszere – nem pedig a megismételhetőség vagy kopírozhatóság – teszi a luzitán csodát, Fernando Pessoaát az ezredvégi Alkotás Arche-típusává.

„Pessoa... – írja Somlyó György – portugálul annyit jelent, mint: személy, egyén, ember; valaki, bárki... az emberi lény legáltalánosabb, legelvontabb jelölése, amelyben *individuum*, *genus* és *species* felbonthatatlanul olvad egybe. A mélyén ott rezeget az eredeti latin *persona* »álarca«-jelentése is... Ha volt valaha *nomen*, amely valóban *omen* is, a század egyik legkülönösebb költőjének neve bizonyos az.” (Somlyó György: FERNANDO PESSOA, A NÉGYPÁRÓ KÖLTŐ. In: Fernando Pessoa: EZ AZ ŐSI SZORONGÁS. Európa, 1969. 173. o.)

Pessoa 1888-ban született Lisszabonban, ám fiatalságát Dél-Afrikában tölti, anyanyelvi szinten beszél angolul, első verseit is ezen a nyelven írja. 1905-ben tér vissza Lisszabonba, itt él haláláig. Mivel nem akarja feladni irodalmi függetlenségét – Kafkához hasonlóan –, hivatalnokként dolgozik. Hazatérése után portugálul versel, míg nem 1914. március 8-án bekövetkezik az, amit a modern költészet „descartes-i pillanatának” nevez. Egy barátját megtréfálandó idegen alakban próbál verset írni, pró-

bálkozása már-már kudarcot vall, „*mikor, mint írja, e napon egy magas komódhoz lépett, papírt tett maga elé, és írni kezdett, állva, ahogy szokása volt, amikor csak tehette. És egyvégtében megírt harminc-egynéhány verset, nem a maga, hanem egy benne teljes fejezetben felbukkanó más költő nevében, valamiféle önkívületben*”. (Uo. 176. o.) A versek íróját, a rezignált bölcselkedő Alberto Caeirót követte az antik formákat kedvelő epikureus Ricardo Reis, valamint a Whitman stílusát és a civilizáció imádatát idéző, szabad verselő Alvaro Campos. Nem álnevek alatt írt versekről van szó. Mint erről Pessoa beszámol, ő csak formát adott a benne régóta létező heteronimeknek. „*A személyiség négy részre szakadt – s íme nem négy negyed vált belőle, hanem négy egész, négy különböző személyiség, saját életrajzzal, esztétikával, világnézettel, stílussal, szintaxissal, sőt alkotómódszerrel*”. (Uo. 177. o.) A modernista szabad verselő Alvaro Campos a komódot az ördög zongorájára, az írógépre cserélte. Saját költészetével együtt Pessoa négy egyenértékű életmű kihordója és alkotója volt.³ A turistatársadalommal szemben, amely az idegent névtelen, személytelen masszává gyúrja, nemcsak az alkotás eksztatikus pillanatai, hanem a személyiség mélyéből felszínre kerülő mássággal való folyamatos együttélés Pessoa létmódjának lényege. Ebből nem az következik, hogy „*az embertől semmilyen emberi nem idegen; hanem az, hogy az ember minden emberivel azonos. A »nem idegen« az útéletalkotás tompítására szolgálhat, a megbocsátásra, a felelősség alól való kibújásra. Az »azonosság« ezzel szemben minden egyes ember egyetemes felelősségét emeli ki*”. (Az én kiemelésem.) (Uo. 178. o.)

Ez az „énrobbanás”, a személyiség integritásának a teljes feladással történő heroikus megőrzése az, ami kultikus figurává teszi Fernando Pessoa-t a következő évezred számára, ahol az egyre fontosabbá váló identitáspolitikai elsődleges kérdése épp ez: hogy miként is tartható fent, őrizhető meg az identitás egysége abban a szerepáradatban, amely a késő modernitás egyértelműségeket felzabáló világában végzetünké vált.

Morál és idegenség

Ha mai, túl sok öröme okot nem adó helyzetünkől visszapillantunk mindazon ocsmány borzalomra, amit e század produkált, legnagyobb teljesítménynek az emberiség számára az tűnhet fel, ami korábban épp magától értetődősége miatt volt láthatatlan, vagyis a túlélés pusztá ténye. Vélhetően a szörnyűségekkel való együttélés legősibb technikája a Mi és Ők felosztás, ahol Mi, a jók, a büntelenek, nemcsak értetlenül szemléljük a gonosz Ők által elkövetett rémségeket, hanem egyúttal távolságot tartva mentesítjük is magunkat a ránk háruló felelősségtől, a bűn pszichés terheitől, a bűnhődés kísérteteitől. E mechanizmus két irányban is működik.

Egyrészt hajlunk arra, hogy a saját csoport – gyakran csak az idegennel szemben meghatározható – fogalmának mindenáron pozitív ontológiai státust tulajdonítsunk. Erre a közép-kelet-európai kis országok nemzeti identitásának építőkövei között bájos példákat találhatunk. Jólét és működőképesség híján olyan elemek kerülnek az identitás középpontjába, mint a pusztá pusztasága, a pálinka fűtyülősége, a „sportnagyhatalmiság” vagy a soha nem létezett birodalmakkal való vérségi kapcsolat. Ebbe a képletbe az idegen csak mint szörös talpú, elmaradott primitív illeszkedhet.

Másfelől a csoport által elkövetett elvitathatatlan bűnök esetében igyekszünk azokat egy más csoport nyakába varrni, az áldozat Ők mellé a gonosz Ők-et is megteremteni, hogy Mi tiszták maradhassunk. Erre szomorú példa a magyarországi zsidóság elhurcolásáért érzett szégyen és felelősségvállalás – hiánya. Erdemes idézni itt Csepeli György tapasztalatait. „*A magyar nemzeti identitás egyik sebe a magyarok közömbössége az 1944-es deportálásokkal szemben, melyek során magyarok szemé láttára állampolgártársaik száz-*

ezreit magyar csendőrök gettókba tömörítették, majd vagonokba zsúfolták, és a biztos pusztulás színhelyeire szállították... Több közvélemény-kutatás alkalmával feltettem a kérdést, hogy a mai magyar népesség minek tulajdonítja ezt a megbocsáthatatlan bűnt. A többség következetesen ragaszkodott a felelősség elhárításához, mondván, hogy az országot megszálló náci Németország, illetve a megszálló német hadsereg felelős a deportálásokért. Elhárítják azt a véleményt, miszerint a magyar egyházak és a magyar közvélemény többet is tehetett volna annál, mint amit tett e hatalmas nemzeti szűgyen megelőzésében. Horthy kormányzó, aki a megszállás alatt is a helyén maradt, emlékirataiban egyenesen a végzetet hibáztatja.” (Csepeli György: REGIONÁLIS ÁTOK – MAGYAR ZSÁKUTCA. Megjelenés előtt, 18–19. o.)

Habár számos antropológiai bizonyíték hozható fel e technika ősi, tradicionális használatára (gondoljunk csak Mary Douglas strukturalista kutatásaira), világos, hogy századunk, a globális modernitás kultúrája erőteljesen támogatja alkalmazását. A modernitás par excellence tudománya, az ideológiai municiót szolgáltató szociológia *a dicsőséges fejlődés metaforáját* használta szemellenzőként. „Az osztályharcok története”, „a racionalizáció”, „a civilizáció folyamata”, „a Gemeinschaftből a Gesellschaftba való áttérés”, „az organikus szolidaritás kialakulása” – mind a szociológia által gyártott, elhíresült emblémák, amelyeket a győzedelmes modernitásra aggatott, és amiket az – tegyük hozzá – büszkén viselt. (Ebből a szempontból mindegy, hogy mennyire volt pesszimista az egyes klasszikusoknak – itt elsősorban Weberre gondolhatunk – a modernitásra vonatkozó személyes attitűdje, inkább az a fontos, hogy a modernitás mit emelt be saját önmítoszába ezekből a munkákból.) A modernitásnak ez a képzete erkölcsileg a barbárságból való kiemelkedésnek, a Rosszból a Jóba való menetelésnek látja a civilizáció folyamatát. A Gonosz különböző reinkarnációi itt mint a barbarizmus zárványai jelennek meg, amelyek elmaradtak a modernitás menetelésében, és ahol a gyógyírt a még modernebbé, civilizáltabbá válás jelentheti. Talán ezzel magyarázhatók azok a már-már hisztérikus törekvések, amelyek tagadják a sztálini modernizáció modern elemeit. Az első olyan megrázó esemény, amely megingatta a modernitásnak ezt a szociológiai és történetfilozófiai vízióját, a holocaust volt, az itt alkalmazott modern üzemszerűség, technika, adminisztráció és ipari jelleg. (Lásd Zygmunt Bauman: *SOCIOLOGY AFTER THE HOLOCAUST. The British Journal of Sociology*, 1988. 39. k. 4. sz. 469–497. o.) A második világháború óta eltelt időszak, a környezetszennyezés, az ózonlyuk, de mindenekelőtt az irracionálisba átcsapó fegyverkezési verseny és a hidegháború után is nyakunkon maradó atomarzenál az ökológiai, zöld gondolkodás megerősödéséhez, az értékek azon átrendeződéséhez vezetett, amit Inglehart csendes forradalomnak nevezett. Valójában helyesebb lenne csendes ellenforradalomról beszélni, mivel az itt meghirdetett értékek a modernitás forradalmi változásainak és értékeinek, a növekedés és a hódító racionalitás visszaszorítására irányultak. De ha elfogadjuk is, hogy mára, néhány elfogult konzervatívon és megveszekedett utópistán kívül kevesen álmodnak dicsfényt a késő modernitás homloka köré, korántsem ilyen egyértelmű, hogy levontuk ennek erkölcsi következményeit. Mert éppoly hamis az a vélemény, amelyik az eddigi képletet egyszerűen ellentettjére fordítja, azt állítja, hogy az eddigi megváltónak képzelt modernitásban megtalálhatnánk a bűnöst, mint a másik oldalon az a görcsös ragaszkodás, amely minden megtörténtek és megtörtéttetek ellenére ragaszkodik a Jó Modernitás eszméjéhez. Amire az ezredvég figyelmeztet minket, akik majd áthajozunk a második millennium szorosán, az nem az, hogy a Gonoszt újabb és újabb formáiban ismerjük fel: odakinn, másokban, az Ők között. Nem a történelemnek van vége az ezredforduló előtt, hanem a történetfilozófiának, abban az

értelemben, hogy nem lehetséges többé valamely logika egyértelmű működését az események rendezőjének kikiáltani. És *ebben* az értelemben – vagyis a történelmi szükségszerűség, a Világszellem mozgása stb. – nem lehetséges egyértelmű érték-hozzárendelés sem. Ez természetesen a legkevésbé sem jelenti azt, hogy ne volna többé Jó és Gonosz, vagy ne lennének idegenek. Azonban annyit jelent, hogy a Jó és Gonosz magyarázatához nem a Mi és Ők sémáját kell alkalmaznunk, hanem a *Lehetőség és Megvalósulás* dichotómiájában kell gondolkoznunk. Ez a fogalompár az előzőnél jóval kényelmetlenebb, mert kevesebb pszichés tehermentesítést ígér. Nem kecsegtet azzal, hogy – tébolyodott fanatikusknak vagy romlott cinikusnak nevezve az inkvizíció vizsgálobiztosait, az SS-keretlegényeket vagy a kommunista különítményeseket – magunk kiléphetünk a történetből. Épp ellenkezőleg. Azzal a nehezen elfogadható, fájdalmas állítással szembesít, hogy a szörnyetegek, vagyis a gonosz Ők nem egy másik kaszthoz tartoznak, hanem ebben az értelemben olyanok, mint Mi. Pontosabban olyanok, mint amilyenek mi is *lehattunk volna*, más körülmények között, vagyis a Gonosz, amelynek gyomorfordító őrjöngését látjuk magunk körül térben és időben, mint lehetőség bennünk is ott van.

E világlátás elterjedésének esélyei nem túl nagyok, ám van egy olyan tényező, amely mellette szól, és ez éppen az idegenséghez szorosan kapcsolódó identitáspolitika.⁴ A késő modernitáshoz szorosan kötődő életforma ugyanis egyre több szerepet kényszerít ránk. Számos olyan szerepet kell megtanulnunk, amire korábban nem vágyakoztunk. Ügyetlen betűvetőként is komputert használunk, autót vezetünk. Ezek nem pusztán tevékenységek, hanem olyan szerepeket is vonzanak, mint a szoftvervásárló számítógép-használó vagy a szerelőjével tárgyaló autótulajdonosé. Más szerepelvárásoknak kell megfelelnünk egy politikai gyűlésen, mint a családjában, másként viselkedünk a munkahelyünkön és a ligetben fociúva. A kulturális fogyasztás mennyiségi növekedése és szerkezetének globalizációja miatt számos szimbolikus közösség tagjává válunk. Ez a szerepáradat az Átváltozást mindennapos élménnyé teszi. Ha nem iszonyú rovarrá változva is, mint Kafka hőse, de időről időre más és más szerepekben találjuk magunkat. Ez a bizonyos értelemben kétségkívül ijesztő szereprobbanás két szempontból is reménykeltő lehet.

Egyrészt nehéz elképzelni, hogy valaki minden szerepben nagyszerűt alkosson; egyszerre legyen csodás apa, zseniális művész, kiváló sportoló, agyafúrt politikus plusz még egy vízcsapot is meg tudjon javítani. Ezért meg kell tanulnunk a vesztes, a sikertelen, a gyenge szerepét is. Ennek megismerése vezethet frusztrált gyűlölködéshez is, de magában hordozza az elesettek iránti empátia lehetőségét is. Másfelől, tudatára ébredve identitásunk mozaikszerű összetettségének, mód nyílik arra, hogy az idegenrel való találkozáskor ne azt a dimenziót tartsuk fontosnak, amiben különbözünk, ami idegenségét konstituálja, hanem felismerve magunkban a potenciális idegent, identitásunk azon részeit tartsuk lényegesnek, amelyekben kooperálhatunk. Vajon szükségszerű-e, hogy egy szerb férfi horvát iskolatársával találkozáskor a nemzeti identitás alapján határozza meg magát, és önkéntelen reakciója a gyilkolás vágya legyen? Miért ne választhatná az identitásalkotó szerepek tömött szennyesládájából a gyerekeivel játszó lányos apát, az illuminált dzsesszrajongót, az alkatrészt rohángáló VW-tulajdonost, a mániákust, aki a MIAMI VICE szerdai adásait képmagnógnó gyűjti, a Madonna-rajongót – ami mind Ő, de mind a Másik is? Vajon predesztináltak vagyunk-e az ölésre, vagy kiszakadhatunk a modernitásban gyilkossá váló Mi és Ők felosztásból? A késő

modernitás összetett és kavargó szerepkarneváljának vendégeiként talán ez utóbbi lehetőség sem teljesen illuzórikus.

Mint a megfogalmazásból is kiderül, mindez pusztán esély az idegen fogalmának pozitív társadalmi felépítésére. Még arról sem vagyok meggyőződve, hogy ez esély most nagyobb, mint az előző *fin de siècle* alkalmával. Csak annyi bizonyos, ha most is eljártsszuk ezt a lehetőséget, annak következményei még borzalmasabbak lesznek, mint amilyenek az előző századvégre következő tragédiák voltak.

Jegyzetek

1. Ez az alaphelyzet, mint a nyelvkönyvek első leckéje – ahol az idegeneknek való köszönés formáit tanuljuk meg egy idegen nyelven – ha nem hasznavehetetlen is, de önmagában nem túlságosan termékeny vagy messzire vezető. A meghatározatlan állat történelme az idegenrel való találkozások sokszínű tárházát kínálja, és e találkozásokban gyakran elenyészik az előbb javasolt meghatározás. Nem feledkezhetünk meg például a virtuálisan nem létező zsidóság mellett is élénk antiszemitizmusról, mint olyan találkozásról, ahol éppenséggel az idegen az a másik, aki már nincs itt, és talán vissza sem akar vagy tud jönni. Bár az is igaz, hogy itt már nem az idegenségről, hanem az avval való találkozás egy szociálpatologikus típusáról van szó, melynek alapjául egy hajdan volt történeti szituáció kifacsart értelmezése szolgált, vagyis egy olyan helyzeté, amikor a másik itt volt, és nem akart elmenni. Eléggé elszomorító, hogy a pszichológusok által annyira kedvelt kollektív tudatalatti fogalmát épp a tárgy nélküli gyűlölet beteges formájával lehet igazolni.

2. Másfelől az is igaz, hogy Geertz hangsúlyozottan a köznapi tudatról és nem a politikafilozófiáról vagy a közjogi szabályozásról beszél. Aki pedig látta Fassbinder filmjét, az AMIKOR TIZENHÁROM ÚJHOLD VAN EGY ÉVBEN-T, amely ennek a szubkultúrának a sorsáról tudósít, az tudhatja, hogy ezen a szinten a nyugati kultúra kegyetlen és embertelen is tud lenni.

3. A valóság még ennél is meghökkentőbb. Nemcsak azért, mert illene megemlékeznünk

az angol nyelven írt versekről, de, mint ezt a magyarul Pál Ferenc gondozásában mostanában megjelenő válogatások is bizonyítják, Pessoa esszé- és tanulmányíróként mint okkult filozófus és kritikus is számottevő.

4. Talán feltűnt az olvasónak, hogy kerülöm a posztmodernitás fogalmának használatát. Bizonyosan nem ez az a hely, ahol a posztmodern problematikába részletesen bele kellene mennünk. Azt megelőzendő, hogy a „posztmodern” jelzőt stigmaként az itt leirtakra üssék, e terminus használatát kerültem. Ám ez – az e tekintetben eléggé provinciális magyar szellemi életben – valószínűleg kevés (lásd például a más tekintetben oly libertárius Eörsi István cikkét, *Magyar Narancs*, 1993. 28. sz.). Ezért le kell szögezmem, nem érzek nagy kedvet a fogalmi huzakodáshoz. Gondolom, azt senki sem tagadja, hogy a világban az elmúlt negyven évben történtek lényegi változások a társadalmi struktúrában, az életmódban, a kulturális fogyasztásban és a többi „kemény” szociológiai változót illetően is (nehezebb lenne olyan területet találni, ahol változatlanok maradtak a dolgok). Én úgy látom, hogy e változások elérték azt a pontot, amely után indokoltá vált mérlegelni új fogalmak és megközelítések használatát is. Ha valaki leküzdhetetlen ellenérzéssel viseltetik aziránt, hogy az e változások nyomán kialakult helyzetet posztmodernnek nevezze, nekem semmibe nem kerül, hogy ezt ne ellenezzem, ha ilyen módon örömet szerzek neki. Remélem azonban, cserébe elfogadja az itt leirt változások fontosságát.

Kovács András Ferenc

KRISZTINKÁHOZ

*Wyrag thudyad, theuled el kel mennem,
Es the yrethed kel gyzabza ewltezmem.*

Ej, haj, gyöngyvirág,
Szemből nőtt szarkaláb,
Bimbós majoránna!
Ha most hozzád mehetnék,
Bár burjánod lehetnék –
Búból meggyógyulnék,
Szívem megújulna!

Ej, haj, gyöngyvirág!
Gizgaz apád szarkaláb,
Hervadt majoránna...
Hozzád fának mehetne,
Fáradt ágad lehetne –
Lelkedben hintázna,
Téged hintáztatna!

Ej, haj, gyöngyvirág!
Elgurult göröngy, világ!
Vándor majoránna!
Ha friss fűnek mehetnék,
Talpad alá simulnék –
Lábad rajtam járna,
Tán Isten se bánna!

MATUTINUM

Kutyák ugatnak kedvesem
Korcsok vonítanak kóborok
Vérezni kezd a böjti nap
Vétkes ködökben kódorog

Kakasszó ébreszt fölhasít
Nem számolom hogy hányadik
Hajnal lopózik vágy taszit
Testedbe forró ágyadig

Szeress ha még ha már velem
Teremtő méhed megtelik
Szülj engem újra nincs remény
Sirass el édes reggelig

Kutyák csaholnak szaggató
Adventi fagyban angyalok
Nyüszítnek értünk mint a szél
Föltámadok most meghalok

Atya Fiú Szentlélek Egy
Isten vagyok mert nem vagyok
Szoríts szívedre életem
Halálom fénye bent ragyog

LITÁNIA

Miként az ujjak más ujjak közé
Fonódva szinte összefekszenek:
Csak úgy. *Szorítja, nyomja, összefogja*
Egyik dolog a másikat... Amint
Megíratott... Akárha volnánk éjszakák,
Napok, szerelmes ujjak párbeszéde...
Ujjperc a perchez, lét a pillanathoz:
Úgy elvegyülni és kiválni végül.
Úgy lesz egészzé, lassan összeáll majd
Egyé világunk – semmihez simul,
Mint hallgatag kés megszegett kenyérhez.
Élet halálra fordul, összefér,
Egymásra nyílik, már-már összeér:
Egymásra néz két reszkető tenyér.

Tóth Krisztina

SZILVESZTER

Hát elkergettem ezt az évet is,
hónak öltözve most megy éppen el.
Tudom, hogy vagy, csak nem velem, nem itt,
de minden rendben mégis: létezel,

képzelt és fogható terek
határán ott egy másik este,
és most, hogy gondolatban néztelek
csupa idegent láttam benne,

de én is: ha a táskám kipakolnám,
csupa idegen holmi volna,
kulcsok, zsebkendő, elázott igazolvány,
egyáltalán, felismernél-e róla,

mondanád-e a cipőmről kapásból,
hogy az enyém, tudnád-e, ahogy én egy
fogásra akasztott kabátból,
vagy még előbb, még mielőtt belépek?

Mintha tükörből nézem a szobát,
milyen tágas és ismerős idegenség,
nem lévő másik létem. Át
kéne aludni ezt az estét,

aludni kéne súlyos évekig.
Merülj, merülj, ne juss eszembe,
hogyha a nevem kérdezik,
ne gondoljak a te nevedre.

„ELLENTÉTES IRÁNYÚ METRÓK”

Neked most jó lehet,
nem görgetsz tovább, rágatlan falatot,
alamuszi képpel a szádban,
amíg a felnőttek esznek –
– te vagy az angyal.

Este, ha épp a gyerekedet fürösztöd,
nem csöng bele a telefon,
máskor se csöng, te persze hívsz azért,
egyenletes szúrás az éjszakában.
Nem futunk össze a buszon se,
a véletlenek gyönyörű
összjátékának vége most, a kormozott ég
mögött vonul tovább a pillanat,
és nem sötétül el a délelőtt, ha
a dupla üvegajtó elé nem akasztod
üggyel-bajjal a bordó takarót fel.
(Ott hagytam, tóksötét van.)
A vers címét köszönöm különben,
jelentkezem majd én is: ott leszek
a naptáradban, névtelen nyolcadik nap,
nem tartozik és nem tart sehová.

„RÁHEL, CSENGE”

Nem bírok meghalni, az a baj,
pedig most – viccen kívül – hogy szeretném
fölvenni éjszaka a telefont, és
mint nyáron a Gellért teraszán a
kacér, de tárgyilagos női hang, beszólni:
„Figyelem, öt perc múlva jön a hullám!”
Lenne ám nagy futás, visongva
menekülés vissza a vízbe,
jól kint vagyunk,
te is meg én is.
Nincs semmi vész: majd sütni fog,
ha meg nem süt, majd esni fog,
minden rendben lesz,
az a baj.

Dávidházi Péter

„ISZONYODNÁM ENMAGAM ELŐTT” (II)

Egy írói Oidipusz-komplexum drámája

Szellemi apja halála után a fiú vezeklése különböző formákat öltött. Eötvös nem járhatott messze az igazságtól, amikor a szabadságharc után Toldy nagyarányú szövegkiadói munkásságát látva csak ennyit mondott: „*et juventutis vitia magnis vult emendare virtutibus*”,¹ az ifjúkor vétkeit is jóvá akarja tenni e nagy erényekkel. De ha Toldy egész hagyományörző munkásságában volt is jóvátételi igyekezet, az aligha éppen a Kazinczyval szembeni bűn vezeklése akart lenni. Inkább abban érhetünk tetten ilyen szándékot is, hogy a mester halála után Toldy közreműködött (Bajzával) hátrahagyott eredeti művei ötkötetes kiadásában (1836–1845), s ahol alkalma nyílt rá, részt vett az elhunyt családjának megsegítésében. A Kazinczy unokaöccséhez fűződő barátságának indítékai közt is megbújhatott, hozzá írt leveleinek hangneméből sejthetően, az egykori hálátlanság levezeklésének vágya. Mégis az akadémiai Kazinczy-emlékünnepegy indítványozásával és lebonyolításával tette a legnagyobb szabású kísérletet a megbántott apa szellemének kiengesztelésére.

„Szellemi gyermekei, utódai vagyunk”: közösségivé stilizált apa-kép és burkolt eredetmonda

Elevenítsük föl a pillanatot, 1858. november 22-én, amikor Toldy Ferenc föláll az Akadémia közgyűlésén, az elsőt a szabadságharc leverése óta, s beszédet mond „*Kazinczy Ferenc megdöntsőitése tárgyában*”. A széphalmi mester születésének közelgő centenáriuma már az előző év nyarán felhívta a figyelmet Erdélyi János („*Vajjon nem rezeg-e bennünk a kegyelet intő szava, hogy két év múlva százados ünnepet szenteljünk születése napjának?*”), de hiába; a *Sárospataki Füzetekben* fölített szónoki kérdésnek Lévy József szép cikke is hasztalan igyekezett nagyobb nyomatékot adni az év novemberében a *Szépírodalmi Közlöny* hasábjain.² Egyik korábbi indítványozó sem volt olyan kulcshelyzetben, mint az Akadémia szólásra emelkedő titoknoka. Az ekkor már nagy tekintélyű irodalomtudós visszafogott szenvedélytől átfűtve, nem túldiszított, de gondosan cizellált retorikájú szónoklatában javasolja, hogy rendezzenek emlékünnepegyt (ami rendkívüli közgyűlés volna, Kazinczy irodalmi pályafutását méltató értekezések felolvasásával, márvány mellszobor leleplezésével, emlékérem kiosztásával, majd emlékkönyv nyomtatásával) a nagy író születésének századik évfordulójára, megteendő ezzel, amit e testületnek „*az igazság, a hála, sőt a kötelesség is egyviránt parancsolnak*”. Az igazság, mert Kazinczy mindent feláldozott azért, hogy irodalmi munkásságával szolgálhassa hazáját; a hála, hiszen „*ha van, kit azon ügy teremtőjének tarthatni, mely nélkül nem volt volna miért ez intézetet felállítani: úgy Kazinczy Ferenc az*”; végül a kötelesség, ugyanis az Akadémián kívül nincs a nemzetnek más intézménye, „*mely által erkölcsi adóját [...] leróhasza*”. Kazinczy „*az új magyar irodalom megalapítója*” volt, sőt a magyar irodalom egész története két nagy korszakra osztható, az egyik, „*mely előtte volt*”, a másik, „*melyet ő teremtett*”, s az utóbbiból „*csak az él örökifju életet, mit ő s az általa nevelt ivadékok alkottak*”.

Kazinczy megjelenése óta nincs valamirevaló fejlemény a magyar irodalomban, „*mely nem tőle vette közvetlenül az avatást, de nincs halála óta sem, mely, ha öntudatlanul is, ne az ő öröksége kamatait forgatná*”, még az új költészet másfajta (Toldy szerint „retrográd”) irányai sem tudnak már „*nyelvíleg visszasüllyedni oda, ahonnan az irodalmat ő emelte ki*”, s persze az akadémiai tudományosság sem boldogulhatott volna Kazinczy nyelvújító és előkészítő munkája nélkül.³

Toldy szónoklata közösségi adósságról beszél, s az irodalomtörténész tudományos érveivel indokol, szövegében mégsem nehéz fölfedeznünk személyes vonatkozások elszórt nyomait, melyek olyan világos logikai rendbe illeszkednek, mintha egy mögöttes üzenetet akarnának közvetíteni. „*Más nemzetek nagy írói leltek elődöket, kiknek vállain emelkedhetek oda, hol vakító fényben megállapodtak: Kazinczy Ferenc előzők és soká segéd társak nélkül, egyedül öngéniusa erejéből lépett oda, hol meg nem haladva, de nagy írók díszkoszorújától körülvéve áll, kiket oda Ő emelt.*” Ugyanaz az irodalomtörténész, aki Bessenyei felléptétől számította az újabb magyar irodalom korát, s aki az 1772-es korszakhatárt ránk hagyta, itt Kazinczyt abszolút kezdetként ünnepli. Ha voltak is Kazinczynak elődei, mint Ráday, Bessenyei, Báróczy, azok mi „*egyebek, mint korai derü a déli naphoz képest*”? Az igazi történet tehát Kazinczyval kezdődött; s akit ő avatott fel, az egyetlen igaz irodalmi családfából származik. „*Fejenként szellemi gyermekei, utódai vagyunk tehát Kazinczy Ferencnek*”: többes szám első személyű az ige, vagyis a szónok maga is a nagy irodalmi honfoglaló szellemi gyermeke. S a beszéd leleményes retorikai záróformulája módot ad Toldynak arra is, hogy homályosan, de annál többet sejtetően célozzon a kitüntetett helyre, mely őt Kazinczy utódai sorában megilleti. Elég lett volna Kazinczy születésnapjának centenáriumára egyszerűen emlékeztetni az egybegyűlteket, s biztosan megszavazzák az emlékünnepelet, mondja végül elegánsan Toldy, ha tehát mégis többet mondott a kelletténél, „*a tárgyának méltóztassanak azt tulajdonítani, mely magamat, a nagy emberhez kötött, s míg élek, kötendő, vonatkozásaimnál fogva is, elragadott*”.⁴ Voltaképpen Toldy az új irodalom genealógiájába beleszövi a saját eredetmondáját, kimondva-kimondatlanul azt sugallván, hogy ő az érdemi kezdettől ott volt, tehát az alapítók nemzedékének teljes jogú tagja.

E burkolt eredetmonda valahonnan ismerős. Észrevették már előttem, hogy irodalomtörténeteiben Toldy saját nemzedéke és irányzata célértékeit igazolta, az általa bemutatott történet efelé halad, a „*fejlődés tehát közvetve saját magához vezetett el*”.⁵ A sarkított tétel, miszerint Toldy önmagát állította volna a magyar irodalomtörténet végcéljaként, alapjában igaz, de legalább ilyen fontos, amit a Kazinczy-centenárium indítványának rejtett eredetmondájából kihámozhatunk: az újkor, s az igazi, maradandó érték az ő csoportjával s vele magával kezdődött. (Eszztétikai meggyőződésén és izlésvonzalmain kívül talán végcél és kezdet együttes birtokbavételének vágyából is magyarázhatjuk, hogy első költésztörténeti fejlődésrajzában Vörösmarty után már csak *epigonokat* látott. Később e nézetét kénytelen-kelletlen módosította, de először nem véletlenül nyomatta kiemelten e szót, ügyet sem vetve kortársai várható megbotránkozására. Az epigon gyöngye kitűnő, s másodlagos az eredetihez képest; Vörösmarty életművének ilyen történeti kitüntetésével Toldy annak a pillanatnak tulajdonított elsődlegességet, amelyben Vörösmarty oldalán ő maga is megjelent az irodalomban. Tudnia kellett, hogy saját szerepének történeti megítélteste részben nemzedékükétől s benne leginkább a Vörösmartyval és Bajzával formált triászétól is függ; bizonyosan eljutottak hozzá olyan vélemények, amelyek együtt emlegették őket, mint már Kazinczyé, aki épp vele közölte, hogy azonos értékű, csak másféle kiválóságot tulajdoni-

tott neki [és Stettnernek], mint amelyet Vörösmartynak,⁶ vagy később Szemere Pálé, aki 1838-ban rajongva emlékezik meg a triász tagjairól Kölcsynek, egy szóba vonja össze neveiket, s azért örül szerencséjének, hogy társaságukban lehet, mert szerinte vitathatatlanul ők a kortársi irodalom legjelesebbjei.⁷ Amikor irodalomtörténeteiben Toldy a saját teljesítményét méltatja, ugyanerről szól öntudatlan személyes üzenete: nem megkésett jövevény voltam, hanem a honfoglalók egyike. Kritikusai és szövegkiadói tevékenységéről egyes szám harmadik személyben emlékezik meg, félreérthetetlenül utalva úttörő jelentőségére, s itt már egyazon mondatba kerülhet Kazinczyval. A nagy virágkort (1808-tól 1830-ig) tárgyalva mint „*komoly, tudományos, részrehajlatlan törekvés*” jeleit említi, hogy a „széptani kritikát szerencsésben Kazinczy, Kölcsy, gr. Teleki József *űzték*; Toldy Ferenc *pedig a bőven beereszkedő elemző úészetre adott, első, példát AESZTHETIKAI LEVELEI-ben*”.⁸ Az állítás igaz, de lélektana az irodalomtörténész rejtett becsvágyáról árulkodik, hiszen a fáziskülönbség itt nyomtalanul eltűnik, s maga a szerző még kiemelt helyet is kap a fényes névsorban. (A szóban forgó AESZTHETIKAI LEVELEK pedig éppen Vörösmarty epikájáról szóltak.) Toldyt alighanem boldoggá tette volna, ha hallja Gyulai róla szóló emlékbeszédét, melynek első mondata szerint vele szállt sírba „*utolsó bajnoka azon hős csapatnak, melynek irodalmunk ujjaszületését köszönhetjük*”.⁹ Titkon erre vágyott egész életében.

Toldy beszédének indítékai közt azonban ennél személyesebbet is gyaníthatunk. Mélyen át kellett éreznie, hogy Kazinczy neki nemcsak mestere és jótevője, hanem atyai barátja, sőt fogadott apja volt, ami akkor is a hála kötelezettségével s a hálátlanságtól való szorongással járt volna, ha a közelgő évforduló nem hozza felszínre az egykori tanítványban lázadásai kínos emlékét. A beszéd szövegében csak célzást találunk arra, hogy Toldyt személy szerint valami különleges és sűrű tartó kötelék fűzte Kazinczyhoz; egy szóval sem fejt ki, csupán sejteti, mik azok a (hallgatósága által legfőbb részben ismert) „*vonatkozások*”, amelyek őt, *még él*, Kazinczyhoz kötik, s amelyek érthetővé teszik, hogy elragadta a hév. Az alkalom emelkedettségétől ihletett szónoklat sebesen felível az irodalomtörténeti érvelés személy fölötti magasába, ahol immár nincs, mi lehúzza a kegyelet problémátlan egyneműségének sugallt tételét, hiszen e légritka térben a büntudattól elfojtott emlékü apa-fiú kapcsolatból csak közösségivé átszellemített díszváltozata marad, vagyis hogy a nagy újítónak *mindannyian „szellemi gyermekei, utódai”* voltak. Hogy a szónok mennyi gyötrő ifjúkori emlékét igyekezett távol tartani, ez a megnyugtatóan igaz, mégis eszményítően stilizált formula, s milyen földi botladozásoknak volt szárnyaló égi mása, arról a jelenlevők közül kevesen tudhattak. (Az előzményeket feltárni nem is lehetett módjuk, hiszen ehhez Kazinczynak és Toldynak nemcsak publikált írásait kellett volna ismerniük, hanem terjedelmes levelezésüket s kapcsolatuk számtalan más, akkor még ismeretlen dokumentumát.) Maga a szónok azonban aligha felejtette el, egykor mennyire áhítozott arra, hogy Kazinczy ne csak tanítványának, hanem fiának érezze őt, s a várva várt személyes találkozáskor aszerint szóljon hozzá.

³ *„vala azon l’ngoszlop”: engesztelő áldozat, irodalmi kanonizáció és rejtett testvérharc a Kazinczy-ünnepélyen*

Könnyű megállapítani, hiszen korabeli dokumentumokból szinte percről percre felidézhető, hogy mi történt 1859. október 27-én a Nemzeti Múzeum nagy dísztermében, mely az emlékkönyvek (máris értelmező) leírása szerint „*ez ünnepélyes napon egyházzá alakult, azzá alakítá a nemzeti szent érzés*”,¹⁰ úgyhogy „*délelőtt kilencz órától délután*

egyig régóta nem látott nagyszerűségű nemzeti ünnep temploma volt”.¹¹ Annak sem nehéz utánajárni, hogy miként zajlott le a délutáni lakoma az Európa Szállodában, milyen műsorszámok szerepeltek este a Nemzeti Színház ünnepi előadásán vagy az ország-szerte megtartott ünnepi megemlékezéseken. Tengernyi adatunkból mégis alig lehet meghatározni, hogy mi volt a Kazinczy-ünnep *lényege*. Nemcsak az irodalmi kultusz jelenségeinek próteuszi természete áll ellen az egyneműsítésnek (ahogy az 1769-ben lezajlott stratfordi Shakespeare „Jubilee” besorolásában James Boswell egykorú véleménye óta máig nincs közmegegyezés),¹² hanem szándék, eredmény és hatás szinte azonnali különválása is. Hiába ismerjük keletkezésének indítékait és történetét: az akadémiai ünnepség s nyomában az országos ünnepségsorozat mássá vált, mint amiből kifejlődött; többszörös átalakulásának folyamata igazolja az általános tételt, miszerint egy dolgot nem magyarázhatunk meg pusztán azért, hogy valami másból eredeztettük, hiszen amiből kinőtt, azt ki is nőtte.¹³ Meg kell különböztetnünk, miből és mivé lett a Kazinczy-emlékünnepe, hogy tisztábban láthassuk, e kettő közt (Toldy szempontjából) mi *volt*.

Már a *miből lett* kérdésére legalább kétféle választ kell adnunk: egyrészt a kegyeleti aktus hangoztatott nemzeti kötelezettségéből, másrészt egy személyes hálátlanság levezeklésének igyekezetéből, amelybe az irodalmi genealógia általi önigazolás igénye is belejátszott. Már Lévay József vallási utalásokkal átszőtt cikke (1857) engesztelő áldozatra próbált ösztönözni. Kazinczy „*vértanuja*” volt egy nagy eszmének, „*tövisek*” vérezték fel, s nem kapott érte egyéb jutalmat, mint hogy megpillanthatta „*az igéret földjét, mely felé népét annyi akadálylyal küzdve vezeté*”; sanyarú közéleti viszontagságok közepette magánéletében is utolérte környezetének önzése, közönye és előítélete, megkeserítvén mindennapi kenyerét. „*És ennyi érdem után, hol az engesztelő áldozat, melyet az elköltözött nagy szellemnek nyújtottunk?*”¹⁴ Az 1859. október 27-én tartott miskolci emléknapon Lévay pohárköszöntője megint engesztelő szertartásként értelmezi összejövetelüket (mikközben az ünneplők „*a nyelv, irodalom s nemzetiség oltári mellett*” lelkesülnek, az ünnepelt „*tisztes arcza kiengesztelődve s elégtűl érzéssel látszik letekinteni im e falakról*”),¹⁵ az engesztelés gondolata ugyanitt (Pásztor Dániel iskolaigazgató beszédében) máshogy is fölbukkan: az egykori bűnös mulasztás helyrehozása révén a nemzet örömművét ülheti „*az önmagával kiengesztelődésnek*”.¹⁶ Centenárium indítványában Toldy is hasonlóképpen emlékeztette hallgatóságát a nemzet tartozására, s bár nem ejtette ki a *kegyelet* szót, érvei helyenként szinte egybevágtak ma közkeletű szótári meghatározásával. „*Elhunyt személy iránt érzett, részvéttel áthatott tisztelet, megbecsülés, hála és szeretet érzése*.”¹⁷ Ahogy ez a definíció eleve kizár bármiféle szégyenteljes, feszélyező vagy akár csak kétes mozzanatot, és helyettük csupa feddhetetlen, vállalható, sőt eszményi összetevőt sorol fel (részvét, tisztelet, megbecsülés, hála, szeretet), ugyanúgy hivatkozott indítványában Toldy az igazság, a hála és a kötelesség parancsára. A nemzeti kegyelet gondosan stilizált homlokzata mögött azonban észrevehettük az indítványozó esendőbb és ellentmondásos indítékait: a befogadó apa szimbolikus megölésének emlékét, az „*impietas*” bűntudatát, a jóvátétel próbálkozását. Az ünnepély neki számlák rendezése, az elhunyt szellemnek megkövetése, centenárium magasztalásokba rejtett *személyes* engesztelő áldozat. Atavisztikus ösztönzői közt talán még az is megbújhatott, mélyen elfojtva a háborgó lelkiismeret racionális védőrétegei alatt, hogy a halott apát azért kell kiengesztelni s mintegy jelképesen újra eltemetni, nehogy visszajöjjön s tovább kísértse. (Törődjön bele, hogy halott, aki immár csak az irodalomtörténetben támadhat fel.)

Hogy az ünnepély mivé lett, azt Toldy részben előre látta. Már indítványát azzal zárta, hogy ha az Akadémia elfogadná javaslatát, „*a nemzet óhajtságának felelne meg, mely nagy embereiben és irodalmában magamagát becsüli meg*”; később visszatekintve a centenáriumra, igazolva látja a gondolatot: a nemzet „*maga magát dicsőítette meg*”.¹⁸ Ez a kifejezés, amely másnál is felbukkan,¹⁹ alighanem több akart lenni, mint pusztá retorikai fordulat: Toldynak már 1858-ban éreznie kellett, hogy a nemzeti érzés kinyilvánításától egy évtizede elteltt közösségnek az 1850-es évek végén mennyire szüksége volt önmaga e közvetett megünneplésére. Azt azonban valószínűleg ő sem gyanította, hogy milyen rohamosan alakul át az országos irodalmi megemlékezés a deáki passzív rezisztencia²⁰ megannyi gesztusává. (Ezzel az események túlfutottak az indítványozón, hiszen Toldy akatilag idegenkedett a Habsburg-házzal szembeni ellenállás gondolatától.) Maga Deák ütötte meg az alaphangot, amikor a délutáni lakomán előbb Széchenyire emelte poharát, majd elmondta szállóigévé vált tószját: „*Lakoma után imádkozni kell, az én imádságom rövid, csak két szóból áll: »Eljen a haza!«*”²¹ Egy korabeli tudósító szerint „*e szép magyar imát a jelenlévők ajka a legnagyobb áhítat és buzgósággal ismétlé*”.²² Mivel az ünnepségek előkészületeit és lezajlását „*a hivatalos hatóság legszigorubb őrfigyellemmel*” kísérte, s előzetesen „*lehető pontos és részletes följelentés kívántaték nemcsak az emlékünnep általános miként tartására, de az ott mondandó beszédek, szavatok, dalok, sőt pohárköszöntésekre nézve is*”,²³ a báli vagy „*dalido*” jellegű rendezvényeket könnyebb volt jóváhagyatni, mint a nyiltabban hazafias programot; ezért sok helyütt a passzív rezisztencia (látszatra) főként a nemzeti viseletű mulatásban élhette ki magát. Ez azonban nem feleltette az összejövetelek eredeti okát vagy célját, s nem veszélyeztette az alkalom ünnepélyességét: a Kazinczyt magasztaló kegyeleti aktusok (például szakrális hasonlatokkal dicsőítő ódák felolvasása vagy a nagy halott színpadi apoteózisának élőképei)²⁴ összefértek az öröm felszabadulásával és a különböző társadalmi rétegek átmeneti elkeveredésével (Miskolcon például egybegyűltek „*minden rendü és rangu képviselői a városi lakosságnak*”),²⁵ ahogy az irodalmi kultusz ünnepségeitől sosem idegen egy archaikusabb kultikus viselkedésminta öntudatlan követése, melyből a magasztosan komoly szertartások még nem szorították ki karneválián játékos kiegészítőjüket, sőt még nem is egészen váltak el tőlük. (Szintén nem véletlen, hogy az irodalmi kultusz nemzeti oltárához járulva néhány helyen különböző felekezetek papjai együtt imádkoztak:²⁶ az irodalmi kultuszok történetében gyakran megfigyelhetjük, hogy felekezeti és társadalmi senki földjeként kínálnak közös szertartási alkalmat olyanok számára, akiket a társadalmi rend egyébként elkülönít egymástól.) A résztvevők viselkedése és nyelvhasználata kulturális, vallási és politikai értékek összefonódására vallott: Kazinczy (más összefüggésekben is gyakran ismétlik e metafora változatait)²⁷ *a haza oltárára tette le nyelvújító és irodalmi áldozatát, élete „a magyar irodalom és nemzetiség oltárin elhamvadt élet”*,²⁸ amivel kiérdemelte apoteózisát és helyét a nemzeti Pantheonban. A centenárium csakugyan „*a panteonizáció alkalma volt*”.²⁹

Az akadémiai ünnepélyen Toldy az irodalmi Pantheon díszhelyére emeli mesterét. Beszéde *kanonizál* a szó két jelentésében: irodalomtörténeti kánonba iktatja Kazinczyt, korszaknyitó szerepet juttatva neki, ugyanakkor metaforikus vallási párhuzamokkal csakugyan (mint indítványozta) megdicsőíti, mondhatni irodalmi szentté avatja. A megszólítás és feladat kijelölés hangja méltóságteljes, érzékelteti a szónok intézményi felhatalmazását, de szerényen mindössze egy irodalmi munkásság rövid összefoglalását ígéri. „*Tisztelt hazafiúi gyülekezet! Azon megtisztelő parancsnak indúlok eróm szerint megfelelni, melyet a M. Tudományos Akadémiától vettem vala, midőn e dicső, s irodalmi életünk*

történetében első e nemű alkalommal, egy futó pillantást vetek a mai ünnepély hősének irodalmi pályájára.” Ugyanilyen emelkedett s alapjában még mindig világi szokású összefoglalásból tudhatjuk meg, hogy Kazinczy előtt mások is próbálták megalkotni az új irodalmat, köztük főként Bessenyei, de túl korán érkeztek, a nyelv még készületlen volt a fordulathoz. Az igazi eljövételt Toldy már vallási metaforikával és retorikával tulajdonítja Kazinczynak. „S íme, jött Kazinczy Ferenc, s legott korának vezető lángoszlopa lett.” A vallási nyelvezet egyáltalán nem teng túl a szövegben, de épp fontos pontjain bukkan föl, biblikus utalásokkal. „Kazinczy volt az, ki a szépnak bájvesszejével elválasztotta a szárazzat és vizeket.” A lángoszlop képzete még egyszer visszatér, fényének azonban versenytársra támad: Toldy előbb szinte észrevétlenül bevezeti, majd felragyogtatja végső metaforáját – a feltámadását. „Egy vagy más kor, széptani nézeteihez képest, felelheti a múltnak remekét [...] de el azokat nem temetheti: megjő feltámadások napja [...] ő vala azon lángoszlop, melytől a legnagyobbak is világot és ihletet vettek”, „S feltündöklött ismét – e lelkesedett arcokra hivatkozom – feltündöklött a Te napod is újra, nagy Ünnepeletünk!”³⁰ Vallási vagy biblikus utalásokat persze nemcsak Toldy vegyít ekkor szövegébe (Szász Károly KAZINCZY FERENC EMLÉKEZETE című versében, mely éppen az ő beszéde előtt hangzott el, az ünnepelt ugyancsak „tűz-oszlop”, a mindenkori „Mózesek” egyike; Tompa költeményében „Szent”, egy eperjesi beszédben „a Honszellem szentje”; az országszerte elhangzó szónoklatokban ő a nyelv és irodalom „apostola”, „hitvallója”, „missionáriusa”, „vértanuja”, sőt „megváltója”, aki szenvedésteli élete során gyakran „hallotta a »feszítsd fel« szót”),³¹ de Toldy az, aki mindezzel egy irodalomtörténeti korszakbeosztást és kánont igyekszik szentesíteni. (Nem egészen érdektelenül: ahogy már indítványából és önértékeléséből kiderült, saját őshonosságának elismertetése is ezen áll vagy bukik.)

Talán mert 1859-ben a kortársak közül Toldynak van legtöbb személyes oka rá, hogy Kazinczy szellemét kiengesztelje, érezhetően ő akar legtöbbet tenni a Kazinczy-ünnepen. Főként Eötvössel kell versengenie, aki (Toldynál fiatalabb lévén) később szegődött Kazinczyhoz, nagyon hasonló támogatást kapott tőle, de sohasem lázadt ellene, s halála óta szellemi örökösének tartotta magát. A kisebb testvér ekkor már az Akadémia alelnöke, s (Desseffy Emil gróf rövid elnöki megnyitója után) ő mondja a nyitóbeszédet, ő aratja a nagyobb sikert („leírhatlan” hatású beszéde közben „éljenek zúgtak a teremben”),³² mégis Toldy, a titoknok az, aki (elnézést a szóért) *tarol*: az ünnepség eleve az ő indítványa nyomán jött létre, és az ő forгатókönyvét követi, ő tart előadást Kazinczy írói pályájáról, ő olvassa föl Tompa díjnyertes alkalmi költeményét (HYMNUS KAZINCZY FERENCZ SZÁZADOS ÜNNEPÉN), ő jelenteti meg (befejezetlen) Kazinczy-monográfiáját. (A kortársak némelyike sokallta is buzgalmát; egy tudósító szerint már beszédének is „bizonyosan nagyobb hatása lett volna”, ha rövidebbre fogja, Tompa költeménye pedig „bizonyára még sokkal nagyobb hatást szül, ha előadása értelmesebb; de a t. titkár ur befáradt emlékbeszédébe, s így a fölolvadás már nehezebbre esett. Jobb lett volna e fölolvadást másnak engednie”).³³ Többszörös szerepvállalásával mintha vitathatatlaná akarná tenni, hogy kié Kazinczy, kinek van legtöbb joga képviselni őt, s ki számít igazi, sőt első örökösének. Itt érthetjük meg, hogy már előző évi indítványának zárófordulata e birtokbavételt készítette elő. Amikor ott sejtelmesen arra célzott, hogy őt magát valami haláláig tartó szoros kapcsolat fűzi Kazinczyhoz, akkor ezzel alátámasztott egy félreérthetetlen igénybejelentést: én vagyok a legilletékesebb, hogy a szervezés élére álljak.

Rangja és tisztsége jussán Eötvös jutott előbb szóhoz, de máris látni lehetett, hogy az ünnepség mindörökre Toldy nevéhez fog fűződni. A fiatalabb testvér joggal kér-

dezhette volna magában: miért kap még mindig többet a tékozló fiú, aki megtért az apához, mint ő, aki soha el nem tántorodott tőle? Az emlékünnepegy nyilván fölidézte benne Kazinczyhoz fűződő emlékeit, amelyek miatt neki nem volt szégyellnivalója. A mester ugyanúgy karolta fel őt, mint korábban Toldyt, csakhogy kettejük korkülönbsége (Toldy 1805-ben született, Eötvös 1813-ban) miatt ő a beavattatás egyes stádiumaihoz mindig később érkezett. Igaz ugyan, hogy 1828-ban, amikor Kazinczy Pestre látogatott, Eötvös (gyerekfejjel) tisztelgett nála, s Toldy is csak ekkor találkozhatott először a mesterrel, mögöttük azonban már többévi levelezés állott. (Ugyanebben az évben Eötvös fölkereste Virág Benedeket is, mondhatni szintén Toldy egykori nyomdokában.) Eötvös 1830. december 30-án (alig idősebben, mint annak idején Toldy) küldte első tisztelgő levelét Kazinczynak, engedelmét kérve, hogy többször írhasson.³⁴ Akár Toldy, Eötvös is német anyanyelvű volt, iskoláskorban tanult magyarul, kezdő íróként a Kazinczy nyelvújítási mozgalmának eredményeit használta, s bizonytalanodó nyelvérzéke miatt eleinte időnként ellenőrzésre szorult. Ahogy Toldy egykor Bajzához fordult baráti segítségért, Eötvös A HÁZASULÓK elkészültekor Szalayhoz folyamodik, s mint tévelygő helyesírása is jelzi, nem ok nélkül: „*kérlek, potoly, törülj, változtas kényed szerint. Legfőképp a mi a nyelvet illeti légy szorós 's kegyetlen mert félek az Akadémia parokaitól; ha szeretsz korrigalj*”.³⁵ A patinás név viselőjének ezt a nyelvi kiszolgáltatottságát korábban a német postatiszt fia is átérezte: A' HARAMJÁK-fordítás utószavában alighanem ezért védekezett jó előre, mintha megsejtette volna a szörnyű vádat, amelyvel e műve megjelenésekor illeték: író létére nem is tud rendesen magyarul. Mégis éppen ő írt A HÁZASULÓK-ról ledorongoló (bár nem igazságtalan) recenziót (1834), melyben (miután kíméletlen aprólékossággal végigelemezte a műfaji, jellemábrázolási, szerkezeti és dramaturgiai fogyatékoságokat) megsemmisítő csapásokat mért a szerző nyelvhasználatára. Szerinte Eötvös nyelve „*gondatlanabb már nem igen lehetne, úgy, hogy minden nyomon hibába akadunk*”. Hibákat talál a ragozásban, balfogásokat a névelők és az ígектőк használatában, de ez mind semmi a „*szószerveztetés*” torzszülötteihez képest, amelyek szerinte hemzsegnék a szövegben. „*Mikor fogják fiatalaink eléggé érezni azt, hogy mielőtt írának, tanulnunk kell egyebeken kívül azt a nyelvet is, melyen írunk; átlátni azt, hogy az nem báb, melylyel szabad kény szerint játszhatunk*”³⁶ – a méltatlankodó kioktatásból nem sejthetnénk, hogy egy évtizeddel korábban a most oly magabiztos recenzens drámafordítását marasztalta el a kritika hasonló vétségekben.

Hasonló nyelvi helyzetüket különbözőképp dolgozzák fel magukban, s a külvilágnak is más-másként magyarázzák. Toldy már 1823-ban, A' HARAMJÁK utószavában mint „*őseinktől kapott kincset*” említi a magyar nyelvet;³⁷ eltökélten lendületes retorikája nagy ívben átsiklik afölött, hogy ő egészen más nyelvi kincset kapott (vér szerinti) őseitől, hiszen még szülei sem tanultak meg magyarul. Ezzel szemben Eötvös 1831-ben úgy kéri Dessewffy-t hibáinak megbocsátására és kijavítására, hogy érzékelteti a maga idegen nyelvi örökségének terhét. „*Idegen hangok érdeklék az alig született füleit, idegen hangokat rebegének először megnyílt ajkaim, anyanyelvem német, az örökséget, melyet minden anya legszegényebb gyermekének is hagy, önnön fáradsággal kelle szerzenem, a köteléket, mely legerősebben köt mindenkit hazájához, a nyelvet, önnön karokkal fonom, ha csekély is, amit bírok, mondhatom, az én művem, és bizvást várhatok engedelmet és segédet mindenkitől, kinek alkalma nálaménál boldogabb volt, főképpen tőled*”.³⁸ (Eötvös csak jóval később jut el odáig, hogy „*idegen*” nyelvnek hívja a németet,³⁹ Toldy pedig élete alkonyán ír megatott történetet arról, hogyan küldték szülei Ceglédre magyar szót tanulni.) A hazához fűző nyelvi kötelék, amelyet Eötvösnek saját kezével kellett fonnia, szép metaforája az önalko-

tásnak, s érvényes lehetett volna Toldy helyzetére is, de neki ráadásul nevét is magának kellett megalkotnia, s mivel lentebbről jött, új identitásának társadalmi rangját sem kaphatta készen. Vagyis kettejük közül Toldy kényszerült az önalkotás nagyobb erőfeszítésére, neki volt égetőbb szüksége szellemi és egyben befogadó apára, s mivel ő szorult több segítségre ahhoz, hogy (szinte a semmiből) formát teremthessen magának, neki volt több oka arra is, hogy alakuló személyiségének önállóságát éppen attól kezdje félteni, aki leginkább segítette formába öntését. Eötvös még túl fiatal volt az ilyen lázadáshoz, s valószínűleg később sem érzett volna rá olyan erős ösztönzést, hogy ne tudjon ellenállni neki.

Nyelvi helyzetükre adott ellentétes válaszaikból, eltérő érési stádiumaikból és különböző lelki igényeikből következik tehát, hogy a Pyrker-pörben más-más oldalon állnak. Eötvös elvben sem értett egyet Toldy elutasító álláspontjával (néhány év múlva hasonló feladatot vállalt, mint amiért Toldy elmarasztalta Kazinczyt: barátait segítségül hívva igyekezett magyarra visszafordítani elhunyt barátja, Palocsay Tivadar németül írott költeményeit),⁴⁰ de főként hálás szeretete állította pártfogója mellé. Kazinczy 1831-ben pannonthalmi útleírását (amelyben támadói is kapnak egy szúrást) kitüntető szavakkal Eötvösnek ajánlotta, akiben immár utolsó reményét látta a fiatal nemzedékek soraiban: „*Nevedéjél kedves ifju, 's légy a' kit várunk. És ha majd felhágsz, a' hová érdemeid ragadozni fognak, emlékezzél barátodra. De emlékezzél, hogy csak a' tiszta ragyog.*” E dedikációnak is része volt abban, hogy Kazinczy halála után Eötvös úgy érezte: erkölcsi kötelessége megfelelni e várákozásnak. Amikor Szalay levélben tudósítja közös veszteségükről, válasza elhivatottságot áraszt: fel kell nőniük a Kazinczytól kapott feladathoz. „*Vigasztalás voltak nékem soraid, mert láttam belőlök, hogy a kedves elhunnt lelke téged is áthatott, s hogy [...] kezet fogsz majdán te is, a nagy építmény elvégzésére, melyet ő kezdett. [...] Egyes borostyánágakat szedett, és haldokló kézzel nekünk adta kezünkbe, hogy mi fűzzük koszorúvá; szent kötelességünk ez most, és reményem, mindenik oly buzgósággal igyekszik, mint én.*”⁴¹ A Pyrker-pör évében különösen sokatmondó e képzelt jelenet, melynek emblemikus üzenetét alighanem a kiemelt névmások (főként a „*nekünk*” és a „*mi*”) pecsételik meg: végakarátában a haldokló tehát rájuk (s nem bárki másra) hagyta törekvései folytatását, hiszen saját kezűleg nekik adta át a borostyánt, s lelke bennük él tovább. Az utódlás illetékességének metaforikus igazolása ez, határozott igénybejelentés, s ugyanolyan szellemi eredetmonda csírája, mint amelyeneket Toldynál találhatunk, csak hogy Eötvös lelkiismerete tiszta, bűntudat nem feszélyezi, s nincs mit kompenzálnia. Néhány évvel később, 1834. május 24-én, újabb metaforával eredezteti feladatát Kazinczytól, s fogadalmat tesz. „*Kazinczy gyűjtá fel bennünk az első lángokat, barátjait melegíteni velek, első szent kötelességünk, és ha élek, én teljesíteni fogom.*”⁴²

Toldy már ekkor fölneszelt riválisára az örökösödésben. Alig ült el a Pyrker-pör utolsó hadműveleteinek zaja, amikor (nincs rá találobb szó) megtámadta halott szellemi apjuk jelképes végakarátát, vagyis azt a nyilvános dokumentumot, amellyel Eötvös a maga utódlási illetékességét alátámaszthatta: a pannonthalmi útleírás dedikációját. Az idősebb fiú erkölcsileg nehéz helyzetben volt: két utolsó cikkét Kazinczy ellen bárki olvashatta, az íróvilág egy része még rajta köszörülte a nyelvét. Egyelőre tehát nem érvelhetett azzal, hogy a mester ennek ellenére őrá hagyta a folytatás nagy munkáját. Megpróbálhatta viszont, hogy bebizonyítsa: a másik örökös jogcíme önkényes és téves értelmezésen alapszik. A HÁZASULÓK-ról szóló kritikája végén (saját tipográfiai kiemeléseivel) idéz egy hirdetést, mely Eötvös könyvét a híres dedikációra utalva

ajánlotta. „Minden dicséret helyett egyedül arra figyelmeztetjük itt olvasóinkat, hogy a jelen műv szerzőjét dicsőült Kazinczykn, vég munkája ajánlólapján, még 1831-ben, annak jósolta, ki a nemzetiség s a literatúra pályáján tisztán is, fényesen is fog haladni.” A mindvégig könyörtelen bírálat végén a recensens krokodilkönnyet ejtve sajnálkozik: a dedikációt kiforgatták eredeti jelentéséből. „Ha a szerző is így érté Kazinczy szavait, úgy sajnálva kell mondanom, félre értette a jó öreget.” Toldy szerint ugyanis a dedikációban (melyet nyomban idéz, zárójelben beleszövegetve a maga hűvösen kijózanító értelmezéseit) szó sincs jóslatról; a *ha* – akkor szerkezetű mondatl Kazinczy legfőljebb reményét akarta kifejezni, figyelmeztetvén egyszerűsmind az ifjút arra, hogy mit kell tennie ahhoz, hogy majd helytálljon. „Szándéka nem volt azt, kit kedvelt, elszelesíteni, nem gondatlanná, elbizottá tenni, s minden nyelv- és művészeti szabályok megvetésére felszabadítani: hanem éreztetni vele, hogy vár tőle, s a reménység nyilvános kifejezése által buzdítani, hogy e reménynek megfelelő igyekezzék.”⁴³ Mindez egy megsemmisítő kritika záróbekezdésében már nem is kegyelemdőfés, hanem a szívbe mártott tőr lassú megforgatása: éppen a vigjátékkal szemben addig kifejtett legfőbb kifogásait foglalja össze Toldy azzal, hogy mi *nem* volt Kazinczy szándéka a dedikációval. Nem nehéz kihallanunk az alig burkolt üzenetet: eszerint Eötvös nem felelt meg a mester várakozásának, nem maradt hű eszményeihez, tehát ő nem jogos örököse, s (még inkább) nem ő a jogos örököse, hanem éppen az, aki itt Kazinczy normáit a mesterhez híven számon kéri rajta. Toldy meg lehetett elégedve e sugallt végkövetkeztetéssel; odairhatta volna hosszú recenziója alá: quod erat demonstrandum.

Nos, *mindezek után* kellett Eötvösnek arcrándulás nélkül elviselnie, hogy a Kazinczy-ünnepélyen mégsem ő, hanem Toldy kapott nagyobb szerepet. Miközben egymás után felolvasták beszédeiket, a felkavaró szembesítés kimondhatatlan emléktartománya nyilván nem használt már addig is feszült, mindvégig csak a felszínen szívélyes kapcsolatuknak. (Egymás munkájától többnyire leküzdhetetlenül idegenkedtek: a tudós elfogult társadalmi torzképet és esztétikai hibákat látott az író irányregényeiben, az író pedig takaros, de gondolatzegény összefoglalásoknak tartotta a tudós irodalomtörténeteit.) A testvérek rejtett versengéséből megint Toldy került ki győztesen (győzelem ha van), ez azonban őt magát sem nyugtatta meg egészen.

“A vétek s[^]lya”: nyilvános bűnvallás és végső birtokbavétel

Három évtizeddel Kazinczy halála után, Bajza felett tartott emlékbeszédében kataritikus vallomásként tör föl belőle a megbánás. Mintha az emlékünnepély engesztelő áldozata nem lett volna elég, most, legjobb barátját és ifjúkora legközelibb tanúját elveszítvén, amikor Bajza iránti kegyeletből tapintatosan el is hallgathatná az egész Pyrker-epizódot, nem bírja tovább: fölszakítja az alig hegedő sebet. Ahogy Kazinczy egykori búcsúsorait olvasva szinte várhattuk: a túlélőt az egykor megbántott mester válaszában főként nagylelkűsége nem hagyja nyugodni. Annyi év után is megkaristolja őt, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* Kazinczy csak az általa tisztelt Pyrkert védelmezte, s panaszeit magánleveleibe temette. „Az egész levelezés e több mint sajnos tárgy felett nyomtatva fekszik a közönség előtt, s oh mely nemesen, mely erkölcsi fenséggel és jóssággal bánék ő azzal, ki neki tekintet nélküli hevében e fájdalmat okozta! s ki mégis elégtételt csak az élet után ada neki azon bánatban, melyet harminc lassú év elforgása után is érez – érzek én, mert a megtámadó én voltam.” A sokáig terhelt lelkiismeret megtisztításának átértett fontosságára vall, s valamiféle feloldozás szomjúhozását jelzi az ünnepélyes pillanat, amikor Toldy

itt „szent” kötelességének nevezi, hogy „a vétek súlya” nagyobb részét a pörbe őerte keveredett Bajza válláról a sajtájára vegye át. Egykori recenziója alaptételét ugyan azóta is igaznak tartja, magát azonban nem tudja fölmenteni: „*De ha az ész javallhatá is a felszólalást, a szív hálátlanság nélkül nem hallgathata az észre, hol Kazinczy forgott szóban.*”⁴⁴ Tehát csak hálátlanság árán, holott mindig ezt igyekezett leginkább elkerülni, botladozva újra meg újra, mióta Kazinczy egykor szárnyai alá vette.

A Bajza fölötti emlékbeszédbe foglalt kései bűnvallás őszinte és hiteles, noha mind töredelmes hangvétele, mind retorikája ismerős, egy másik emlékbeszédből, melyet Toldy is jól ismert, hiszen egykor éppen ő közvetítette az Akadémiának, s tanakodott róla szerzőjével:⁴⁵ Kölcsey írta Berzsényi halála után. Toldy idézett beismerő mondata, mely előbb egyes szám harmadik személyben ír a tettesről, hogy azután gondolatjellel drámai szünetet tartva egyszer csak lerántsa a leplet, már egyes szám első személyben, önmaga bűnösségéről, mondatszerkezetében hasonlít Kölcsey negyedszázaddal korábbi (1836) beszédének fordulópontjára: „*Az ifjú, Tek. Társaság, az ifjú, ki a nemzet nagy énekesét megítélni merész volt, s ki e merészéget oly felette drágán, Berzsényi elhűlésével, fizette meg, ez az ifjú – én valék.*” Szinte kísérteties a mondatvégek összecsengése („*én voltam*”, illetve „*én valék*”), s vele a lélektani beszédhelyzet hasonlósága: az érett férfi szeretne itt bocsánatot nyerni ifjúsága vétkéért. Kölcsey beszédének záróbekezdésében kifejtettebb ugyan a halott szellemének megszólítása („*Árnyéka az elköltözöttnek, sírod felett zeng az engesztelő szót! Nemsokára kövelvek tégedet [...]*”),⁴⁶ de közvetve és hallgatólagosan Toldy szintén Kazinczyt engeszteli (Bajza nevében is), s mindkét szónok közösségi alkalomra szánta beszédét, az irótársadalom s alighanem az egész nemzet, sőt az utókor bocsánatát is remélve. Mi több, erkölcsi számvetésük érezhetően egy transzcendens bírónak is készült, sub specie aeternitatis, és azért óvakodtak tovább halogatni, nehogy rendezetlenségben érje őket a halál. Bár Toldy a Kazinczy válaszára írt újabb vitacikkét (mely 1831. április 15-én kelt, de csak 1833-ban jelent meg) megkönnyebbülten a „*Dixi et salvavi animam meam!*” formulájával zárta,⁴⁷ s lelke igazmondás általi megmentését a vita hevében már akkor sem csupán ürügyként vagy pusztán retorikai fogásként hangoztatta, utólag rá kellett döbbsennie arra, hogy akkori érvelésében legfölbjebb az ész szeretetlen igazsága ágált, s ismételt túlkapásait most már csak lelke megmentésének igazi aktusával remélhette levezekelni: nyilvános gyónással.

Ez a gyónás azonban mintha valami másról is szólna, mint a bocsánat áhításáról. Bűne vállalásával Toldy kimondatlanul tovább fokozta Kazinczyhoz fűződő viszonyának jelentőségét. Amire az indítványozó beszédben még csak homályosan célzott, hogy őt élete végéig tartó különlegesen szoros kötelék fűzi rég elhunyt mesteréhez, annak értelme csak itt és így tárulhatott fel teljes mélységében. Mintha a vallomással azt is akarná mondani: nem Bajzának (vagy másnak) volt a legtöbb köze Kazinczyhoz, hanem nekem; ugyanis én követtem el azt, ami legmélyebben megbántotta, s amiért halálomig vezekelnem kell. A szóbeli önostorozás hiteles, de talán nem túlzás a feljajdulásból öntudatlan üzenetet kihallanunk: Kazinczy az *enyém*, hiszen az a legilletékebb az utódlásra, aki a legmesszebb ment, s a poklot is megjárta őmiatta.⁴⁸ Amit nem tudtak elérni a jelképes önszarmaztatás egyéb formái: a reprezentatív nemzeti irodalomtörténet nagy Kazinczy-korszakába szőtt önértékelés, a Kazinczy-centenárium indítványozása vagy a félig elkészült Kazinczy-monográfia megjelentetése, azt talán elérte ez a csak látszólag ellentétes gesztus. Bármennyire őszinte lehetett a megbánás,

Toldynak úgyszólván szüksége is volt rá, mert drámai kinyilvánítása nemcsak a veszteség feldolgozásához, a gyászmunka megkésített kiteljesítéséhez szolgált eszközzel, hanem valami egészen mást is lehetővé tett: a végső birtokbavételt.

E végső birtokbavételért (is) zajlott a halott apa kiengesztelésének egymás utáni két szertartása, a közösségivé stilizált engesztelő áldozat, majd a közösség előtti bűnvallás. Noha az engesztelés különböző formákat öltve folytatódott Toldy hátralévő életében, kései irataiból nem tudhatjuk, kimondta-e még egyszer, öregségéből megnyugodtan visszatekintve, hogy *salvavi animam meam*, aminek egykori dacos világgá kiáltását (egész polémiájának részeként) később hálátlanságnak érezte, és annyit szenvedett tőle. Még kevésbé tudhatjuk, s illetékesek sem vagyunk találgatni, hogy mennyi joggal mondhatta volna ki végül, vagyis (ha ez egyáltalán lehetséges) sikerült-e megmentenie lelkét. Földi mérleget persze készíthetnénk jóvátételi kísérleteinek kulturális értékéről, s ez bizonyosan igazolná a jól végzett munka önértékét, mellyel maga Toldy összegezte pályafutását.⁴⁹ Jóvátétel gyanánt vagy másféle kompenzációként nagy dolgok születhetnek, amelyek igazságát, hitelét vagy értékét nem csorbitja, hogy milyen érzelmi igényt akartak kielégíteni. (Sőt olykor mintha gyarló indíték kellene ahhoz, hogy valami egyáltalán létrejöjjön: lám, Erdélyi hasztalanul indítványozta a Kazinczy-ünnepet, kegyeletes felhívása „*kiáltó szó maradt a pusztában*”,⁵⁰ s talán nem csupán az akadémiai gyűlés messzebb hangzó megszólalási alkalmán múltott, hogy éppen egy büntudattól gyötört tanítvány szavának lett fogamatja.) Ha részben elfogadjuk is, hogy Toldy nagyarányú szövegkiadói munkássága a saját ifjonti bűneinek jóvátétele akart lenni, mint azt Eötvös beállította,⁵¹ ebből még semmi nem következik e munkásság értékére nézve. Lélektani indíték feltárásával, legyen az vezeklés, öngazolás vagy bármi más, sokat megtudhatunk Toldy érzelmvilágáról, de pusztán ezáltal sem irodalomtörténeti koncepcióját, sem Kazinczy-életrajzát, sem a Kazinczy-emlékünnepelet, sem tudósi életművének egészét nem *minősíthetjük*; eredményeink értéke nem azonos eredetükével. Németh László úgy érezte, az ifjú Schedel érvényesülési számításból (és visszataszítóan) dörgölődött nagy nemesi házak fiaihoz, akikhez az irodalom magasatos ürügye nélkül nem férhetett volna közel. Azonban (föltéve, de meg nem engedve) ha így lett volna is, ki tagadhatná, hogy az érvényesülés ösztöne némelykor jó szolgálatra sarkallhat? (Egy nem egészen méltó oldalvágás után, miszerint Toldy „*konokul őrizte holtáig faja érzéketlenségét a magyar irodalom iránt*”, maga Németh László is elismeri, hogy „*mégiscsak szép alakja a magyar tudománynak – irodalmunk külső életírójának különb az utána jövő »törzsökösök«-nél, s mint magyar sem tompább náluk*”).⁵² S ha Toldynál a teljesítmény lélektani eredete olykor netán kétesebb értékű, mindig ott az enyhítő körülmény: nem elvetemült az, aki hibáját jóvá akarja tenni. Kölcsey megkésített bocsánatkérése fölött valaki egyszer pálcát tört, kijelentvén, hogy a halott szellemét megkövető szánom-bánommal nem törölhetette el, amit egykor az élő Berzsenyi ellen vétett. Ennek végső elbírálása, akár Kölcsey, akár az ő példáját követő Toldy esetében, már nem irodalomtörténeti feladat, szerencsére, s illetékesebbre kell hagynunk. Legfőbb reménykedhetünk, saját botlásainkra emlékezve, hogy a jóvátételhez soha nincs késő.

Jegyzetek

1. Eötvös József levele Szalay Lászlóhoz, 1852. január 24. EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ. Kiad. Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor. Bp., 1967. (A továbbiakban: EÖTVÖS–SZALAY 1967.) 185.
2. Erdélyiét lásd *Sárospataki Füzetek*, 1857/1858. 372.; Léwayét *Szépirodalmi Közlöny*, 1857. november 18. 317–324.
3. Toldy Ferenc: BESZÉD AZ AKADEMIÁHOZ KAZINCZY FERENC MEGDICSŐÍTÉSE TÁRGYÁBAN. TOLDY 1888. II. 171–174.
4. Uo. 172–174.
5. Szilágyi Márton: KRITIKA ÉS IRODALOMTÖRTÉNET (AVAGY MIÉRT ÉRDEMES XIX. SZÁZADI SZÖVEGEKET OLVASNUNK). *Alföld*, 1993. 12. sz. 63.
6. Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1827. december 28. KAZINCZY 1890–1911. XX. 440.
7. Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1838. január 7–9. KÖLCSEY 1990. 277., 284.
8. TOLDY 1872–1873. II. 57.
9. Gyulai Pál: TOLDY FERENCZ. GYULAI 1902. I. 87.
10. Kempele Győző: KAZINCZY ÜNNEP MAGYARORSZÁGON 1859-BEN. Szeged, 1860. (A továbbiakban: KEMPELEN 1860.) 119.
11. Szabó Richárd: KAZINCZY-ALBUM. Pest, 1860. (A továbbiakban: SZABÓ 1860.) 23.
12. M. W. England: GARRICK'S JUBILEE. H. n. Ohio State University Press, 1964. 3–4.; Dávidházi Péter: „ISTEN MÁSODSZÜLÖTTJE”. A MAGYAR SHAKESPEARE-KULTUSZ TERMÉSZETRAJZA. Bp., 1989. 49–50. L. még 47–60., 125–132.
13. Northrop Frye: MYTH AS INFORMATION. Northrop Frye: ON CULTURE AND LITERATURE: A COLLECTION OF REVIEW ESSAYS. Szerk. Robert D. Denham. Chicago és London, 1978.
14. Léway József: NEMZETI HÁLA. *Szépirodalmi Közlöny*, 1857. november 18. Kötetben: KAZINCZY-EMLÉNY. A MISKOLCZON 1859. OKTOBER 27-ÉN TARTOTT KAZINCZY-ÜNNEPÉLY RAJZA. Miskolcz, 1860. (A továbbiakban: KAZINCZY-EMLÉNY 1860.) 24., 31., 32.
15. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 173.
16. Uo. 66–67.
17. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA. III. köt. 1979. 801.
18. Toldy Ferenc: BESZÉD AZ AKADEMIÁHOZ KAZINCZY FERENC MEGDICSŐÍTÉSE TÁRGYÁBAN. TOLDY 1888. II. 175.; TOLDY 1872–1873. II. 18.
19. Léway pohárköszöntőjében. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 171.
20. Vö. Dávidházi Péter: „PER PASSIVAM RESISTENTIAM”. EGY POLITIKAI MAGATARTÁSFORMA ÉRTÉKELÉSÉHEZ. 2000, 1992. 1. sz. 49–57.
21. SZABÓ 1860. 36.
22. KEMPELEN 1860. 122–123.
23. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 167–168.
24. L. például uo. 132–134.
25. Uo. 61.
26. KEMPELEN 1860. 119.; SZABÓ 1860. 40. Vö. Fábri Anna: „...ÚJRA ÉREZ, ÚJRA ÉL E HON” (A KAZINCZY-ÜNNEP). *Műhely*, 1892. 6. sz. 57.
27. KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 12–13., 56., 111., 171., 173.; SZABÓ 1860. 41., 42.
28. Uo. 63.
29. Keserű Katalin: A KULTUSZ KÖZTES HELYE KAZINCZY MAGYARORSZÁGI KULTUSZÁNAK TÜKRÉBEN. Kalla Zsuzsa (szerk.): TÉNYEK ÉS LEGENDÁK, TÁRGYAK ÉS EREKLYÉK. A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 1. Bp. [1994.] 38.
30. Toldy Ferenc: PILLANTÁS KAZINCZY ÍRÓI PÁLYÁJÁRA. TOLDY 1888. II. 176–191.
31. KAZINCZY FERENC ÉVSZÁZADOS ÖRÖMELÉKE EPERJESEN, NOVEMBER 1. 1859. ESZTENDŐBEN. Sárospatak, 1859. 6–7., 9.; KAZINCZY-EMLÉNY 1860. 172.; SZABÓ 1860. 2., 54.
32. KEMPELEN 1860. 120.
33. Uo. 121.
34. Eötvös József: LEVELEK. Szerk. Oltványi Ambrus. 1976. (A továbbiakban: EÖTVÖS 1976.) 62–63.
35. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, Pozsony, 1833. EÖTVÖS–SZALAY 1967. 56.
36. Toldy Ferenc: A HÁZASULÓK. B. EÖTVÖS JÓZSEF VÍGJÁTÉKA. TOLDY FERENC KRITIKAI BERKE. ELSŐ KÖTET. 1826–1836. Bp., 1874. (A továbbiakban: TOLDY 1874.) 373–374.
37. Schiller Friderik: A' HARAMJÁK. DRÁMA ÖT FELVONÁSBAN. Ford. Schedel Ferencz József. Pest, 1823. 215.
38. Eötvös József gr. Dessewffy Józsefnek, 1831. március 26–27. EÖTVÖS 1976. 64–65. (Ez a levél ugyanis, amelyet Sötér István EÖTVÖS JÓZSEF című monográfiájában [2. kiad. 1967. 21.] úgy értelmez, mintha Kazinczynak szólna, Dessewffyhez íródott.)
39. Eötvös József Charles de Montalembert-

hez, 1854. június 15-én. EÖTVÖS 1976. 241.;
vö. Sótér: EÖTVÖS JÓZSEF. 2. kiad. 1967. 22.
40. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1836. ja-
nuár. EÖTVÖS–SZALAY 1967. 76–77.
41. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1831.
szeptember 10. EÖTVÖS 1976. 75–76.
42. Eötvös József Szalay Lászlóhoz, 1834. má-
jus 24-én. EÖTVÖS 1976. 88.
43. Toldy Ferenc: A HÁZASULÓK. B. EÖTVÖS
JÓZSEF VÍGJÁTÉKA. TOLDY 1874. 374–375. Vö.
Kerényi Ferenc: EÖTVÖS JÓZSEF DRÁMAI PÁ-
LYAKEZDÉSÉRŐL ÉS A CSÉL SZERZŐSÉGÉRŐL.
ItK, 1989. 4. sz. 429.
44. Toldy Ferenc: EMLÉKBESZÉD BAJZA JÓZSEF
FELETT. TOLDY 1888. II. 20–21.
45. Toldy Ferenc Kölcsey Ferenchez, 1836.
szeptember 7.; Kölcsey Ferenc Toldy Feren-
hez, 1836. szeptember 20. KÖLCSEY 1990.
222–224.

46. Kölcsey Ferenc: EMLÉKBESZÉD BERZSENYI
DÁNIEL FELETT. KÖLCSEY 1960. I. 732.
47. Toldy Ferenc: FELELET KAZINCZYNAK.
TOLDY 1874. 331.
48. Erre az értelmezésre azok a kommentárok
bátorítottak, amelyeket a Lillafüredi Pszichi-
átriai Napok (1994. november 4–5.) pszichiá-
ter résztvevőitől kaptam AZ IRODALMI OIDI-
PUSZ-KOMPLEXUM című előadásom után. Se-
gítségüket ezúton köszönöm.
49. TOLDY ISTVÁN 1879. 387–394.
50. Lévy József megfogalmazása. *Szép-
irodalmi Közlöny*, 1857. november 18. 317–
324.
51. Eötvös József levele Szalay Lászlóhoz,
1852. január 24. EÖTVÖS–SZALAY 1967. 185.
52. Németh László: KISEBBSÉGBEN. SORSKÉR-
DÉSEK. Sajtó alá rendezte Grezsa Ferenc. Bp.,
1989. 416.

Karátson Endre

LEHET-E AZ „ÉN”-BŐL EGY „MÁSİK”?

Nyereség és veszteség a fordításban André Gide PALUDES,
Vladimir Nabokov PALE FIRE és Italo Calvino
HA EGY TÉLI ÉJSZAKÁN EGY UTAZÓ című regényeinek tükrében

Nagy Nóra fordítása

Italo Calvino HA EGY TÉLI ÉJSZAKÁN EGY UTAZÓ¹ című regényében olvashatjuk Gombrowicz FERDYDURKÉ-jének egy játékos utánzatát, amely felidézi, milyen kísértetiesen nyugtalanító következmények rejlenek a fordítás fogalmában. Két fiatalemberről van szó, akiket szülei csereprogram keretében tanulóidőre küldenek egymás családjának gazdaságába: „[...] egy idegen foglalja el a helyemet, sőt, akárha a bőrömbe bújna”. (40. o.)

Egyikük számára, aki a történetet mondja, az, hogy átengedi identitását a másik fiúnak, teljes önfeladást jelent, amennyiben megfosztatik tulajdon múltjához, jövőjéhez, a tárgyakhoz, személyekhez és életének helyszíneihez való viszonyától, sőt menyasszonyához fűződő kapcsolatától is. A narrátor két teljes oldalon át taglalja a két ellenfél közötti heves verekedést, és mivel a végén már maga sem tudja, hogy kordbársony ruháján a vérfolt az ő foghúsából vagy a másik orrából ömlött oda, megállapítja: „akárha... kitörölttem, mindörökre száműztem volna a világból. Amikor végül egyetlen

dühös lendülettel ellöktem magam ellenfelemtől, s talpra ugrottam, idegennek rémlett a világ. Idegen volt a szobám, az útiládám, a keskeny ablakban látható táj”. (43. o.)

Mivel a narrátor nem akarja, hogy a példabeszéd szándékától eltérő értelmezést kapjon, az olvasóhoz fordul, akit elég érzékenynek vél ahhoz, hogy a kezdettől fogva megossa vele a veszteség, a teljes bomlás nyomasztó érzését: „[...] élvezuén bár ez írásmű pontosságát, rájöttél, hogy tulajdonképpen minden kipereg az ujjaid közt, meglehet, a fordítás az oka, [...] hűnek talán hű, de nem adja vissza azt az érzékletességet, anyagszerűséget, mely nyilván sajátja az eredeti nyelv kifejezéseinek, bármelyik nyelv legyen is az. Így hát nem csupán a kudgiviái házhoz fűződő kapcsolatom szoros voltát s az elvesztés fájdalmát kívánja közvetíteni neked minden egyes mondat”. (40. o.)

Tömérdeken tanulmányozták már a műfordítást, mégis, vele kapcsolatban alig faggatták a legfőbb érdekelteket, magát az irodalmat. Az óvatosság oka nyilvánvaló: a fordításhoz valóban bajos az irodalom szempontjai felől közelíteni, mivel ezek nem rendelkeznek a tiszta fogalmiság szükséges fokával, nem különíthetők el a művészet különféle hatásaitól, és rendkívülien számítanak az olvasó érzékenységre. Jómagam mégis az irodalomból indulok ki: a fordítás problémáját az írás felől közelíteni ugyanis annyit jelent, mint megvizsgálni kapcsolatát az irodalmi alkotással mint olyannal, illetve az egyes korok irodalmi termésével.

Állításomat három öntükröző történet vázlatos elemzésével kívánom bizonyítani. Mindegyik elbeszéli többek között keletkezésének kalandos történetét, amelyben meghatározó szerep jut a fordításnak, illetve a fordító személyének, azonfelül bőséges metaszóveg szemlélteti az irodalmi mű keletkezését és fogadtatását.

Bonyolult elbeszélésekről van szó, cselekményük viszont néhány mondatba bele-sűríthető: André Gide PALUDES-jének (1895)² narrátora a „*Tityre naplójá*”-t vezető, dekadens író, agglegény, egy mocsár közepén tengődik. A századvégi Párizs irodalmi ízlését híven tükröző szöveg szellemes öngúnnyal arra biztatja a szalonművészeket, hogy éljenek veszélyesen.

Vladimir Nabokov PALE FIRE-je (1962)³ két szöveget helyez egymás mellé: a PALE FIRE című első szöveg egy amerikai egyetemi tanár, John Shade befejezetlen önéletrajzi költeménye, amelyben a szerző a költészet hatalmát fölhasználva igyekszik megidézni halott lánya szellemét, majd egy napon tévedésből gyilkosság áldozatául esik. A második szöveget a kézirat kiadójának, Kinbote-nak eszelős kommentárjai alkotják, aki egy képzeletbeli ország trónfosztott királyának véli magát, és feljegyzéseiben azt bizonygatja, hogy az ő képzelgésai ihlették barátja művét.

Végül Italo Calvino UTAZÓ...-ja (1982) egy olvasó kalandos megpróbáltatásait beszéli el, aki egy fordító szélhámossága miatt egyik könyvet a másik után kénytelen félbehagyni. Tíz befejezetlen elbeszélés ékelődik a kerettörténetbe.

Mindhárom könyvben kétfajta írás halad párhuzamosan egymás mellett, amelyek mássági viszonyban állnak egymással, és ez a másság a narrációt is érinti; a létrejött hamis szövegért pedig gyakran a fordítót vagy a fordítást éri panasz.

1. Az „én” nem azonos a „másik”-kal

Ez máris gúnyolódásra ad kedvet. A PALUDES-ben a narrátort ekképpen jellemzik: „Azokra emlékeztetsz, akik a Numero Deus impare gaudetum így fordítják: »A kettes szám örül annak, hogy páratlan« – és ráadásul úgy gondolják, hogy jól is teszi.” (70. o.)

Kinbote, a PALE FIRE képzeletbeli királya a forradalmárok fogságában megélt kalandjait mesélvén megemlíti egy levelet, amelyben a házastársi kötelességét elhanya-

goló, homoszexuális király által reménytelen száműzetésbe küldött királynő írta a következőket: „*Bármily kegyetlenül sebezzen is meg, a szerelmemet soha nem fogja megsebezni.*” (163. o.)

A levelet elfogták, és a szélsőséges hatalom így fordította le a maga nyelvére: „*Kívánom önt és szeretem, ha korbácsol engem.*”

Az értelem kifordítása itt nem jelent szükségszerű fordítást, de az eredetitől való eltérést mégis leleplezi a tréfa. Az UTAZÓ...-ban pedig a félreértés egyenesen bábeli méreteket ölt, amikor az Olvasó felkeresi a kiadót, hogy magyarázatot követeljen egy könyv miatt, amelynek címe nem fedí a tartalmát. A kiadóban kaotikus állapotok uralkodnak: a fordító, Maraña⁴ nem a lengyel regényt fordította, mivelhogy egy árva szót sem tud lengyelül, és nem is a (nemrégiben kihalt) kimmer nyelven íródottat, ugyanis Maraña ezt a nyelvet sem ismeri, hanem egy belga szerző művét fordította le franciából: „[...] *míndez szörnyű zűrzavart eredményez, ami aztán kiterjed valamennyi készülő újdonságunkra, s így teljes lenyomatokat kell zúzdába küldenünk, már terjesztésre kiadott köteteket visszakérünk a könyvesboltokból...*” (107. o.)

Az, hogy a fordítás hamisítói mostohán bánnak az identitással, másutt finomabb, ám még gonoszabb megvilágításban tűnik föl. A PALUDES legelején a narrátor elárulja, honnan vette a mintát elbeszéléséhez: „*Vergiliusnál olvastam ezt a két verssort:*

Et tibi magna satis quamvis lapis omnia nudus
Limosoque palus obducatur pascua junco

– és így fordítottam: Egy pásztor azt mondja társának: a földedet kő és mocsár borítja ugyan, mégis untig elég neked, és boldogan beéred vele.” (16. o.)

Márpedig az ELSŐ EKLOGÁ-ban Meliboeus, a száműzetésre ítélt pásztor azért szól irigykedve a boldog Tityrushoz, mert az a bár terméketlen, de honi földjén maradhat. A szavak értelmét nagyjából visszaadó fordítás Gide módjára invertálja az eredetit, és elárulja annak szellemét. És mivel az elbeszélésnek ez az eltérés képezi a kiindulópontját, nyilvánvaló, hogy az egész könyv a „szakrális” szöveg önkényesen megmásított, erőtlenebb változatát adja, és hogy a narrátor-fordító, akinek kimondott és írott szavai ugyancsak eltérnek egymástól, hitelét vesztt Teremtőként lepleződik le.

Kinbote viszont úgy mutatja be Zembla utolsó uralkodóját, azaz önmagát, mint aki „*részben nagybátyja, a nagy Shakespeare-fordító, Conmal mellett nevelkedett.*” (63. o.)

Sajnos azonban az angломán nagybácsi – akinek utolsó szavai ezek voltak: Hogy mondják angolul azt, hogy „meghalni”? – alig-alig ismerte ezt a nyelvet. Így Athéni Timonnak a tolvajokhoz intézett híres beszédét (IV/3): „*The moon's an arrant thief, / and her pale fire she snatches from the sun*” – ekképpen fordította: „*Nagy tolvaj a hold: / a naptól cseni ezüst fényét.*” (66. o.)

A fordításban tehát a „*pale fire*” elsikkadt, márpedig Shade számára, aki ezt választotta költeménye címéül, ez a szintagma egyszerre jelképezett gyéren pislákoló, síron túli fényt és tükörkapcsolatot, amely az irodalmi szöveg és denotátuma közé ékelődik. Mivel Kinbote csupán Conmal átköltésében ismeri Shakespeare tragédiáját, nem sejtheti Shade szándékait, sem pedig azt a tragikomikus hatást, melyet próbálkozásai, hogy saját denotátumát a költőével helyettesítse, gyakorolhatnak az olvasóra. A pontatlan fordítás rovására való tréfalkozás itt történetesen annyit jelent, hogy minden nyelvi megjelenítés bírálható.

Mégis az UTAZÓ... Maraňáját érik a legkeményebb vádak. Őt úgy jellemzik, mint „[...] *az olvasmány édenkertjében gonoszkodó kígyó*”-t (134. o.), és ezt a Gonoszt a regény hősnője, az Olvasónő ekképpen mutatja be: „*amihez hozzányúl, ha addig nem volt hamisítvány, hát azzá válik.*” (163. o.)

Az ördöggel állunk szemben, akinek fondorkodásait a szerző iránt érzett féltékenységgel motiválja, hiszen a szerző az ő vetélytársa, aki szóépítményének hitelességét garantálva az Olvasónő és a fordító közé férkőzik, Marañón tehát olyan irodalomról ábrándozik, amelyben csak apokrif művek, téves azonosítások, utáztatok, hamisítványok és paródiák vannak, olyan irodalomról álmodik, amely semmibe veszi a szerző szerepét. (171. o.)

Összefoglalva: a három regényben többről van szó, mint ügyetlenségről vagy alkalmi tévedésekről: olyan gyakorlatról, melynek eredendően rontást hozó természete elkorcsosulást, bukást, hitehagyottságot idéz elő, legyen bár a hit tárgya az Isten vagy a szerző vagy akár egy tökéletesebb állapot, az igazság vagy az identitás. Szarkasztikus és becsmérlő kijelentések vádolják a fordítót azzal, hogy bábeli zűrzavart okoz, hogy lehetetlenné teszi a kommunikációt és a hiteles közlést. Az irodalomtól kapott megleckéztetés érezhetően távolabbra mutat, mint a szokásos elméleti okoskodások, amelyek beérik annak megállapításával, hogy a fordítás már önmagában képtelenség.

Nem meglepő, ha a nevelésesnek és kétségbeejtőnek észlelt körülmények között olyan próbálkozásokra bukkanunk, melyek a szerencsétlen helyzetből a lehető legnagyobb hasznot akarják húzni.

2. Ha az „én” nem függ a „másik”-tól,

nem élvez-e irigylésre méltó függetlenséget? Az esetlegesség nem a szabadság záloga-e? A PALUDES-ben, melynek eredeti címe: ÉRTEKEZÉS AZ ESETLEGESSÉGRŐL, az író először bejelenti: „Fordítok”, majd pontosít: „Mesélek”. A naplóíró Tityre számára történetet kohol egy emberről, aki meg sem próbál kitörni középszerűségéből: „Az első napon megállapítja, hogy elégedett, és azon tűnődik, mit is csináljon. A második napon, miközben reggel egy nagy tengeri madár elhúz előtte, megöl négy vadrucát vagy csörgőrécét, és estefelé kettőt meg is eszik belőlük, miután megsütötte őket egy gallyakból rakott kis tűzön. A harmadik napon azzal mulatja idejét, hogy nádkunyhót épít...” (16. o.)

A TEREMTÉS KÖNYVÉ-nek ezen erősen elkorcsosult változata kapóra jön az írónak, aki eltökélten a konvenció pártjára áll, és így felhatalmazva érzi magát, hogy az elbeszélésben az igazság látszatát keltse. Egyébként ki dönti el, hogy az emberek milyen egyezmény alapján állapítják meg a szavak értelmét? Az antikratuloszi logika következetes végiggondolása után a narrátor Hermogène-nek is fittyet hány, aki a pontyokat „átláthatatlan tompaságnak” nevezi. Névadásban való önállóságának bizonyítására a narrátor másképp fogja hívni őket. (22. o.)

A PALE FIRE-ben az arisztokratikus Conmal naivul büszke kijelentése ugyanezt a szabadságot célozza. Miután egy „szívtelen” akadémikus megvizsgálta fordításának hűségét, Conmal szántsándékkal angolul – ráadásul milyen angolsággal! – komponált szonettben feddi meg:

*„I am not slave! Let be my critic slave.
I cannot be. And Shakespeare would not want thus.
Let drawing students copy the acanthus,
I work with Master on the architrave!”⁵ (225. o.)*

A műfordító nagybátyja mellett nevelkedett Kinbote egyenrangúnak tartja magát John Shade-del, és azt állítja, hogy ha nem avatta volna bizalmába a költőt, az nem írta volna meg művét. Nem kevesebbet állít tehát, mint hogy a fordító-magyarázó teremt meg tulajdon szerzőjét.

Ugyanezt erősíti meg az UTAZÓ... hamisító-fordítója, aki szívesen bűvészkedik ilyesfajta szofizmákkal: „[...] az irodalomnak épp az ámitás az igazi értéke, igazsága az ámitásban rejlik”. (192. o.)

Arról győzi meg Silas Flannery regényírót, Nabokov „oulipoi”⁶ hasonmását, hogy könnyen hamisítható, ráadásul maga is nagy hamisító. A szerző kénytelen ezt belátni, amikor Maraña fölvilágosítja a nyugati áruk mesteri japán hamisításai felől. Egy oszakai cég elsajátította Silas Flannery regényformuláját, és futószalagon gyártja az eddig kiadatlan, elsőrangú szövegeket, melyekkel elárasztja a világpiacon: „*Ha ezeket a könyveket visszafordítanák angolra (pontosabban: lefordítanák angolra, arra a nyelvre, melyből színlag fordították), nincs az a kritikus, aki meg tudná különböztetni őket a valódi Flannery-művektől.*” (191. o.)

Az „ördögi szélhámosság” hallatán az író felháborodik, és nem csupán az őt ért anyagi és erkölcsi veszteség miatt: „*ellenállhatatlan vonzalmat is érzek – mondja jellegzetes és szédületes borgesi fordulattal – e hamisítványok, személyemnek ez idegen civilizáció talaján kicsírázott hajtásai irányában. Egy öreg japán férfit látok lelki szemeimmel, kimonóban, amint áthalad egy kis íves hídon: az énem japán változata ő, valamelyik történetemet eszeli ki éppen, s már sikerült is azonosulnia velem – célba ért egy olyan szellemi útvonalon, mely számomra tökéletesen ismeretlen. Így hát, noha az oszakai szélhámos cég Flannery-kötetei közönséges hamisítványok, olyan kifinomult és titkos bölcsesség hordozói is, melynek az igazi Flannery-művek teljesen híjával vannak.*” (191. o.)

Mindenesetre a szabadság, amelyet a fordító megenged magának, az elbeszélés dinamizmusának forrásává alakul át, és lehetővé teszi egy olyan fikció kibontását, mely szerint az írás egyetemesen elterjeszthető, nem is szólva arról, hogy technikailag ez a terjesztés több hosszal veri a pünkösdi ősi misztériumát.

Az éremnek azonban van egy zavarbaejtő másik oldala is. Addig torzul Vergilius versének értelme, míg a belőle származó elbeszélésé közölhetetlen lesz. A narrátor összes barátja fölteszi a kérdést: „*Mi az, hogy PALUDES?*” Mindegyik más és más, de egyformán elégtelen magyarázatot kap.⁷ – A PALE FIRE-ben számos jel utal arra, hogy Kinbote fejtegetése, melyben Shade költeményének értelmét magyarázza, egy bolondokházába zárt őrült agyszüleménye. – Calvino regényében végül az Olvasót, miután a nihilista fordító nyomába eredvén belekeveredik az események sodrába, elidegenedés és halál fenyegeti.

Akár el is köszönhetünk az emancipáció álmától: a fordítás nem mondhat le a „másikra” való hivatkozás biztosítékáról, kénytelen viszonyulni a kiindulási szöveghez, illetve a szerzőhöz. Voltaképpen

3. A „másik” nélkül az „én” nem ér ugyanannyit

Bármennyire tiszteletlen is Gide narrátora Vergiliusszal szemben, kénytelen hivatkozni rá: önmagában, a latin költő szövegén elkövetett erőszak nélkül Tityre naplója a legkisebb érdeklődést sem keltené a párizsi szalonokban. És azt sem közömbös megjegyeznünk, hogy bár a narrátor-fordító egy nagy, felszabadító utazás híve, nem sikerül elszakadnia környezetétől, ahol az elkorcsosult jelentés mindenhol, a jó lelkiismeret viszont sehol sem lakozik.

Kinbote pedig Shade halála után a PALE FIRE című költeményben pusztán saját kitalált életére vonatkozó „*sápadt, foszforeszkáló*” utalásokat talál, de vigasztalódik azzal, hogy osztozni fog a költő halhatatlanságában. Shade ezzel szemben ráébredt, hogy a halál utáni élet értelmének kutatása helyett közelebb kerül az igazsághoz, ha daidaloszi

művészettel próbálkozik, és hasonló örömet él át, mint az a két sakkozó, akik megközelíthetetlen hajlékukban játsszák „[...] a kozmikus partit, elefántcsont orrszarvúvá és Eben faunná változtatva a gyalogokat...” (53. o.)

Más szóval még a formalista felfogás szerinti értelemnek is csak akkor van létjogosultsága, ha rendelkezik felettes mintával, jóllehet a mintában fellelhető értelem itt teljesen esetlegesnek tűnik.

A legérzékletesebb példát az UTAZÓ...-ban találjuk, nevezetesen Silas Flannerynek a KORÁN keletkezésére vonatkozó feljegyzéseiben – eszerint Mohamed hallgatta Allah szavát, és lediktálta irnokainak: „Egyszer... amint egy Abdullah nevű irnoknak diktált, félbehagyott egy mondatot. Az irnok ösztönösen folytatta. A próféta isteni kinyilatkoztatásként elfogadta, amit Abdullah mondott. Az meg annyira megbotránkozott ezen, hogy elhagyta Mohamedet, s hitét is elvesztette.” (194–195. o.)

Flannery szerint Abdullah tévedett, mivel a mondat megszerkesztése végső soron az ő feladata volt. Allahnak, ha írott szövegben kívánt megnyilatkozni, mindenképpen szüksége volt „az írás operátorára”. Flannery továbbszóve a történetet, átfogalmazza a legendát: „Abdullah azért veszíti el a hitét, mert pillanatnyi figyelmetlensége miatt hiba csúszik a tollba mondott szövegbe, s Mohamed, noha észreveszi, nem javítja ki: a hibás kifejezést útéli jobbnak. Abdullahnak ebben az esetben sincs igaza, amikor megbotránkozik.” (195. o.)

Mohamed türelme olyan közvetítői lelkiállapotot feltételez, amelynek akkor értékelhetjük leginkább a pikantériáját, ha a történetet összevetjük a másik két regény hasonló momentumával. Valójában a PALUDES narrátor-fordítójának, sőt a képzelgő Kinbote-nak is paradox módon szüksége van arra, hogy segítségül hívják egy szöveg és egy szerző tekintélyét, ha véghez akarják vinni tisztességtelen tettüket. Az, hogy egyikük kínlódások közepette cselekszik, míg a másik eufóriában, felfogásbeli változásra utal ugyan, ám a legkevésbé sem változtatja meg a két szövegből kitetsző üzenetet: árucsalásról van szó, és az identitás meghamisítása erkölcsileg elfogadhatatlan. Az UTAZÓ...-ban viszont a korábban szentséggyalázásnak számító motívum már korántsem az. A nézőpont az ellenkezőjére váltott: Abdullahot, a hű fordítót, aki okkal vagy ok nélkül azt képzei, hogy az „én” képes átváltozni a „másik”-ká, a legfelsőbb bíró – nevezzük korunk szellemének – felszólítja a termékeny félreértés helybenhagyására, akár a szigorú hűség rovására is. A forrásszöveg és a célszöveg között így jóval nagyobb az eltérés, mint a „szép hűtlenek” esetében. Calvino arra biztat, hogy értékeljük a fordítást, melyet alkotó funkcióval ruház fel, megbocsáthatóvá téve a hamisítás bűnét. Engedékeny hangvételű példázata ezt sugallja: a fordító „én” úgy kerülheti el a teljes azonosulás utópiáját, hogy új erkölcsi szerződést köt a fordítandó „másik”-kal, akire persze továbbra is hivatkoznia kell. Ez a hivatkozás jelenti majd az állandóságot a változásban, amelynek ideje megvonni mérlegét.

A vizsgált tükörelbeszélések kettős természetéből következik, hogy felvetik a fordítás kérdését. A fordítás, amint láttuk, az önazonosság problémáját csalódottságba ágyazva tárja föl. Az „én” semmiképpen sem válhat a „másik”-ká, de mindenképpen feltételezi a „másik”-at. Az „én” és a „másik” kapcsolata ebben a tekintetben az irodalmi nyelv és denotátuma közötti kapcsolatra hasonlít.

Voltaképpen ezek a szövegek a fordításnak csak egyetlen elméleti aspektusa iránt érdeklődnek, mégpedig azért, hogy tüköröztessek benne tulajdon transzcendenciájukkal való konfliktusukat; univerzalista felfogást szóba sem hoznak.⁸ A nyelv rabságában minden a rejtett cratyle-i nosztalgiára vezethető vissza, miszerint a szavakat meg kellene feleltetni a tárgyakkal. Esetünkben ez a következőt jelenti: a lefordított szöveg

tökéletes megfelelője kellene hogy legyen a lefordítandónak. És az, hogy ez a meglehetősen leegyszerűsítő elgondolás regényben fogalmazódik meg, még nagyobb botrányra nagyítja fel a kudarcot, annál is inkább, mert a célnyelv szavaival gazdálkodó fordító aligha tud hitelt adni az eredetitől eltérő kezdeményezéseinek.

Közben viszont a fordító „én” emancipációs törekvéseire nehezedő morális tilalom könyvről könyvre (PALUDES – PALE FIRE – UTAZÓ...) enyhül. Ettől válik jelentékennyé a három elbeszélés időbeli vonulata, amely nagyjából egy évszázadot ölel fel. Ezt az utat pedig az határozza meg, hogy az irodalom kapcsolatba került a nyelvészettel, a pszichoanalízissel, a szociológiával, a filozófiával. Az irodalom felfogásának megváltozása maga után vonta a fordítás felfogásának megváltozását is. E tekintetben kétségtelenül az olvasáselmélet bizonyult a leghatásosabbnak, amennyiben ezen elmélet szerint jelentést nemcsak az képvisel, ami már a papíron ott áll.

Megmaradhat-e ilyen körülmények között abszolútumnak a fordítandó „másik”? Esetében nem lényeglátóbb-e egy az esetlegességnek kiszolgáltatott, alapjaiban megingatott Logoszról szólni?

A „másik” veszít tekintélyéből, ugyanakkor azonban nyer a terjesztés szintjén: szabadon és különbözőképpen aktualizálható bárhol, ahol valaki elhatározza, hogy a nevében beszéljen. Kommunikációt istenítő korunk igyekszik a fordítást is a kommunikáción belülre vonni. Ha ebből a posztmodern szemszögből tekintjük, nem elképzelhetetlen egy olyan montázs, amely „Pümkösd szellemé”-t Bábel tornyára támaszkodva jeleníti meg. Lehet ezt persze utálni és támadni. Azt azonban be kell látnunk, hogy még mindig ez a legalkalmasabb struktúra a „másik” meghonosítására.

Jegyzetek

1. Eredeti címe: SE UNA NOTTE D'INVERNO UN VIAGGIATORE. Torino, Einaudi, 1979. Fordította Telegdi Polgár István. Európa, 1985. Az egyszerűség kedvéért a regényt a továbbiakban UTAZÓ... címen említjük.
2. André Gide: PALUDES. Paris, Librairie de l'Art Indépendant, 1895; idézett kiadás: Paris, Gallimard, Folio, 1980.
3. Vladimir Nabokov: PALE FIRE. New York, G. P. Putnam's Son, 1962; idézett kiadás: Penguin Books, 1973.
4. Spanyol szó: zűrzavart, hazugságot jelent.
5. „*En nem egy szolga. A kritikus az. En nem leszek az. Shakespeare sem akarja. Lent sok rajztanonc akantuszt másolva Engem Fent lát a Mesterrel, s uraz!*”
(K. E. agyarítása.)
6. Oulipo (*Ouvroir de Littérature Potentielle*): 1960-ban Raymond Queneau, François Le Lyonnais, Jean Lescure által alapított játékos

irodalmi társaság Franciaországban, melynek nézete szerint az irodalmat retorikai fogásokkal lehet létrehozni, s ezért számítógép segítségével bárkiből lehet író.

7. „PALUDES *annak a története, aki nem utazhat*”; „PALUDES *egy semleges terület, mindenki földjének története*”; „PALUDES *a fekvő férfi története*”; „PALUDES *Angèle szalonjának története*”; „PALUDES *a sötét barlangok mélyén élő állatok története*” stb.

8. A Port-Royal nyelvészei, valamint Bacon, Leibniz, Humboldt által hirdetett meggyőződésről van szó, miszerint a nyelvek közötti különbség csupán felszíni jelenség, valójában minden nyelvben fel lehet fedezni lényegi megfeleléseket, egyfajta *grammatica universalis*, amely lehetővé teszi a fordítást. Lásd a gnosztikus hagyományról szóló fejezetet George Steiner munkájában, AFTER BABEL, ASPECTS OF LANGUAGE AND TRANSLATION. Oxford, University Press, 1975.

Sárközi Mátyás

SZÍNHÁZ AZ EGÉSZ VILÁG

Részlet egy Molnár Ferenc-életrajzból

AZ ÖRDÖG sikere után a pénz a világ minden sarkából megindult Molnár Ferenc zsebébe. De ettől nem lett sokkal kiegyensúlyozottabb. Kudarcot vallott házassága csak része volt napi gondjainak, emellett ott tornyosult előtte a feladat, hogy a rutinos írói munkán túllépve eleget tegyen az immár nemzetközi várakozásnak, és tovább haladjon AZ ÖRDÖG által megnyitott úton. Rettentő sokat írt: gondolatébresztő vasárnapi tárcákat, jól fizetett kabarétréfákat és még szüzséket is e fura új műfaj, a mozgókép számára. (Budapesten már megint kitaláltak valamit: szindarabot, amely részben vetített epizódokból állt, ezeket folytatta a színpadon ugyanaz a szereplőgárda.) Az újabb jelentős mű azonban jó ideig váratott magára.

Ez idő tájt próbálta felkeresni, amúgy bejelentetlenül, valamelyik napilap riportere. A fiatalember déltájban csöngetett be Molnár lakásába, és az ajtó résében végre-valahára megjelent egy borzas szobalány. – Molnár úr még alszik – közölte a riporterral, majd így folytatta: – De ne is tessék várni, mert ha majd felébredt, rendbe teszi magát, és átmegy a New York kávéházba, onnan a Fészek Klubba, és nem is jön haza hajnalig.

– És mikor ír Molnár Ferenc? – kérdezte a meglepett ifjú hírlapíró.

– Molnár úr sosem ír – hangzott a határozott válasz.

Amikor 1908-ban tagjai közé választotta a Petőfi Társaság, nagyot nőtt az önbizalma, de egyben feltette magának a kérdést: elfogadható-e, hogy e nagy tekintélyű intézmény tagja kupléírással kösse le magát, mikor ehelyett újabb értékes színpadi mű megalkotására összpontosíthatná az erejét?

Abban az évben jelent meg MUZSIKA című elbeszélésgyűjteménye, benne egy fanyar mesével – cselédnányokról, vásári kikiáltókról, bűnözőkről. Az ALTATÓ MESE korábban rendhagyó darabként került közlésre a *Pesti Napló*ban Molnár vasárnapi tárcái között, ugyanis az egyik héten sehogy sem jutott eszébe valamiféle kizsigerelhető téma, és vergődését látva, egy kolléga azt ajánlotta megoldásként, hogy írjon mesét: ez mindig megfelelő menedék a témahiányban szenvedő író számára.

A mese Závoczi Endréről, a ligeti hintáslegényről szólt, a balladás komor sorsszerűséget lírával oldva, s egészében jó érzékkel „modernné” tupírozva. Babits és Balázs Béla írtak akkoriban hasonló komor kis meséket, melyek – lévén mesék – a fantázia szárnyán messze kiröpülhettek a valóság korlátai közül.

A Városliget, a lizsé, a vurstli volt a színhely, melyet Molnár jól ismert jellegzetes figuráival együtt. Egyszer még a Fészekből is kicsődített oda egy vidám kompániát. Társai meglepetéssel tapasztalták, hogy a mutatványosok jó részét névről ismeri. S itt, az egymásba harsogó ringlispilzenék, a vidám, színes fények s a forгатag zúrzavarában pezsdülten vezette őket minden látványossághoz. A léggömbáros mögé került, és elvágta a luftballonok zsinórját, de amikor a nénike már-már kétségbeesett volna, kifizette dupla áron az egészet. Aztán a pofozóember jött sorra, a bárgyú ábrázatú bábu, amely kigyúló villanykörtékkel méri a pofon erejét. Lányi Dezső szobrász volt a tár-

saság legerősebb embere. Hatalmas pofont kent le az automatának, majdnem kigyuladt a legfelső lámpa. Molnár Ferenc is nekigyürkőzött, odacsördített egyet, mire végigszaladt a lámpasoron a fény, élesen megszólalt a csengő, villogni kezdett a piros háromszög – rekord született.

Feiks Jenő álmélkodva nézte a barátját: – Ferikém, hogy csináltad?

Molnár könnyed mozdulattal igazította meg szemén a monoklit: – Jenőkém, nagyon egyszerű. *Gondolni kell valakire.*

A liget volt hát a színtere Molnár meséjének, itt esett szerelembe Juli, a kis cseléd a sok mindenre képes Závoczkival – kit e történetben még nem hívtak Liliomnak. A kültelki história első változata egyébként nem sokban tér el a színműétől. Maga a szerző később azt mondta, hogy célja szerint e pesti történetet „primitíven és naívnul” kívánta színre vinni, „ahogyan az ilyen meséket öregasszonyok a Józsefvárosban mesélni szokták”. S kételkedve mindjárt hozzátette: „Most már lehet vitázni azon, hogy szabad-e a színpadon az írónak primitívnek lennie. Szabad-e gyermeknek, hiszékenynek, álmodozónak lennie?” Ez a kommentár a LILIAM bemutatása utánról datálódik, mikor Molnár amiatt marcangolta magát, miért fogadta oly értetlenül művét a budapesti közönség.

A LILIAM persze üzenet volt feleségének, Vészi Margitnak is, hogy azért, mert valaki – mint a darab főhőse – megüti az asszonyát, még szeretheti tiszta szívből. Csak hát ilyen a természete. A jó feleség, mint a novellában vagy a színműben Juli, nem is érzi, hogy megütötték. Az üzenet azonban nem talált megértésre Vészi Margitnál, és a rá következő évben a bíróság kimondta a válást. Tekintettel a kislányával egyedül maradt asszony megfelelő anyagi körülményeire, Molnárt nem kötelezték a támogatásukra, de a gyermek neveléséhez hozzájárult, és később a leányának rendszeres apanázst folyósított.

Miért részesült langyos és fanyalgó fogadtatásban a LILIAM a Vigszínház 1909. december 7-i bemutatója alkalmával? Hiszen a felújításkor, valamint a külföldi előadások során nagy sikert aratott, és végül Molnár leghíresebb műve lett. Színházestéták többféle oldalról igyekeztek megvilágítani a majdhogynem bukást. Még a főszerepet játszó Hegedűs Gyulát is hibáztatták egyesek, mégpedig azzal, hogy vigjátéki könnyed realizmussal alakította Liliomot, s nem érezte az ábrázolt figura görcsösségét, meghasonlásait.

A LILIAM angol nyelvű átdolgozója, Benjamin F. Glazer is felvetette a kérdést, hogy ha ez lett a legelismertebb Molnár Ferenc negyvenkét színdarabja közül, és a húszas években olyan világsiker volt, hogy például Németországban kétszáz színház tűzte a műsorára, mit jelzett a gyenge taps a premieren? Glazer megállapítja, hogy a szárnyaló képzeletre Molnár a legtöbb művében támaszkodik, így volt ez AZ ÖRDÖG esetében is, ahol a természetfölöttit zseniálisan vegyítette társadalomfestő realizmussal. De – véli Glazer – a LILIAM-ban a fantáziájáték oly messze merészkedett, hogy a kor ehhez még nem szokott publikuma nem tudta követni. Hogyan lehetséges, hogy a szerző megöli hőstét az ötödik jelenetben (a darabnak nincsenek felvonásai, hét jelenetből tevődik össze), hogy azután a hatodikban ez a hős felkerüljön a mennyországba, s a hetedikben onnan térjen vissza a Földre. És ki ez a Liliom? Szent avagy közönséges bűnöző? Kudarcba fulladt megváltását szimbólumnak vagy gúnynak kell-e tekintelnünk? Glazer szerint mindennek a megértéséhez még fejlődnie kellett a darab 1909-es premierközönségének, jóllehet az ehhez megfelelő atmoszféra már jelen volt az akkori Budapesten, tehát csak időre volt szükség, hogy az intenciók értő fülekre találjanak. Majdnem tíz év telt el a diadalmas felújításig, ez alatt ért be a közönség.

Tény, hogy a budapesti publikum melodramákhoz szokott, a LILÍOM moralitása éppen ezért szokatlanul hatott számára. Abban azonban téved Glazer, hogy a magyar közönség ne tudta volna követni a színmű fantáziaszárnyalását, hiszen a magyar gyerekek olyan népmeséken nevelkedik, melyekben minden előfordulhat. Feltételezhető, hogy a válasz sokkal egyszerűbb: Budapest újabb vígjátékot várt Molnár Ferencről, és a hír hamar végigszaladt a városban; hogy most más szinten folyik a játék, a mulattató ezúttal gondolatokat ébreszt szórakoztatás helyett. Ahol pedig talán tényleg volt némi fáziskésés közönség és szerzői artisztikum között, az a párbeszéd újszerű stílusa lehetett. Ami zavar nélkül, sőt nagy sikerrel működött Molnár hírlapi krokijaiban és ilyen jellegű kabaréjeleneteiben, tehát egyszerű emberek az életből ellesett beszédének az áttemelése – éppen az tűnhetett a színpadról túl újszerűnek és megkomponálatlannak.

Bizonyos, hogy Molnár részéről tudatos volt a kísérlet. Az 1908-ban indult *Nyugat* lapjairól sütött az újság, a szimbolizmus új nyelvezete, s bár Molnár Ferenc személyes vagy más okokból ritkán közölt a folyóiratban, legfeljebb színműrészleteket, néhány ez idő tájt született novellájából és a LILÍOM-ból mégis látható, hogy megcsapta ennek a stíluskeresésnek a szele. Így magyarázható, hogy nem aggasztotta a hirtelen, hőkentő helyzetváltások dramaturgiai problémája, s ha kikíváncszolt, hogy bombasztikába csapjon át, azt Freud számlájára írta (tárulkozás, lélekömlés), valamint azt is megengedte magának, hogy a történet végén ne happy end, hanem a szomorkásba forduló elrendeltettség érvényesüljön. Páratlan szerkesztőérzéke azonban ekkor még kitűnően működött (később kevésbé), és a LILÍOM átütő erejét nagyban növeli a darab kikerekítettsége. Ezért fontolgatta Puccini, hogy operalibrettónak használja, és ezért készített a történetből 1945-ben világsikerű amerikai zenés játékot Rodgers és Hammerstein *CAROUSEL*, azaz *KÖRHINTA* címmel.

A LILÍOM-mal kapcsolatban több tanulmány említi, hogy Molnár nem volt hajlandó átengedni Puccininak a darabot, mert félt Murger *BOHÉMÉLET*-ének a sorsától: a nagy hírű operaváltozat ugyanis agyonnyomta az eredeti színművet. Kérdés, hogy valóban így áll-e a dolog.

Vészi Margit, azaz újabb házassága révén Mantica báróné, az 1960-as években a londoni Sotheby cégnél árverésre bocsátotta a leveleket, amelyeket még az első világháború előtt kapott a neki mint elvált asszonynak Berlinben udvarolható Puccinitól. Az árverés előtt magyarázó jegyzeteket készített e levelekhez, melyekből az derül ki, hogy a zeneszerző hozzákezdett volna a LILÍOM operaváltozatához, de ezzel egy időben kapta kézhez a *TURANDOT* librettóját, amely jobban megragadta a fantáziáját, és így Molnár történetét végleg ejtette, holott Vészi Margit próbálta időnként felmelegíteni az ötletet.

(Hadd idézzek itt három Puccini-levelet – az *Irodalmi Újság* 1983-as évfolyamában tettem közzé őket, Magyarországon jóformán ismeretlenek. Az elsőt 1913 tavaszán Berlinben írta Puccini Vészi Margitnak:

„Éjfélkor

Édes Hölgyem,

kin számomra az írás! Fékezniem kell az érzelmeimet, jobb, ha keveset vagy semmit se mondok; lám, milyen jó tanítványa lettem máris!

A telefon szerint Ön nem tudott eljönni. Türelem! Kissé felkavarva térek nyugovóra, de velem maradt az édes melankólia s a lány béke, melyet az Ön pillantása hagyott a lelkemben.

Holnap este nyolckor utazom. Ha egy órákor velem ebédel, találkozhat három olasz újságíróval, köztük Cabasino Rendával, akit már ismer. Örömmel látnám viszont!

Ha viszont velem tud ebédelni, tegye meg a nagy szívességet és értesítsen, eljöhetnek-e magáért, és hánykor? Autóval kikocsikáznánk, hogy elmenetelem előtt még egyszer élvezhessem a társaságát.

Milyen szomorú az elutazás! Nagyon szenvedek tőle! Kérem, ne csak az utolsó órában jöjjön, mint mondotta.

Találkozásunkig is mindenkor hódoló és hűséges

G. Puccinija”

Néhány hét múlva a milánói Caffè Biffi vendéglőből címezi levelét:

„Szombat délután 3-kor

Kedves Asszonyom,

itt vagyok, visszaszülyedtem az általam oly kevésbé kedvelt Milánóba, ahol az életnek számomra nem sok öröme akad, s ahol csak rosszfajta nyugalmat találhatok, mint egy koporsóban. Ma azután jó sötétben gondolkodom!

De jó is lenne odaröppenni a Maga műtermébe, s beszélgetni Magával, hiszen úgy érzem, a lelkem a Maga lelkében visszhangra találna. Oly jól megértett engem, maga az egyetlen, aki meg tud mérni az utolsó milligrammig! Ősztönösen értett meg, azt hiszem, ismeri a kedélyváltozásaim minden »nüanszát«. Ezért szeretnék a közelében lenni. Ott úgy érzem magam, mint egy anyja által ringatott gyermek, kinek minden apró kívánságát és szeszélyét ismerik, vagy igyekeznek kitalálni. Művészetemhez, amely oly nagy mértékben alapul lelkieken, szükségem lenne kalauzra, egy lélekre, amely megért. Maga lehetne a tanácsadóm, de – sajna – oly messze vagyunk egymástól, és oly nehéz közelebb kerülnünk? S most megyek Torrémbe, hogy gondolkodjam arról a semmiről, amely körülvesz és eltölti a lelkemet. Különösen hangozhat, hogy a semmi is képes kitölteni valamit, de így van. Semmi, de semmi sincs a szívemben bármi iránt.

Aztán Stuttgartban: semmi, még a semminél is kevesebb. Úgy jöttem el, hogy belülről üresebb voltam, mint valaha, s most úgy cipelem a láncaimat, hogy eltökélt szándékom elszakítani őket.

Kedves Margit, mennyire emlékszem mindenre Magával kapcsolatban, talán kinevet ezért, de se baj. Emlékeimet megőrzöm. Továbbra is keresse nekem azt a témát, amely az embereket örömkben s fájdalomban felkiáltani készíti. Maga oly jól ismer, mindenkinél inkább találhatná meg számomra azt, ami áthathat, s belőlem aztán kisugárzik a világba, hogy megmozgassa az érzelmeket.

Holnap elutazom, az idő itt rossz és borús – bánatos. Szeretettel gondolok Magára. Híve

G. Puccini”

A harmadik levelezőlapot már az első világháború után, 1922. október 20-án írta Puccini Viareggióból – ebben szó esik a LILIOM-ról is, talán azért, mert a lapok megírták, hogy a zeneszerző operát akar komponálni Molnár Ferenc darabjából:

„Kedves Margit,

egész nyáron nem csináltam semmit, augusztusban autón átmentem Hollandiába. Most kezdek magamhoz térni, kicsit dolgozni, lassacskán érek a végére, nem sietek. Budapestre nem megyek, Clausetti utazik, ha jól tudom. Át kellene ugranom Párizsba, a Schicchit adják az Opéra Comique-ban. November közepén a Róma-Terracina melletti Cisternába utazom egy hónapra vadászni stb.

Szívből jövő üdvözléssel és jókívánságokkal

G. P.

Ami a Liliomot illeti, pletyka az egész. Jó darab, de a rettentő hercegnő tart leláncolva. S rosszul bánok vele, elhanyagolom.

R.-rel mindennek vége. Sic transit.

Adieu, édes Margit.

Mikor jön ide?”

Hogy ki lehetett R., nem tudható, de a rettentő hercegnő a TURANDOT volt.)

A LILIAM éppen Vészi Margit és Puccini megismerkedésének évében, 1913-ban került ismét színpadra, Bécsben – óriási sikerrel. Azóta a század drámairodalmának elismert darabjaként tartják számon. Liliom bűnre csábítóját, az ármánykodó Ficsúrt Londonban Charles Laughton játszotta, Julikát New Yorkban (1940) Ingrid Bergman. A szindarabnak két filmváltozatát készítették el, a második (1933) Fritz Lang egyetlen francia rendezése volt, a címszerepet, az égi jelenetekben remek mókázókedvvel, Charles Boyer alakította.

Bizvást mondhatjuk tehát, hogy a LILIAM nagyban hozzájárult Molnár Ferenc nemzetközi elismeréséhez. Ám ez 1910-ben, a kedvezőtlen fogadtatás idején még nem volt előre látható, ami igen borússá tette a fiatal szerzőt. A kritika lehúzta a darabot, legfeljebb a proletárbarátságot emelték ki egyesek pozitívként. Még a nagy Alfred Kerr dicsérete sem nyugtatta meg Molnárt, hiszen azt írta, hogy a LILIAM időnként giccses – ami persze nem olyan nagy baj, hiszen minden nagy mű hajlik itt-ott a giccs felé, ha egyszer az olvasó vagy a néző érzelmeire apellál. A zenik azonban tudják, hogyan kell ezt a problémát áthidalni.

Az 1978-as Molnár-centenárium idején Németországban és Franciaországban a LILIAM-ot választották ki ünneplésképpen, s mindkét produkció a darab expresszionizmusára épített, ám túl sokat markoló scenikai ötletekkel. Az a természetesség azonban, amellyel Molnár a metafizika megidézését ebben a műben töretlenül megvalósítja, így is elérte a hatását. Az utóbbi évek magyar LILIAM-előadásai során pedig az derült ki, hogy az új nemzedékekre Molnár eredeti intenciójának megfelelően hat mind a korabeli argó, mind pedig a darab staccato párbeszédstílusa. Egy ifjú kritikus egyenesen azt írta, hogy úgy érezte, mintha Vladimir és Estragon dialógusát hallgatná.

Molnár Ferenc születésének századik évfordulója alkalmából az angol Nemzeti Színház A TESTŐR-t újította fel, Frank Marcus kiváló adaptációjában (végre eltűnt az angol változathoz az orosz cári testőr, és visszatért jogaiba a bécsi), de Peter Wood, a rendező nem értette meg Molnár intencióit, nyilvánvalóvá tette, hogy a Színésznő felismeri az elálcázott Színészt, kinek a figuráját Richard Johnson ráadásul farce-karakternek ábrázolta.

A budapesti ősbemutatónak maga Molnár Ferenc volt a rendezője. Feltűnően sokat foglalkozott Varsányi Irén instruálásával. Talán arról püsmogtak egymással a színházi folyosón, hogy egy gavallér gárdatiszt udvarlását miért ne fogadhatná el egy szép színésznő, még ha házas is.

A bomba a premier után robbant. Varsányi Irén bejelentette férjének, Szécsi Illésnek, hogy Molnár Ferencet szereti. A megezbzett férj azon nyomban Berlinbe vitte feledni asszonyát, veszélyeztetve a további előadásokat. Botrány. Az igazgatóság nagy nehezen egy hét alatt visszaszerezte a nélkülözhetetlen főszereplőt. A szörnyű idegállapotban lévő Varsányi kellemetlen beszélgetés során tudatta Molnárral, hogy szakítaniuk kell, nem tudja otthagyni férjét, de legfőképpen a két gyereket.

Az író számára ez csúfos vereség volt. Büszkeségében sértették meg. Álmatlanság kínozza, ingerült volt, majd depresszióba zuhant. 1911. május 13-án a mindig szenzációéhes *Az Újság* jelentette elsőnek, hogy a Pajor Szanatórium első emeletén, a négyes számú szobában Molnár Ferenc, a közismert színpadi szerző eszméletlenül lebeg élet és halál között, miután öngyilkossági kísérletet tett nagy adag altatóval.

Vészi Margit Rómában olvasta a magyar újságot, és még aznap levelet írt jó barátjának, Hatvany Lajosnak. Indignálódva kérdezte a bárót, mit szól ehhez a feltűnési viselkedésben szenvedő Molnárhoz. „Ilyen lármát csapni! Hiszen már legalább hússzor próbált meg öngyilkosságot elkövetni, de sohasem íratta ki az újságba.” (Tény és való, hogy az írónak nem ez volt az első kísérlete. Egy ízben állítólag pisztollyal próbálta meg a dolgot, de csak addig jutott, hogy véletlenül lábba lőtte magát. Amikor felépülve újra megjelent a New York törzszakasztalánál, Bródy Sándor leckéztetni kezdte ifjú barátját, kioktatta, hogy a jó öngyilkos nem hadonászik a pisztollyal, hanem halántékához szorítja a csövét. Molnár fanyarul hallgatta a használati utasítást, de ennél a pontnál félbeszakította Bródyt:

– Nézd, Sándor bácsi, én ebben az ügyben csak attól fogadok el tanácsot, aki már sikeresen agyonlőtte magát...)

Hogy felépüljön, a bánatos öngyilkosjelölt Ausztriába utazott üdülni. S ott azon nyomban írni kezdte új színdarabját, a lelkében dúló érzelmekről sokat eláruló A FAR-KAS-t.

Kasza Béla

KUKÁZÓK

Még arra is volt gondjuk az építőknek, hogy a két szárnyék ne legyen egyforma; az egyik alapja lekerekített téglalap, a másiké pedig szabályosan hajló, kissé megnyújtott félkörív. Szépen be is mázolták mindkettőt valami rózsaszín árnyalattal. Hasonló színű csikokat festettek itt-ott a környező házakra is, hosszában vagy rézsút vagy keresztben; nem mondható tehát, hogy ne lett volna semmi jó szándék némi derűt lopni e lakótelepi szürkeségbe. Az aszfaltutak s a zöldjük vesztett fák között a november végi világban most különösen sokat tesz egy kevéske megfakult igyekezet a színek terén. Közvetlenül az ablakom alatt a két rózsaszínű szárnyék; körül a fáradt fűcsomókkal, a szélben meg-meglebbenő papirokkal, rongyokkal s más szeméttel olyan benyomást kelt, mint egy színpadi díszlet. Persze csak olyasféle díszlet, amit ott feledtek egyszer, amikor esni kezdett az eső. Néha a kukákat sem húzzák vissza a szárnyék belsejébe, s olyankor együtt áznak a díszletek s a kulisszák mögötti szerkezetek.

A kukák körül rendszeren kilenc óra tájban kezdődik az élet. Addigra már dolgozók és iskolások egyaránt eltűnnek a környékről, csak egy-két háziasszony igyekszik kocsarával a színen át bevásárolni valamerre, s délutánosok, éjszakások és munkanélküliek araszolnak álmatlan tekintetű magányukban a kocsma felé. Ők azonban nem igazi szereplők, némi zavart is éreznek talán, míg áthaladnak a félig megvilágított színpa-

don. Az erkélyeken, az ablakok mögött bábész tekintetek követik a lassan kifejlő eseményeket.

S itt jövök én, még a szereplők előtt, együtt a bábész közönséggel, de nem közülük valón, hanem mint gondos ügyelője a magára hagyott színpadnak. Vagy mint a lelkiismeretes kritikus, aki nem unhat rá soha arra figyelni, ami történik, sem pedig levonni bizonyos következtetéseket. De még szebben hangzik talán, ha azt mondom; magam vagyok a szemlélődő, szemben az alanti cselekvőkkel. Ők talán mozdítanak egyet-egyet az eseményeken, húznak imitt-amott az élet rugóján, egyszóval szerepet vállalnak – s velük szemben én a kontempláció mestere vagyok, aki nem mozdul, aki nem tehet más, mint hogy számon tartja a teremtés alapminőségét s az épített világ állagát, egyszóval virraszt a lét fölött, mint (teszem azt) a Világügyelő-férfi a finnugor mitológiában.

Akik kinevetnek ezért, nem tudják még, hogy a magányos szemlélődés mennyire veszélyes. Cselekedni bizonyul egyszerűbb. Egyszerűbb, s azért, mert egyértelműbb is, esetlegesebb. De hagyjuk ezt.

Ott tartottam, hogy kilenc óra tájban megjelennek az első kukázók. Vállukon hozták vagy kezükben lóbálják a kampójukat, amivel széttúrják majd a szemetet. Sok kukásnak azonban még kampója sincs. Biciklivel járnak az alkalmi kukázók, ők éppen csak fél lábbal beállnak a szárnyék elé, és finnyásan megforgatnak ezt-azt. Persze közöttük is van alaposabb és kevésbé szemérmes; ők nem gyorsan kerekeznek el, mintha itt sem lettek volna, hanem a kormányra akasztják a szatyrukat, és komótosan tolják maguk mellett a járművet. S vannak még külön járművek is, mint a kerékpárok. Egy csapatot legalábbis már jól ismerek, amelyik kocsival jár. Nem túlságosan új kocsik, de mégiscsak autók. Kiszállnak belőle négyen-öten, férfiak, nők vegyesen, mindegyik más-más korosztály, aztán módszeresen kezdik a szerszámaikkal a fölforgatást. Egyre több papírhulladék és rongydarab és műanyag flakon, de háztartási hulladék is, tojáshéj vagy száraz kenyér borzolódik a gyér fű között a kukák körül a lassú és szürke szélben. Érdekes, hogy a szemétnak soha sincs színe igazán. Hiába van közöttük piros pántlika, kék vagy sárga szövetdarab, vagy színes újság.

Egyszer a feleségem (a volt feleségem, akivel nem szakadt meg minden kapcsolat) elakadt itt az ablakban, és hosszan nézelődött, talán ő is fölfigyelt rá, hogy voltaképpen előadás zajlik odakinn. Csönd volt, általában mi ketten csöndben vagyunk, én talán ki is mentem néhány percre a szobából, s amikor visszatértem, ő még mindig ott állt, s egyszer csak megszólalt magában – szörnyűség. Nem akartam vele ellenkezni, de ő hozzátette még, talán igazi aggodalommal a hangjában.

– Így végzed majd te is.

– De kedvesem, hogy képzeled? – szóltam rá méltatlankodva, hiszen nem illik, hogy sokévi házasság után ennyire ne ismerjen.

– Azok ott mind-mind cselekvő emberek. El vannak szánva a cselekvésre. Dolguk van, és azt elvégzik. Gondold csak el! Micsoda komplex tevékenység ez a kukázás. Először is el kell hinnünk, hogy van valami, amiért érdemes. Aztán... aztán, ugye, megcselekedni, föltúrni a szemetet, kutatni valamit; rongyot vagy száraz kenyeret vagy üres üveget... mit tudom én. És ez még mind semmi. Azt a sok-sok kacatot valamiképpen értékesíteniük kell. Ezeknek az embereknek van némi fogalmuk keresletről és kínálatról. Sőt: üzletről. Ezeknek kapcsolataik vannak, talán kiéptült kapcsolattrendszerük. Minderre én sohasem lennék képes.

Nem akarom itt megjegyezni, hogy feleségem nagyon szomorúan nézett rám. Másról van szó.

Már akkor is tudtam, hogy nem teljesen úgy igaz, ahogy beszélek. Nem csak üzletelő kukások vannak ugyanis. Eleinte nem is értettem ezt a másfaját. Ezek érdekes módon többnyire fiatalok, s valamiképpen mind-mind magányosak, ez látszik rajtuk. Csak jönnek, egyáltalán nem céltudatosan, csak odaérnek a szárnyékhoz, s mintha csak erről jutna eszükbe... Szerszámuk sincs. Pusztá kézzel, közömbösen emelgetik föl, ami talán érdekes lehet, aztán többnyire elejtik, szinte még azelőtt, hogy eljutna a tudatukig a fölismerés, hogy mit találtak.

Nos igen, megdöbbenő volt számomra, amikor először gondoltam rá, hogy ezek szemlélődő kukások. Nem a dolgukat végzik. Nincs dolguk. Nincs szükségük kenyérkeresetre. Hogy miből élnek? Nem tudom. Hogy mit remélnek, amikor kiemelnek valamit? Néha arra gondolok, olyanok, mint a kincskeresők. Hiú reménység. Nem az ő reményük hiú, mert ők nem remélnek. Az én reményem hiú, hogy ilyen olcsó magyarázattal megérthető... vagy inkább letagadható valami.

Még néhány hónapig fizetik nekem a segélyt, azután nem tudom, mi lesz. Ha munkám volt, mindig elvégeztem, de ha nincs dolgom, akkor megbénulok. Nem értek semmi máshoz, csak elvégezni, amit rám bízta.

Mostanában kezdtem arra gondolni, hogy tulajdonképpen a földi világ tengelyében állok, és rendeltetésem van a szüntelen szemlélődéssel. Ez a színpad itt előttem, ez ma is az a színpad, ami „az egész világ”. Lehet, hogy Shakespeare idejében tróntermekben és csatamezőkön dőlt el a világ sora, de ma már nincs így. Soha, sehol sem dől el igazán semmi. Ami egyáltalán megtörténik, az csak olyan, mintha megkövül valamely lehetőség a sok közül. A cselekvő ember kővé válik a kővilágban. Csak a kontempláció ad reményt. A világ színpada ma csupán itt valóságos, a kukák körül, itt történik meg, ami valóság. Mit lát az, akinek ablaka a tengerre néz, vagy nyüzsgő városi utcákra nyílik? Hazugság, hiúság, gyarlóság csupán. A legkonkrétabb cselekvés ma az, ami a leghasonlatosabb a semmittevéshez.

Délután a házából hordják a szemetet, s megtelnek újra a kukák. Az asszonyok megállnak beszélgetni a kukák körül, mint egykor, nagyon régen a kútnál. A mai világ egyetlen autentikus cselekedete az ürítés. Az aktus, amelyben az elhasznált valóság visszakerül egy természetibb és igazabb értékrendbe.

Az én szemlélődésem pedig a lázadás ez ellen a világ ellen.

Sajó László

DIES IRAE

A fölszentelt kénköves eső
nem kíméli a csecsemőket sem.
Friss hajtás tövében teremnek a tetvek.
Előbb apró lyukak jelennek meg.
Föltámadásra érett mitesszerek
dugják fekete fejüket a földből.

Az ég alatt ér az eső.
Se a szülői ház, se a halottasház,
de még egy árva örök világosság
sem fényeskedik.
Nincs idő elmenekülni önmagunkig,
honnan békésen szemlélnénk a szemerkélő esőt,
belülről, kívülről, mint az Isten.
Üljünk a földre, kezünkkel átkulcsolt
fölhúzott térdünkre hajtsuk fejünket.
Gubózzunk be az átváltozásra.

Sötét van itt. Az épp aktuális pillanat
újságpapírja hulldogál ránk, ürülékre.
Fűszálak és rozsdás konzervdoboz társaságában
várjuk be derült égből az angyalt.

Utolsó ruhánkat szárongatjuk,
vacogva csontjainkban a bűzlő napon.

ESTI KORNÉL ÚJABB ÉNEKE

minden ami megtörténik velem
nem velem történik édes istenem
anyám beállított egyszer a sarokba
nem mozdulok innen azóta
kijöhetek mondta ha többé nem teszem
de *én* azt se tudom mit követtem el
ő örült hogy a sarokból kijut
fogadkozott és játssza a jófiút
merően bámulom a falat
nem vagyok jó se rossz nem vagyok makacs
úgy látszik nem vagyok elég jó anyámnak
azt játszom keresnek s úgy tesznek nem találnak
várják hogy a szekrény mögül lessek ki
de nem figyel nem jár erre *nem vagyok* senki
lehettem volna én ki előjön
ám egy gondolattal megelőzött
dermedten állok azóta ez meg itt
eszik iszik ürit szeretkezik
a *sarkában* vagyok mindenhol
élete végéig míg meghal
nem mozdulok egy tapodtat

mellőle – őrzöm a halottat
 a legsötétebb sarokban ideleenn
 sose láttam ki ez az idegen
 minden ami megtörténik velem
 nem velem történik édes istenem
 ő fekszik itt de nem
 én nem én a mélyben
 ő igen de *én* nem én nem én nem

A HÁZBAN

Mándy Ivánnak

1

valaki meghalt a házban
 hatvanhárom éves *lehetett*
 előbb őt vitték le a harmadikról
 mint annyiszor ő a szemetet

aztán a bútorokat mind
 ágyat nagyszekrényt komódot
 veszekedett egy sort a szállítókkal
 mert a kalapdoboz kicsit megnyomódott

s ahogy kínlódtak a zongorával
 a politúrt és a falat is leverték
 könyörgött legalább az álló-
 lámpára vigyázzanak *ez emlék*

mikor megállt a kihalt lakásban
 hideg, üres neszkávéval kínálta
 az *embereket* – megköszönte, hogy végre
 elköltözhet a túlvilágra

kedvenc foteljában a nyitott teherautón
 görcsösen szorított egy régi vasalót
 mikor indult mosolyogni látták utoljára
megúsza ezt is nem adott borraivalót

még gyászjelentését is magával vitte
nem maradt utána semmi csak a
lekapart cellux a lépcsőházajtón
egy halott maszatos ujjlenyomata

2

valami zúg a házban
megmagyarázhatatlan elviselhetetlen
kerestük már mindenütt
szellőzőaknáknban csövekben

elemlámpával a pincét
rossz vaságy cement gyerekbicikli
az utolsó legsötétebb odút
ha beledöglöttünk tudtuk csak kinyitni

a túlvilágra eltett förtelmes befőttek
már mozgolódtak a feltámadásra
rohantunk föl mert a tévé kétezeregyen
kezdődött a halottak élőadása

és razziáztunk egymás lakásában
föltúrtunk kamrát szekrényt fiókot
senkit sem érdekelt ha ágy padló föld
alól egy láb egy kéz kilógott

mindennap megöltünk valakit
megvártuk míg teste kihült
hátha épp *belőle* szól a hang
a ház népe némán *neki*ült

az utolsó megmaradt lakó
hiába költözött messzire
vitte magával a hangot
és az vitte el nem a szíve

(a hang fészken egy sezlón
kiálló rugóján babrál
a ház helyén szemét szenny lom
között a szellőpatkány)

Tandori Dezső

CLYDE ISTENNŐ II

Harmadik éve él félig vakon
 – egy szín vakon? –, derekasan csinálta,
 most, hogy lassan közeledik... halála...
 Clyde Istennő, Szpéró, nem is tudom,

mit tudok, mit nem tudok, mondhatom,
 amit nem mondhatok, de majd utána
 – talán – néma leszek, talán kitarja
 a kalitka alján szárnyát, nagyon

gyengéden vedd át őt, te Bromptoni
 Elsodort Királynő, most visszatértem,
 vele megy, tudd, ami maradt, ha érdem,

guggolok térden a siros Tabánban,
 ahogy temetésekkor csináltam,
 mondom, nincs mit – nem lehet – mondani –

Rajzolgatás

Valami úgy nagyon közeledik,
 egy-ültömben kimegy minden erő
 a lábamból, ő még él, még elő
 fog bukkanni az éjből, holnap, itt,

lábon fog állni, és le fog guggolni,
 és mi majd még fölé, fölé fogunk
 – almakockával, borsóval – hajolni,
 teszi, amit kell, s mi, amit tudunk,

ennyit tudunk, s annyit, ha már csak az kell,
 ő pontosan annyi lesz, épp csak ezzel
 – vagyis azzal –, lesz, ami nem lehet

többé, addig, is, pontosan, felénk néz,
 vár minket, tudja... mit... amit az ép ész
 felfog, nem fog, ott lesz újból, Veled.

Köz-játék; ezek a versek voltak meg előbb, ki tudta, hogy egy elő- és utójátékhoz; játék? nem játék, meg fog halni egyik legöregebb barátunk itt; ez tudható volt, mégis, hirtelen mostantól tudom, épp ma délutántól. *Ide* illeszttem tehát, nem melegségül, a RONTOM-BROMPTON ciklust; Clyde Istennő tavaly a Brompton Roadon „jelentkezett”, akkor Tóni halála előtt.

A rosszmaga

Nem tartok igényt jómagamra –
fáradjon ezzel ő.
Igényesnek ad ki, kiadna,
mint egy előkelő

west end-i házat. S én, a józan?
„Rühellek, szép szavam...”
Nem túl sok west end-i valóm van!
Ki is adom magam

– szellemkastélyt – húsvér kisüstnek –
Kakasod szól: Samum.
Holt csillagod Szpéróra üthet,
jómagam, rossz adum.

Utolsó postám

Valakit még elérnék –
ez még elér.
Hiven amibe férnék,
ebből se kér.

A narancs-szín, a kármin
cégér neon –
a postáé; „akármim
feladhatom”! –:

ne húnyjon ki; na persze;
estéimen
süssön – bélyeg a merszre:
„Nem. Nemigen.”

Csak te, nem az állat

Próbáld úgy csócsálni magad,
hogy te sem vagy kivétel,
csak ahogy inyedhez ragad,
amit kiköpsz, az étel.

Kiköpött te te vagy azért,
egy vicc-csócsás köpetnyit,
valamit ez is csak megért,
ernyesztik, amik edzik.

Szárba nyúlsz, megtisztogatod
az amalgám mocsoktól.
Szürkéll hideg agyállagod,
megetet, hogy kigondol.

Étel, ital, amíg

A tömény jó. Az hánytat.
S a formás étkezések!
Odaköpöm talán majd
az asztal közepére – – –

Az alattomosabbak!
– – – Persze, az eleve
pusztítók, ne is mondjak
magammal egyebet!

A leső társaság.
Bele ne igyak borba;
mélyét vagy magasát
valamim ne ugorja.

P. J. parafrázis

Meglennék vízen és kenyéren,
és még azon se.
Még hogy a szívedet a szívem!
Mit követelje?

„Ne lopjanak, ne öljenek meg!”
Lenne, mi *védhet*.
Eredendő büntelenebbed
majd akkor éled –

talán. De jó, hogy megszületni
se kellett volna!
Mindegy lenne: „nem hallja senki...”
Semmi se szólna.

Brompton-Knightsbridge

Leugranék-e onnét?
Egyre eszembe jut,
ahogy elnézem ismét
s ismét a nagy kaput,

a gárdistalovasság
kaszárnnyatornyaét.
Még jó: kutyák riasztják
a nem túrt jövevényt,

menevényt. Cigaretát!
Annyival se. A füsttel.
Hol és mikor. Hajnaltájt.
Kivégzendőd. Így tűnj el.

Végső elővers

Minden felgyorsult közben
– látszatra! – „ismersz...?” –, lassú
világsodrat köröttem,
repül, akár a lasszó;

de hát nem is tudom csak.
„Régen” ide-odája,
nem tép, nem is bogozgat.
Mire halaszt továbbra?

Netovábbja mikor lesz?
Oly elképzelhetetlen.
„Előbb tégy, aztán dönthetsz.”
Turf-vicc, nehéz esetben.

Eddig írtam tehát az előző napokon. Innen újra „a többi”.

Vak széncinege

A lassú búcsú

Egy tizenkettedik
év második felében ---
cinegénket, Icsit
– odaguggolva – nézem:

túl sok a jel. Eszik
– soha ennyit –, nem és nem
adja föl; mije? Míg,
aztán... mégis... csak éppen...

Összetottyad, riasztom,
most, most ott ne maradjon.
Hol? Megkínálom, és utánakap.

Megvölt – az egész. Ez valami rész.
Dehogymondja – guggol –: „Próbáld magad...”
– – – „Olyan öreg vagyok; olyan nehéz!”

Icsi; még

Alszik most az ajtó túloldalán,
ahol holnap – lehet, holtan találjuk.
Én még ezzel együtt se mondanám,
hogy: „el-alszik, neki úgy lesz talán jobb...”

Most, hogy ezt tudom, micsoda nevetség,
hogy már az van, hogy semmit se tudok,
s azt ily előre! Felkínálva: „Tessék...”
Ki? És kinek? Majd. Majd?

– – – Mire jutok!

Akkor már igazából alszik

Még biztatja valami. Valamit
– s nem, nem „minek”! – engedelmeskedik.
Már csak a párrím,
az alig-szárnyin,
két csonka lábnyin.
El kell köszönni tőle. Valahára
– Clyde Istennő – elédbe érkezik.
Fogadd Icsit,
ez már az ő halála,
nem is kicsit,
követem legyen, engem visszavárva.

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Rakovszky Zsuzsa: *Hangok*
Válogatott és új versek
Cserépfalvi, 1994. 146 oldal, 250 Ft

I

SOK JÓ VERS KIS KÖTETBEN

Rokonszenvvvel nyúl az ember azoknak a költőknek a műveihez, akik nem jelentkeznek minden esztendőben vaskos új kötettel. Azokéhoz, akik fél évtizedenként vagy még ritkábban bocsátják közre keményen megmunkált, szigorúan rostált, keskeny könyvben is elférő termésüket. A mennyiségi verseny ugyan szinte minden irodalomnak folytonos körtünete manapság, a miénk, sajna, távolról sem utolsó ezen a téren. Ne bántsunk azonban emléket a múltból, ne sértsünk nevet a jelenből. Csak utaljunk arra, a másod-, harmadrendűektől micsoda testes ÖSSZES MŰVEK vagy kötetsorok foglalják el a könyvtárak szűkös polcait, érintetlenül, olvasatlanul porosodva, hacsak húszévenként egy-egy elszánt irodalomtörténész meg nem bontja nyugalmaikat. Igaz, az elsőrendűek sem mindig vétkesek e tekintetben. Gondoljunk Illyés szigorú ítéletére Adyt illetően, melyet Fenyő Miksa szinte könyörgő ellenvetéseire sem vont vissza. Pedig e ragálytól maga Illyés sem volt egészen mentes. Van persze ellenpélda, ha nem is bőven, nálunk is, másutt is. Eliot lírai életműve például nem igényel öblös köteteket, Benné pedig alig haladja meg a háromszáz normál szedésű lapot. S Arany nagy-szerű, ötvenes évekbeli lírája sem kért sokkal több teret. S ömellé sorolhatjuk Berzsenyi, Füst Milán vagy – némi engedékenységgel – akár Kosztolányi líráját is.

Az ellenvetés, persze, kész: a nagy művek többnyire előzményeken át formálódnak, ér-

lelődnek azzá, amik. S aztán, mint Arany mondta – nem iróniával, csak józanul –, a versírást nyilvánosság előtt is tanulni kell. Van azonban ezeknek az előzeteseknek, ha kell, megnyilvánulási terük bőven. Az említett Benn az újságok, a magazinok kulturális rovatát, az irodalmi s még inkább a vegyes folyóiratok tömkelegének lapjait eleve ilyenek tekintette. Arany óvta kortársait, hogy termékenységekben Petőfit tekintsék példának, azt híven, hogy ők is csak úgy „*csosszanthatnak egy-egy verset*”. A maiakat is jó volna, mondjuk Weöres versbőségétől (ami tán még neki sem mindig használt) eltanácsolni.

De lehet a jelenlét vágyánál alantibb forrása is az áradásnak. Nyilván a költőnek is megjár az ő bére. Ám fizetségért sok verset adni ki a kézből, vagy nagy ivszámú köteteket tenni a könyvesboltok pultjára nem vonzó magatartás. Nem kétséges, Arany sovány erszényének is jól jött a tiszteletdíj, de tanárkodásból, főtítkári munkából, szerkesztői tevékenységből szerezte a család mindennapiját. Benn meg, aki egy időben verseiért honoráriumot sem fogadott el, orvosi praxisából, nemi és bőrgyógyászatból élt. S nem vált költészetük kárára, hogy nem foglalkoztatta, nem sarkallta őket a folytonos jelenlét ösztöne. Illyés is azt javasolta, igaz, még a háború előtt, legyen a költőnek tisztes kereső foglalkozása; ne pénzért kelljen éreznie, érzelmet és eszméletet csiholnia, élményt és gondolatot formába fognia.

Egyszóval öröm olyan kötetet kézbe venni, melynek címlapján, mint Rakovszky Zsuzsáén (HANGOK), az áll, hogy *Válogatott és új versek*, s mégis csak száznegyven lapot tesz ki. Illetőleg még annyit sem, mert sok a félig üres lap; az átmenő oldalon nem kezdődik új vers.

Ez a negyedik kötete, bő másfél évtizedének termése. Eddigi kötetei inkább füzetek, mint könyvek. Mégis, vagy éppen ezért, éles profil, határozott hangnem, világos eszmerend, átütő élményvilág, összetéveszthetetlen egyediség, alig hibázó s egyre erősebb nyelv-és versbiztonság köti le olvasóját, kivált utolsó

könyveiben. Szakítatlan azonosság és folytonos alakulás van ezekben együtt és egyszerre jelen. S egyre kevesebb bennük a kortársak gyűjteményeibe is illeszthető, egyre tisztábban és egészen a sajátja minden.

Az utolsó, a HANGOK szinte hibátlan teljességgel mutat föl egy kiérlelt, következetesen vitt és vállalt magatartást s az ezt elemi erővel ránk sugárzó nyelv- és versművészetet. Mint maga a kötet cím, úgy pontosan rátaláló remeklés a vers szóhasználat, mondatformálása, szerkesztésmódja, szcenikája, hanghordozása, beszéddallama, utalásvilága is. Az olvasó úgy érzi, a napi beszéd alapelemeiből, a napi élet ősrétegeiből, a napi lét lényegiségéből van véve mindez. Elesttségünkre, tétovaságainkra, céltalanságainkra, feleletlen kérdéseinkre, ámitó meneküléseinkre, báva nagyzásainkra, viszolygó belátásainkra ismerünk itteni versei alaptípusából.

Jelmezes verseknek, álarcos vallomásoknak tűnhetnek első pillanatra. S nem is egészen tévesen. Mert van bennük ez is; egyik alkotó-, egyik hatóelemük ez. Ám éppen összetettségükben rejlik erejük nem utolsó titka. Kemény tárgyiaság egyesül bennük tisztán nyilvánuló egyszerűséggel, szenvelgés nélküli személyességgel. Tárgyiasága oly minuciózusan pontos, hogy akár verses karakterrajzoknak, típust és egyedet egyaránt megjelenítő verses karcolatoknak, sorssumázatoknak is mondhatnánk java darabjait. Aprólékos pontossága azonban nem külső ábrázolásban nyilvánul meg, nem abban elsősorban, hanem legtöbbször a belső beszédes, a töprengve, a számvetve önszemlélő monológ ama fajtájában, amely egyszerre magának és mindenkinek szól. Panasza és vád, címzetlen kérdés és feleletelhárítás, lázadás és beletörődés méltatlankodó és rezignált hanghordozással, beszédmodorral, fordulatkinccsel.

A tragikum ünnepi fönsége vagy éppen teatralitása hiányzik, nincs jelen itt. De hiányzik, nincs jelen a hivalkodó naturalitás közönségessége sem. Mindennapi kétségbeeséseink és magányosságaink, félőrömeink és elmentmondásaink, fogadkozásaink és kényszerelnyugvásaink önironikus mosolyú melankóliája ez, közel a Jean Paul-féle humor kesernyés, kénytelen vigaszú egyensúlyához.

De, ismételjük, mégsem lírai karcolatok,

mégsem verses karakterrajzok ezek. Nem azért nem azok, mert mély lírai részvét hangja hatja őket át. A részvét legnagyobb mélysége esetén is kívül marad a részvételet ébresztőn és érdemlőn. Itt a többes szám első személyének használata van helyén. Mauriac valamelyik regényében a *compassion* helyett vagy azzal együtt a *peine commune*-t tartja, ajánlja igazán helyénvalónak, egyesítőnek, azonosítóknak. E versalakok költője valóban nemcsak részvevő szemlélője, hanem közös elszenvedője is kis és nagy, nyílt és rejtett nyomorúságainknak – jóllehet, korábbi verseivel szemben, itt ritkán szól róluk a saját nevében.

A nem tudom, a nem értem, a miért, a mi nek, a miért én, a miért nem én, a miért nekem, a miért nekem nem, a hogy vagyok oka, a minek vagyok oka s egyéb kérdező gesztustársaik vibrálnak ezekben az első pillanatra néha csak fölünyes leírást, biztos megjelenítést kínáló versekben is. Az elszenvedés közössége, azonosulása mellett azonban van egy fölülnézete is bennük mindennek. Ez menti meg őket a szentimentalitástól. Az emberi sors reá eső részének szomorúan derűs, derűsen szomorú elfogadása, elviselése. Az abszolút individuális az abszolút közössel társul, azonosul itt. Belül, a kötet borítóján a szerző csöndes, zárt mosolyú fényképe. Midőn hallgatóm volt az egyetemen, az arc mintha nyugtalanabb, zaklatottabb, bizonytalanabb lett volna. Mint ahogy első verseinek nem kis része is ilyen még.

Jó költőről szabad s tán kell is érdesen is szólni.

Ha most egészen saját nyelven, tisztázott hangnemben és modorban szól: alakulás eredménye ez. Titka, biztosítéka az elsőnek alighanem az, hogy a művelt beszédnyelvet jó arányban vegyíti, emeli irodalmivá, s az irodalmiit megfelelően formálja, alkotja versbeszédnyelvvé. Amit Arany a maga tökéletes ismeretével lelkeré kötött a költőnek: saját sokrétűen kiművelt nyelvéből kell a szólás minden módját és fajtáját kikevernie, azt látjuk itt. S a modalitás határozottságának, egységes voltának kanti követelményét. Meg a modor divattól függetlenedő egediségét.

Korábban azonban nem minden verséről mondhattuk volna el mindezt. Többfajta divatos elem szüremlett beléjük. Például natu-

ralítások merésznek vélt kimondása. Vagy tudós, egyenesen természettudós szavak rittak ki mesterkéltén. Vagy divatos szociológiai, pszichológiai, filozófiai szakszavak. Vagy érdektelen, mindenkinél azonos erotiko- vagy éppen szexintimitások ütköztek ki itt-ott. Mindezt a kamaszbátorságot bizony már eljátszották jó néhányszor. A szélsőséges avantgárd, a rosszul kezelt expresszionizmus például. „Értékröbbanás”: még újságcikkben sem merném leírni, annyira divatizú s annyira bizonytalan jelentésű: értékek robbanásszerű sokasodása vagy pusztulása? S ilyenkor a mondat is meg-megbotlik: „ilyen fogadalmakat próbálok meg betartani”. Ugyan mire itt a bizonykodó meg igekötő? S olykor publicisztikusba, sőt zsurnalisztikusba csúszik át a szöveg, mint például a LEJÁTSZATLAN LEMEZ-ben vagy a HÁZASSÁGTÖRÉSEINK-ben.

Néhány kritikusat olvasva fogalmi pontosságát, tárgyi szakszerűségét, természeti közelségét látom dicsérve. Csakhogy minden írásfajtának megvan a maga nyelve. A versé mindig beszédnyelv, mégpedig mindig versbeszédnyelv, amely különbözik minden más beszédnyelvtől, noha paródiás, iróniás vagy egyéb célzattal vehet föl publicisztikus, tudós, társasági és egyéb elemet – bár az így tarkított vers ritkán időtálló. Hogy ma divat, ezt tudomásul nem venni? A divatos, mondja Illyés, sohasem igaz. S ha van is benne igaz – tegyük hozzá Nietzschevel –, sohasem egyéni, sohasem elegáns, sohasem előkelő. S hol legyen az ember magabecsülően az, ha nem a művészetben?

Mindezt persze nem a HANGOK szerzőjének mondjuk. Ő már túl van ezen. Egynémely korábbi versének számontartását, mindenestre, inkább a jövő irodalomtörténetesekre, mint válogatott kötete olvasójára bízhatta volna. Mert verseivel, ha megtartja mai magasságát, vagy még emeli is azt, nekik is foglalkozniuk kell majd – s nem is hűszesz-tendőnként.

Németh G. Béla

II

A HOLTAK BÜSZKESÉGE

Nem tartozom azok közé, akik úgy gondolják, hogy az irodalmat csak a művészi eszközök szemfényvesztő kezelése teheti elevénné. Abban a korban, mely bizonytalanságait egy hamis szándékkal hangoztatott végítélet szókincsével szokta elmondani, nem árt, ha emlékeztetünk néha-néha a biztos szóemelés bizonyítékaira, nem kísérletek örvén végrehajtott cselekedeteire és személyes ritusokban kialakított szokásrendjére.

Úgy lehet: távlataiban minden művészi átváltoztatás a hagyomány teljes ismeretéből meríti eredetiségének megalapozott és független mértékét, s még látszólagos gátlásrétegeinek csomóiban is egy mélyebbről irányított energia működik. Az újabb magyar irodalomban – rangrejtve, de mégis a törzs erejével – mindig is jelen volt ez a lényegében nyugatos hagyomány, s voltak olyanok, akik titokban tovább számlálták a *Nyugat* nemzedékeit, jutva el így akár a hatodikig vagy hetedikig. Vélhető volna, hogy a népi irodalom diabolikus rugózatú, fokozatosan hitelét vesztő és összefüggéstelenné váló igyekezete mögött, láthatatlanul és bensőleg sértetlenül, megőrződtek annak a polgári szemléletnek szellemi és érzelmi kánonjai, amelyből idővel érvényes irodalmi összefüggés keletkezhet.

Ennek a periferikus értékrezgésnek egyik jelentős eredménye Rakovszky Zsuzsa válogatott és új verseinek gyűjteménye, a HANGOK. A kötetet nem pusztán külső jelzéseinél minősége (a formai tökély, a gondosan versebe ágyazott adatok mederrendszere, a versmondat lépésenkénti működtetése, egyszóval: klasszikus vezérlése) teszi emlékezetessé, hanem kivált az a benső kiterjedtség, mely a művek zömét éppen az imént említett hagyománybázishoz csatlakoztatja. Ez a programbelövés már önmagában jelentőséget kölcsönöz a kötetnek. Nem találunk itt nyegle zónákat, nem akadunk csupán az ötlet kedvéért kicsinosított rétegekre vagy akusztikus gyermekbetegségekre. Minden szó vezet és nem szigetel, minden figura gyarapítja a kompozíció hasznos felületeit, maradandóvá domborítja az egyedi impulzusokat, és kiiktatja a kísérleti versben gyakori holtutasításo-

kat. Úgy is mondhatnám: eligazító keresztmetszetté változik.

Van ugyan bizonyos rokokó izgágaság és cirmos arabeszkyszerűség Rakovszky jelformálásában, de a faragványok mögött rendre valamilyen tragikus tapasztalatemléket fedezünk fel. Szeliden sugalmazott hétköznapi apokalipszisé t olykor feledtetí egy-egy mosollyal, az élmény megragadása azonban mindig száraz csattanás vagy ütés vagy fegyverdörrenés kíséretében történik, s a költemény harmonikus fékjei jobbadán rejtve maradnak.

Maga a kompozíciós technika halványan emlékeztet a Tóth Árpád-i ragasztgatási kultuszra: nem egyetlen lendületből föl vitt mentális árnyalatokról van szó, hanem ikerképzetek lépcsőzetes, a költemény belső kérge mentén végrehajtott föl sorakoztatásáról. A szövegnek vannak a tekintet elöl elzárt vonatkozási pontjai, s a részek pontosan illeszkednek az erőfölösleget görgető szavak szilárd foglatában.

Olyan a verstest, mint a tűpárna: sima s alapjában áttekinthető felületén fenyegetően sorakoznak a tömött kijelentések sűrű tűhegyei. De fűzőm is hozzá tüstént: Rakovszky technikája – szemben Tóth Árpáddal – nem diszitő jellegű, hanem gyorsító, sürgető: Tóth verse állapotvers, Rakovszkyé pedig folyamatvers. Hiszen a mi költőnk egyik újítása éppen abban áll, hogy kitágítja a birtokos szerkezet belső terét, és a versmondát olyan sávosan nyalábolt, szapora regisztereit teremti meg, amelyekre az utóbbi időben alig akadt példa (hacsak nem említjük Ferencz Győző aggályosan szertefesült szövegszerkezeteit). Rakovszky igencsak próbára teszi a mondat teherbíró képességét, szinte kétfelgelyűvé terpeszti a kijelentést, gyarapítja az egy bolyba tartozó képzetcsaládokat: mondatainak nincs üres utasításuk, s noha nyomban kiviláglik a „szárnyas szerkezet”, szinte minden egyes mondatrészrel külön-külön párbeszédet lehet folytatni. Nem ugratja, hanem ráülteti figyelmünket a szövegre; minden sorába érdemes lefúrni; érdemes miniatürizálni és legombolyítani a metrum orsójáról ezeket az egyébként terebélyes figurákat. A birtokos szerkezet kitágítása főleg a jelzők zsúfolásával történik (és micsoda telivé, zajtalanul engedelmeskedő, finoman pergő, küllő-

szerű jelzők!). Íme, egy példa, a NŐK EGY KÖRTEREMBŐL ötödik darabjából:

„...Ennek a szemnek

*mutatkozott már lángban és virágban
a városszéli vézna liget. Feltündökölt és
kihunyt a téli ég szétszórt tükörszilánkban
kiégett ház tetőtlen szobáiban, a töltés
tócsáiban. A duzzadt felsőajak hibátlan
fogsor fölé borult, vagy mint egy sor vékony öltés
szégték a ráncok. Vagy mintha magas
fű közt nagy nehezen elfordulna a vas*

*kertkapu és a résen lopnák maguk elő,
s vágánának a szürkés, üres fasornak,
hullámzó föld alól, mit lassan befolyt a kő,
dülöngő gránit- és márványfogak a sorvadt
agyag-ínyben, a véset vakon, a levegő
lassított tűzészében rég kiolvadt
a lassan elmosódó családnév anyya.”*

Látható: mint a magma, úgy fortyognak a hasonlatok lávái a szorosan zárt forma kráterében; de egyszersmind olyan érzésünk támad: ez a költő nem kitalál, hanem talál, s még teremtő szeszélye sodrában is képes kiengensúlyozott képi összefüggést fölrajzolni. Ebben a részletben – szóanyagának takarékos elemzése révén – rögtön meg is mutathatjuk Rakovszky lírájának egy-egy fontos vonását.

A szem: ez a költő szem-ember, a látás, mégpedig a közellátás mestere: látása, úgy rémlik, inkább kifelé irányul, s a világ apró, aligha látványos közlendőit talán nem is óhajtja túl feltűnően átcsoportosítani a belső oldalra; vagy talán a szubjektívizmuss baktériumaitól való rettegése folytán óvakodik hangsúlyozni egyenértékű belső tapasztalatait; de az is lehet, hogy óvatossága valamilyen életbeli hitszükséglet parancsa vagy egyszerűen féltve őrzött magán-energiatartalék. Mindenesetre ott, ahol a költemény megérkezik saját csúcspontjához, ahol a személyes élettapasztalat korlátozásai és feszültségei általános argumentum megfogalmazását követelnék a külső tükrözés eredményeként, ott többnyire tartózkodóan axiomatikus és tapintatosan szűkszavú.

Számtalan remek (jobbára hasonlattal is hitelesített) részletet lehetne itt idézni: ezek a tojás-hímzői türelemmel kidolgozott figurák

külön tollázkodnak a helyükre, kitágítják tulajdon környezetüket. Lám, így írja le például a konyhai csapfejen gömbölyödő vízcsépet:

„...*Ahogy a nap
elérte, a kehes konyhai csap
fénylett, mint egy madárfejű kisisten,*

*a csőrén kitüremelő, kicsi körtét,
a csöppet lassan érlelte a súlya,
a gyöngye vízszár nyúlott vékonyulva...*”

Vagy, íme, a tócsák tükréből visszaintó esti fény, vakító erejű plaszticitással:

„*Ott láttam meg a sárban
– ott vonult a cipőm orra előtt, lenn
recés keréknyomok közt, a redőkben
fölgýürt agyagba ékelt pocsolýákban –*

*az ónos, szürke égre
nagy foltokban kiütözö, vörös fényt...*”

Visszatérek fókuszunk tekintett idézetemhez.

Rakovszky szemléletének másik fontos jege, hogy tapasztalatait a szó szoros értelmében fölszikráztatja: lépten-nyomon föl-fölbukkannak költeményeiben a tűz, a láng, a gyulladás, égés képzetei (jelzők, hasonlatok, utalások, rokonítások formájában), illetve a megvilágítás, fény, lámpa, sötétség örökké vándorló, árgyélus epitetonjai (a *sötét* a legtevékenyebb jelző). A fénynek és színeknek ez a pazar boszorkánytánca olyan melegáramot kölcsönöz ennek a versvilágnak, mely még a tragikus eredetű emlékeket is egy bizonyos emberközeli üdvlehetőség útjára tereli. A szöveg ennek a „belámpázottságnak” következtében egy terebélyes komplexitás érzetét sugallja, és gazdag értelmezési mezőket nyit meg: hol hallgatóznak a színek, hol hűvösen visszahátrálnak; hol tömötten vattázott a vers, hol leveses vagy tézstaszertű; hol jó lelkiismeretűen nyugodt, hol viharosan háborgó; hol nyomasztóan terhes, hol felhőtlenül derűs; hol viaszosan síkos, hol meg gyapjasan meleg... de mindenképpen éles árnyalatba veti a versben lakozó anonim személy mélyen rétegzett érzelmi ásványvilágát, és szinte beégeti az emlékezetbe a versekben titkosított evidenciákat. A fénynek és sötétségnek ez az

állandó jelenléte egy tartósan működő művészi metamorfózis bonyodalmaira utal: jelzi, hogy a világ elemi közléseiben is egy sokrétű, csak pillanatfelvételekben megragadható öszszetettséggel rejlik, s minden egyszerre kezdődhet és végződhet, sőt néha éppen a kezdetben végződik, és a végén kezdődik el. Amint az idézett sorban is („...*mutatkozott már lángban és virágban...*”): csak a dinamikus vedlési folyamatot érzékeljük, s a természetet maszkok mögött alakuló közvetlen erőjátékát; s nem valamilyen kisajátítható, tűhegyre szúrható, „birtokba vehető” üzenetet; a „*lángban*” ugyanis egyszerre jelent megsemmisülést és tavaszi virágzást. S noha a későbbi ellentétekben szöktetett gondolat („*feltundókölt és kihunyt*”) visszahátrál egy fojtogató negativitás sáncái mögé, ez a „*lángban*” szócska gyógyító erővel illeszkedik a szövegbe: az egész futamot istápoló összhatással ruházza fel.

Itt kínálkozik alkalom, hogy megemlítsek valami érdekeset: a tűznek (és származékainak), valamint a színeknek gyakori emlegetése – az észrevehetőség peremén – eleve bizonyos galvanikus élénkség s öntudatlanul hordozott harmónia légkörét emeli a szöveg köré, s az érzelmek tagadásra hajlamos, magányt termelő rendje végül is, önkéntelenül, mindig egy létet igenlő, érett választ rejteget. Ami itt mikroszkóp alatt megbizonyosodik, az érvényes Rakovszky egész művészetére (sőt, mondhatnám, magára a művészetre is): a művészi tevékenység – alkotónak és olvasónak egyaránt – bizonyos benső erőter kialakítására irányul, s talán éppen azért nélkülözhetetlen, mert tökéletes formájú eredményei garanciát kínálnak egy szilárd emberi beállítottság elérésére. Pontosan a mi korunkban, melyben a legtöbben hierarchikus becsvágyak uszályában sodródhatnak a művészi (vagy látszólag művészi) tevékenységhez, nem lehet elég nyomatékosan hangsúlyozni a művészi értéknek ezt a végső ősalapját, mely oly rejtett és titkos, hogy már a legyszerényebb érte tett szolgálat azonosítható legmaradandóbb és legérdemlegesebb formájával (nevezetesen a valódi produkcióval).

Rakovszky könyve – összes kacéran emlegetett páriakomplexusa ellenére – minden sorában ezzel az abszolút tisztaságú emberi háttértárral tart kapcsolatot, s fotografikus jelzései mögött folyton érzékeljük ennek az

aktív igazságforrásnak a működését. Pontosságának mércéi ugyan a kicsiny dolgok (hadd utaljak itt Voltaire találó megjegyzésére: a jó vers szép részletek összessége), de magasra függesztett, kolosszális fénytörésében. Könyve: állócsillag. Vagy Mallarmé föltétlen kifejezésével: „*un livre architectural et prémédité*”.

Teszek egy kis kitérőt.

Paul Valéry írja valahol, Edgar Degas-ra emlékezve: Lappangott benne egy író, s a művészetről ejtett szellemes megjegyzéseit külön kötetbe lehetne gyűjteni. De létezett egy költő Degas is, s minthogy szenvedélyesen érdeklődött a költészet mesterségbeli titkai iránt, maga is megpróbálkozott a versírással. Közvetlenül kíváncsi volt mindenre, ami a művészetben kézműveségi kérdés vagy, ahogy ma mondanánk, technika. Tehát verseket is a mesterség iránti áhitattal farigcsált, noha nem volt igazi költői vénája. És mellesleg óriási fáradtsággal farigcsált – mint ahogy illik is, hiszen aki fáradtság nélkül készíti a verset, az nem verset készít. Ha megtorpant a munkában, ha cserbenhagyta a múzsa, vagy ő hagyta cserben a múzsát, akkor tanácsért folyamodott barátaihoz. Így szólt:

– Egy álló napig bibelődtem ezzel az átkozott szonettel. Egész napomat elfecséreltem rá, letettem az ecsetet a versírás kedvéért, s mégsem tudom elérni, amit szeretnék. Már zúg a fejem.

Mallarmé jelenlétében egyszer így fakadt ki:

– Érthetetlen, miért nem sikerül összeeskábálnom ezt a kis verset. Pedig végtére is te-le vagyok gondolattal.

Mallarmé csak ennyit mondott:

– Drága Degas, verset nem gondolatokból, hanem szavakból csinál az ember.

Most pedig vegyük szemügyre ismét első idézetünket.

Két dolgot kívánok megemlíteni.

Az egyik: Rakovszky – költészete múlttal átítatott váltójátékának nyelvi tükröként – szerfölött szívesen használja jelzőként a befejezett melléknévi igenevet. Ez fokozza művészetének tömörszerűen torlódó sűrűségét, s mintegy a t hangok vattájába göngyöli e költészet lágyan ömlő anyagait. A lezárt, de foly-

ton kísértő eseményeket, cselekedeteket, emlékeket meghosszabbítani a jelenbe, áttelepíteni a félmúlt tetszhalálból az öntudat eleven áramába: erre talán nem is kínálkoznék helyesebb megoldás. Átböngészek, találmra, három költeményt: DECEMBER, ALKONYAT, NŐK EGY KÖRTEREMBŐL 5. Íme, ez marad fenn a hálóban: „*kiszáradt, fenyőgallyak közé fűzött, alacsony lángra csavartan, szélbe veteten, folygyűrt, ékelt, lefosztott, szétzilált, dobbent, nyugodt, dermedt, gátjavesztett, súlyosra ázott, behorpadt, kütöltött, ellazult, elgörbült, szétszórt, kiégett, sorvadt, lassított, elfektetült, kipergett*” (az ezekkel rokon, szintűgy t hangokkal dúsitott jelzőket, igeváltozatokat, főneveket figyelmen kívül hagytam). A cselekvésekből kikapartató, de elnyesett, törött túskeként merednek föl a versekből ezek a szavak, terhek emlékeit hordozva, kínos provizóriumként. És ugyanakkor vakító élességgel sugalmazzák minden szellemi-testi-lelki tapasztalat egyidejűségét, múlt-jelen-jövő egy bordában szőtt, csak személyes életünkben szervessé érlelődő bonyolultságát.

A másik: Rakovszky előszeretettel alkalmazza a jelzői funkcióba billentett főnevet. Költészetének ez a gyakran szembeötlő tulajdonsága, úgy gondolom, szinttel kedvez a mondatnyomatékosításnak, egyfajta anyaggal telítettség benyomását kelti; olyan ez, mintha a költő pótlólagosan velőt töltene a szövegbe. Ezt a nyelvi figurát persze ismerjük már a hagyományból (magyar népballada, SZEGÉNY ÁRVA LEÁNY: „*Ahol felnőtt vala egy édes almafa / Sárig gyopár virág alatta nőtt vala*”; Zrínyi: „*Nem felele többet archangyal Istennek, / Hanem sugár szárnyaüt ereszte égnek*”; József Attila: „*Szabad ésszel nem adom ocsmány / módon a szolgálga ostobát*”), de ilyen fokozott mértékben való használata, semmi kétség, találmányszámba megy. Ennek következtében a Rakovszky-vers mineralogikusan masszívvá, alapköszűrűvé, már-már hegemonikusan ősvivé válik: a szavak gyökerei mintha egy személytelen, senkihez nem szóló vissza-utasítás altalajába vájódnának; minden emberi állapot az ítélet vagy a reménykedés szférájába ér, és egy eleve eldöntött üdvrend mértékeit közvetíti. Ez a semmi más, mint tárgyiasság igyekezet, főleg a kötet legérettebb, HANGOK című ciklusában, mintegy eltávolodik a közvetlen kife-

jezes véletleneitől, lassúvá fokozza a tekintet mozgását, s a korai, érzelmileg modellált verskeretet egy gazdag, de mégis fegyelmezetten cizellált stílus medrévé veszi.

A főnévi jelző uralomra törését a következő példákkal szemléltethetjük: „szárazvillám gyönyör, nem véletlen parázs hamu időben, vattacukor hűség, látok kátránylap háztetőn tengni rések közt nőtt ecetfát, az alkohol hullám falat közém s közém simút, a kő jelen, zöld hályog tócsa, legmélyem vakszeszély energiája, az arc szírom bőre, az ég véraláfutás-színe, a két szemöldök lehellet íve” stb.

Nos, a főnévi jelző olykor molochszerűvé dagad, s szélesen redőzött ráncaival majdnem szétfeszíti a jelzős szerkezetet. Erre ismét első idézetünk szolgálat példát.

„...Feltündökölt
és kihuny a téli ég szétszört tükörszilánkban
kiégett ház tetőten szobáiban, a túltés
tócsáiban...”

Sötétségből szőtt ragyogás: így nevezném ezeket a ravaszul hurkolt mondatkötegeket. Megint a tűz dinamikus képzetei, keveredve a víz, a tél, a nyirkosság hűvös elemeivel: eredeti Rakovszky-toposz.

Térjünk fontosabbra.

A Rakovszky-költészet tapasztalati görbéjének tövében egy kisvárosi, apró méltatlanságokban mutatkozó, szűkös szabályok szerint érzékeny félvalóságba növekedő világ emlékei lebegnek; még befejezetlen, gyanútlan várakozásban eltöltött reménykedés. Könnyűszerrel fölismerhető a versek mögött ez a vissza-visszatérő miniatűr emlékláncolat: „a poros fénykévékkel áthatott sötét templom”, „az uszoda forró köve”, „családi étkezések, túlfűtött unalom vagy pletykák színtere: polgári szalon”, „a kisvárosi korcsolyapálya villanyfényes jege”, „a hatvanas évek slágerei”... Igen, emlékszünk még a hatvanas éveknél kevéssé eksztatikus, alacsony jelszintre szorított, arccal alig rendelkező, langyosan működtetett életviszonyaira, emlékszünk arra az imaginárius gyermekkori kontinensre, mely később is csupán egy tárgyatlan várakozás ígéreteihez csatlakozhatott, és nem tette lehetővé egy szervesen integrált magánélet megszervezését. Senkinek nem lehetett alkalmas precíziója a vágyakozáshoz: a vágyakozás célba lövés. Valahogy

úgy érezte magát az ember, mint egy kölyök-kutya, amelyikről még azt sem döntötték el, mi legyen a neve. Az ember, mint valami hőr-csög, kidugta az orrát a földből, s iszkolt is vissza tüstént egy dühös, önemésztő, bensőleg megszegyenített életforma lidérces fellegvárába. Rettegett kilépni; félt attól, hogy bármiféle érintkezés egy titkon elutasított valóság üzenetével: csak kevesbedés, zúzódás, sőt vereség lehet.

Tehát úgy gondolom, nem véletlen, hogy ez a költő, később, éppen a testi megaláztatás drámai monológjaiban leli meg paradigmaticus figuráit; hiszen az a gondolat, hogy a fájdalom megfosztja az egyént saját világától, már a kötet első darabjaiban is megmutatkozik. Voltaire mondja egyik öregkori levelében: „Le bonheur n'est qu'un rêve, et la douleur est réelle” („A boldogság csak álom; valóságos csupán a fájdalom”). Ez a gondolat megerősíti azt a gyanút, hogy a valóságos emberi tapasztalat a vereségek szférájában gyökerezik; úgy is mondhatnám: ott, ahol a rettenetes és a nagyszerű azonos formában jelenik meg.

Ha tehát Rakovszkynál a költői tapasztalat nyers forrásait keressük, nem történelmi kategóriákban kell gondolkodnunk, hanem inkább egzisztenciális kategóriákban: a nagy költészetben ugyanis minden közös tapasztalat mélyen egyéni belátással szűrődik, azaz: csak ebben az értelemben van jelentősége; a nagy költészet csak a háta mögött tapasztalja a történelmet. Látni kell ugyan a konkrét történelmi adottságok foglalatát, de csak úgy, mint vak hátteret: a történelem csak a költői átváltásban nyer egzisztenciális értéket, ott válik földolgozott, nyitott tömeggé.

Sietek hozzátenni: ez a hamis terminusokban üzenő kor Rakovszkynál kezdettől fogva (a HANGOK-ciklusban is!) megőrzi ártatlan, függőleges szakralitását, valahogy túlterjed önmagán, és számtalan ponton érintkezik a reménnyel. Mert ez a költő – pillantson bár feneketlen kútba – képes fölfedezni a magas csillagképeket. Kiragadok két apró példát; az egyiket a kötet elejéről, a másikat a NŐK EGY KÖRTEREMBŐL című sorozatból:

„A képeslap-tájból kivakít a fehér:
hirdeti égő dogmáit a dél
katedráljáról a nap.

...

*Mint a szesz, éget a dél: a kéz, ha tán
a forró lében a lényeg után
horgászna, sziszegve elolvad.”*

(SZOZOPOL)

„...és a kék szem
szemembe nyílik, mintha rég halott,
öröktől ismerős szemekbe néztem
volna, úgy érzem, és mintha hol itt, hol ott
lennék én is, kívüli magamon, míg egészen
kicsúszom, le, odáig, hol az idők alatt
valami fény, amikor még se nap, se csillagok,
hullámzó szédületben dobog: vagyok, vagyok...”
(NŐK EGY KÖRTEREMBŐL 5)

Látjuk, micsoda eleven, rejtett bizonyossággal sugalmazza a szöveg a „remény elvét”, s hogyan kapaszkodik – szinte öntudatlanul – egy individualitáson túli evidencia magasába: az első részletben a *dél* ragyogásának emlegetése révén, a másodikban pedig „*az idők alatti fény*” földidézésével (újra meg újra: a fénymisztika ékes bizonyítékai).

Folytassuk a nyers szókatalógust: „*Hivatal, állólámpa, főváros, lebegő lehetőségek, házasságtörések, szemközti házsor, könyverincek, fagyott status quo, sötét udvar, bécsidombi padka*”; majd: „*áruló áramkör, egymás eleven emlékezete, az egyre szennyezettebb szókészletek, a már rég csak önmaga test, az elvetélt színésznő, a szépség gyors fogyása, öregasszony, kihullott fog, levett mell, túlvilág, püf-fedt bokák és fémfogak, töppedt öregasszony, Isten, egymást ölő két ember, kerge tyúk, zsarnok szörny, trónfosztott királynő, csúf fodrászlány, szomorú feleség, özvegy, sarat és haját ökled a lefolyó, nők egy körteremből*”: ime, kis puzzle-játékunkkal már föl is rajzoltuk a lírai halandó világi kontúrjait.

Szemmel látható, hogy ez a lírai alany a várakozás, későbbi világi ismerkedés, a szerelmi csalódás és lassú lemeztelenedés időszakain át eljut arra az egzisztenciális mélypontra („*az év legmélyebb pontja*” kifejezés már a kötet első versében!), mely valamilyen – igazi folytonosságával nem összefüggő – bűn nyomasztó és kétértelmű fenyegetéseivel szembesíti. A lírai tudatossági folyamatban egyre töményebben jelennek meg a testi hanyatlás, lelki tanácstalanság, sőt személytelen indokolású megalázottság egyetemesen ijesztő, részvétlen kísértetei. A lírai monológ epikus elemekkel telítődik, a költemény más ne-

vében kezd beszélni, tárgyyszerű distanciák edényévé változik, és lassan kitermeli magából – nem szükségszerűen, de egyenes ági leszármazás logikájával – azokat a funkcionális szivacsfigurákat, melyek képesek fölszívni a lírai alany életgyakorlatának összes tapasztalatát.

A HANGOK-ciklus beszédhelyzetét megalapozza és előkészíti a Rakovszky-líra összes fontos előzetes eseménye: a hősiességre született, de többször méltatlan helyzetekbe sodródó lírai szubjektum, a sorsszerűség vak törvényeivel dacoló, nyugtalan, „meddő papnői” messianizmussal megvert habitus, a tétlen dühöt éles vádra cserélő emberi alkat, s az ördögi mindenség és isteni semmi megfogására egyaránt képes női elrendeltség (olvassuk csak el figyelmesen a DÉL című liliputi remeket!).

Mondanom sem kell, a drámai monológ itt nem valami mesterségesen fölcicomázott jelmezbazár vagy kiókumlált epikus záradék; egy komoly költő művészi fogása az: maradóktalanul lírai tapasztalatkövetítés. A monológok szócsövei: csúf fodrászlány, öregasszony, özvegy, körteremben fekvő nők...: tulajdon testükre feszített emberek, akik személyes, családi, történelmi múltjukban keresik az üdv és az elkárhozás ritka uránszemcséit (jutnak eszembe, sorsukra gondolván, Macbeth szavai: ha „*megmérte azt a köztes idő*”; „*The Interim having weigh'd it*”).

A költemények érzuhaiban vérrögök, szűkület, tágitás, meszesedés, apró robbanások, könyörgések, hibáztatások, szidalmak, megcsúfolások; örök riadó. S amint lassan kikeredik a meggyötört figurák karakterfüzére, fokozott erővel érezzük: az egyes ember hieroglifikus üzenete ugyanolyan fontos, mint a milliós tömegek plakatív, egyenlítői szélesre rajzolt igénykatalógusai. Az egyedi sorsok föld alatti, katakombaszerű mélyvilágából föltoholó hangok mindig egy egész élet summázatát kínálják, nem a kiindulópontok vagy domináns életcsomók fölmutatásával, hanem az *eredmény* kíméletlen taglalása révén: sötét aknák mélyén vagyunk. Keresni és találni önmagunkban egy tisztább pontot, mint bármely világi pont: csak a gyökereken dolgozva, melyeket senki se lát, és csak egy személyes e világi epifánia érdekében, mely egyszer osztályrészévé válhat mindenkinek.

****
*vízmélyi fénytörésben egymásba bomlanak,
 és mintha víz alól jönnének egyre feljebb,
 míg nem a felszínen mind összeolvad
 egyetlen arcba, és ahogy fölé hajolva*

*elnézem, és a kék szem
 szemembe nyílik, mintha rég halott,
 öröktől ismerős szemekbe néztem
 volna, úgy érzem, és mintha hol itt, hol ott
 lennék én is, kívül magamon, míg egészen
 kicsúszom, le, odáig, hol az idők alatt
 valami fény, mikor még se nap, se csillagok,
 hullámzó szédületben dobog: vagyok, vagyok..."*

Ez a költészet, mely viszolyogva fordul el minden transzcendencia miázmáitól, s oly szívesen emlegeti a „mögöttes” helyett a „köztes” dolgok felségterületeit, itt, a kötet csúcspontján mégiscsak kipillant a pusztán emberi erőfeszítések esetleges zűrzavarából. Mintha halálmotívumainak korábban elkötelezettség nélkül használt gyakorlóteréről hirtelen olyan haláltapasztalat frontvonalába kerülne, mely nem tűri a részvétlen iróniát s az emberi játékok pontatlanságait.

Nem csupán a múlt tér vissza itt, hanem a holtak, a büszke holtak foglalnak helyet egy sokat tapasztalt tudat kellős közepében, s miközben a költő – szenvedésre emlékezve – mintegy művészileg megismétli a szenvedést, egyszerűen ki is egészíti a látványt a kísérteties mentális tér chtonikus elemeivel. A vers most békülékeny; nem birtoklásra, hanem létezésre törekvő. Nem terheli meg saját környezetét valamely teljesíthetetlen élet súlyaival. A teljesség, nem a nehézség tartálya többé. Kéz nélkül írott vers. A korlátlan önbirtoklásra vágyakozó lírikus figura – éppen a nemlétben – megtalálja a többiekét, s perem felé futása mintegy zuhanássá változik. Világon túl terjeszti a világot.

Rakovszky költészete visszaszerzi azokat a megrokkant architektúrákat, melyek emberi létünk valódi alapját jelentik. Hiszen tudja: az igazság legádázabb ellensége nem a tévedés, hanem az értelmetlenség.

Báthori Csaba

A SEMLEGESSÉG GESZTUSAI

Somlyó György: *Szélrózsa*

Összegyűjtött versfordítások I. Klasszikusok
Tevan, Békéscsaba, 1993. 352 oldal, 395 Ft

Műfordítások olvasóinak van egy közös, ritkán szóvá tett tapasztalata: a második szöveg olvasásakor olyan érzésünk támad, mintha valaki úgy nézne ránk, hogy csak a szeme fehérlését fordítja felénk. Észrevesszük, hogyan vennénk észre az ajándékozás jó szándékait; és mégis: legyen a fordító akárki zsenifia, szövege a gátlások jeleit mutatja, s az önellátó átültetési folyamat eredménye *soha* nem kelti bennünk azt az érzést: itt hús-vér csecsemő született. A fordítás mindig inkább méhlepényszerű. Ezt a furcsa tapasztalatot – más összefüggésben – szabatosan jellemzi egyik költeményében Paul Celan: „*etwas aus meinem und keimerlei Stoff*” („*valami az én anyagomból és semmiféle anyagból*”). Az eredeti vers is a semmiből születik, de az eredmény többnyire vegetabilis, szervesen épül egy gyakorta láthatatlan belső origó köré, és nem valamely szöveg közötti nyelvi tartomány senki földjén gyökerezik. A fordított szöveg viszont – mi tőrés-tagadás – mindig legfeljebb sikert eredményez, *művet* sohasem. Ennek a sikernek persze sokszor van egy-egy olyan görbülete, amely emlékeztet az eredetileg írott szövegek szervességére, de egészében mégiscsak korrektúrák gyűjteménye, valamilyen korszerű megegyezés tanúsága, az öngyötres és az ideiglenes önlegyőzés között megvont egyenes. Hadd fűzzem hozzá nyomban: a második szöveg első is válhat, de jelentősége nem az eredeti szöveg felé mutat, hanem a célnyelv irodalma felé. A fordítás ugyanis, miközben makacsul emlegeti az eredetit, önálló életre kel, esélyt nyer a maradandóságra az időben, mégpedig akkor, ha képes beágyazódni abba a saját nyelvi hagyományba, amelyben minden művészi helyfoglalásnak önálló helyi értéke és kizárólagos érvényességi igénye van. Nincs tehát igazuk azoknak, akik eleve tagadják a költői szövegek fordíthatóságát. Csupán annyit lehet mondani: a fordítás nem helyettesíti, hanem *jelzi* az eredetit; de a semlegeesség környezetéből kihívott művek is beépülhetnek abba a látha-

atlan architektúrába, amelyet nemzeti irodalomnak nevezünk.

Nem oktalanság Octavio Paz figyelmeztetése: a nyugati irodalmak legszebb versei sokszor fordítások, nagy költők fordításai. S ha például Weöres Sándor költészetére gondolunk, elmondhatjuk: ember legyen a talpán, aki az ő művészetében valaha is el tudja majd választani az idegentől a saját tulajdont. Nincsen mód fölbontani ezt a végtelenül finoman összeszőtt multiprogramot. Fordítani tehát kell: remélni a remény ellenére. El kell fogadni a kihívást: a fordító olyan ember, aki ár ellen úszva sodródik ki a tengerre.

Somlyó György kötete az újabb kori magyar műfordítói hagyománynak abba a vonulatába tartozik, mely a XIX. század második felétől napjainkig megőrizte alapelveit, s kétségtelen, hogy továbbra is megőrzi uralmát a hazai fordítói gyakorlatban. Ez az ekvivalenciahiten alapuló hagyomány azt követeli a fordítótól, hogy szövegét egy virtuális egyenértékűség jegyében, merészségek közbeiktatása nélkül, tartalmi és formai hűségre törekedve, alázatos jelformálással hozza létre: nem engedi meg a szöveg kalandor elágaztatását, pontos illeszkedésű tükrözést parancsol, s az idegen szöveget csak párhuzamosan lebegtetett, szinonim szellemi készültség eszközeivel tartja közvetlenül hozzáférhetőnek. Mondhatnám: csúcstól csúcsig vezető szövegformálást vár a fordítótól, s figyelmet érdemlő művészi gyakorlatban eleve gyanakvással tekint a hozzáférékezésnek olyan jó szándékaira, melyek elhagyják a megegyezésnek ezt a régóta kikerített, sikerekkel hitelesített gyakorlóterepét. Ebben a hagyományban a formai-tartalmi „szívárgás”: jóvátehetetlen hiba, a műfordítói teljesítmény megbocsáthatatlan makulája, s a párhuzamosnak tekintett, konzervatív szövegszervezés: iratlan törvény és sérthetetlen parancs. Lehetne persze másképpen is: a kizárólagosság igényével nem indokolható ugyanis egy olyan imperatív kánon, amely egymagában képes arra, hogy veszteség nélkül átterelje az egyik nyelvet a másikba, s ha mondjuk Stefan George Baudelaire-fordításaira vagy – az újabb időkben – Ted Hughes Pilinszky-fordításaira gondolunk, hamar belátjuk: elvileg elképzelhető a „szövegfoglalásnak” olyan gyakorlata is, amely eleve nem egy képzelt egyenértékűség

delejében munkálkodik. Minthogy – szemben a nyugat-európai hagyományokkal – a magyar fordítói gyakorlat lényegében egyetlen alaphelyzetben dolgozik, ezeket az alapelveket nem is lehet komolyan hibáztatni. Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy a nyugat-európai nemzeti szövegadaptációk fordítói *gyakorlatokra* épülnek, s ha például – pars pro toto – a német Shakespeare-ismeret történetére gondolunk, nyomban kiviláglik: a Wieland-féle prózai elsajátítástól a Schlegel-Tieck-változat „magyaros” stílusú recepcióján át Erich Fried Shakespeare-korpuszáig vagy a Suerbaum-iskola sokrétű, szenvtelenül rögzített szövegblokkjáig hosszú, hosszú az út... a szöveg megkopogtatásának számtalan változatával, új és új sikerekkel és kudarcokkal, végtelen impulzusláncokkal. Bár... bár semmi kétség, Shakespeare továbbra is Angliában lakik, s minden idegen ígybezzet csupán útjelző lehet a misztérium felé.

Somlyó György roppant sokrétű anyagot gyűjtött egybe a SZÉLRŐZSA I. kötetében: megtaláljuk itt a klasszikus ókor költőit, pontosabban a GÖRÖG ANTOLOGIA egyes darabjait s Horatius öt költeményét (kiegészítve az ÉNEKEK ÉNEKÉ-vel), néhány skót balladát, a francia reneszánsz ismert és kevésbé ismert költőit, egy-egy spanyol és angol barokk mestert; Goethe néhány fontos versét, izelítőül valamit Heine költészetéből; egy terjedelmesebb anyagot az angol romantika költészetéből; aztán Victor Hugo következik, nagylelkű (Hugo életművéhez képest persze szűkmarkú) adagolásban; majd Longfellow, Tennyson, Walt Whitman, Swinburne, Gerard Manley Hopkins néhány gyönyörű darabja sorakozik; három Nietzsche-miniatűr; a könyvet Konsztantinosz Kavafisz és William Butler Yeats költeményei zárják. Szemmel látható tehát, hogy Somlyó még annak a nagy műfordítói igénykatalógusnak értelmében alakította fordítói életművét, mely kiterjedt kézművességi ismeretet, csillapíthatatlan érdeklődést, kitartást, elmélyült nyelvtudást és széles költői memóriakapacitást föltételezett a fordítóról, s nem pusztán az idegen szövegek egy ujjal történő megpöccintését, egy nyelvek szerint fölparcellázott fordítói nagyüzem piciny laboratóriumában. Milyen is hát – rögtön első pillantásra – Somlyó fordítói hangja? Sokféle. Többnyire kerüli a

nyelvi látványosságokat; a kínálkozó szinonimák közül a fakóbbat választja; nem simítja, hanem bátran ráncolja a szöveget; a domborítás helyett inkább homorítja-kivázza az emlékezetes vershelyeket, s ezzel bizonyos kipihentséget kölcsönöz a versmondatnak. A szövegformálás sem nem komótos vagy görcsösen mélységre törekvő, sem nem könnyed vagy kosztolányisan izgága; vannak mélységei és vannak izgágaságai, de mindenhol érezzük a szöveg „megfogásának” mozzanatát, az azonosulás hitelét, a „jelentést a szöveg közepéből”. A magyar fordítói családfában Vas István közvetlen szomszédja ő: mindketten magán a szövegen tájékozódnak, s nem zökentük a szót saját modoruk ismert vonalú sínpárjaira. Mindkettőjüknél az a legelső tapasztalatunk: bárhol ütjük is fel fordításköteiket, sohasem okoznak csalódást, egy-egy véletlenül kikapott húsz-harminc soros részletükkel. Vas István modora száraz, méltóságos, nehézkes járású, s még a könnyed, dalszerű formáknak is valami arisztokratikus komorságot kölcsönöz; Somlyó hangfekvése kissé lágyabb, naivabb, mondhatnám: kevésbé összefüggő. Néhol hagyja meginni a verset, ritmikus közjátékokat is belefűz a szövegbe, s erősen bízik a nyelv önilleszkedő ösztöneiben. Noha kinosan ügyel a tartalmi pontosságra (ennek érdekében olykor még be is árnyékolja a sort), ezt nem valamely filológiai düh hirdetése révén éri el, hanem a szöveg anyagszerűségének fokozásával, a trillák visszafogásával és a zeneiség csökkentésével. Nem kizárólag a szótári értelmet tartja szem előtt, hanem azt a tágasabb igényű verserőteret, mely valahol többnyire túlterjed ezen a rögzíthető territóriumon. Tudja, hogy a fordítás a felelősség műfaja, s az egyszer lefordított szöveg örök társává válik az embernek, közösen érlelődik vele az időben.

Míthogy a kötet több évtized anyagát fogja át, a régebbi változatok ismeretében (egy-egy megváltoztatott szövegponton) bepillantathatunk Somlyó fordítói figyelmének és prioritásainak történetébe. Változtatásai (javításai) jobbára egy harmonikusabb azonosítás érdekében történnek: kiiktat egy-egy ritmusrutint, pontosabban becüli föl egy-egy sor eredeti ívét, vagy olykor frissítő szócserevel stabilizálja a meg-megrokkoló korai vál-

tozatokat. Tanulságos összevetni például az 1961-es Borzsák–Devecseri-féle HORATIUS NOSTER darabjait a SZÉLRŐZSA változataival. Nem volna helyes itt csiszolásról, lekerekítésről vagy elsimitásról beszélni; az újabb változatok sem „színesebbek”, „érdekesebbek”, hanem csupán aktívabbak, pontosabban illeszkedők; szilárdabban ülnek a vers falazatában: bajos megkülönböztetni a téglát és a maltert. A CARMINA I. 27-ben például egyetlen lényeges korrekciót látok, mégpedig a második szakasz negyedik sorában: ez a második változat, semmi kétség, plasztikusabb, éberebb; önsúlya gyarapodott (az eredetiben: „*et cubito remanete presso*”). De egyszerűen bűcsút mond a kettős imperatívuszak („*lenite*”, „*remanete*”), s megtartja a sorban „*a lágy heverők*” ridegen vedlett hangulatú jelzős szerkezetét. Ami az antik strofák ritmikai rajzát illeti: itt is látható, hogy Somlyó (noha nem Szabó Lőrinc henyé lazításokat is megtűrő iskolájába járhatott) nem ritmikai purista, s a késői variánsokban is meghagyja az itt-ott felsajduló ritmikai hibit; nem a kerék külőire figyel, hanem a kerék futására. Feltűnő, hogy a cezúrák előtti kötelezően hosszú szótagnak néha megrövidülnek, vagy ékezetváltással araszolnak, sőt maga a cezúra is helyet változtat. A CARMINA I. 37-ben: „*sehogy se csendül össze*”, „*hitvány viszonyba. Mondd...*”, „*Biztos fülekre bíz...*”; az I. 34-ben: „*a régi útra. Mert...*”, „*a fényt sötétre váltani*”; a III. 7-ben: „*bár nincs senki, aki Mars...*”; a IV. 11-ben: „*tündökölsz majd, hogyha hajadba...*”, „*jöjj s tanuld meg verseimet*”, „*hangodon csendüljön az ének*”. Persze köztudomású, hogy néha még maga Horatius is elmozdítja a cezúrát, és nem hinném, hogy a szövegsajtolás híve lett volna, valamilyen megcsontosodott ütemkánon vaskalapos híveként. Csupán jelezni kívánom itt a szövegrögzítésnek ezt a bátor gyakorlatát: más nagy költők műveiben és fordításaiban is lépten-nyomon látjuk, hogy mindig a tapasztalati görbe *egésze* a fontos, az egyes sorok vagy szakaszok egzisztenciája, lélegzetvétele, lelkiismerete (gondoljunk csak Babits antik fordításaira vagy Hölderlin keményen kivésett, nem pusztán ritmikai tizparancsolatok szerint szervezett nagyszerű költeményeire). Valahogy úgy lehetne mondani: a pontosság nem az igazság. Ahogy egy festő

is több ízben lefestheti ugyanazt a tárgyat, vagy egy író többször is megírhatja ugyanazt az élményt, s a mű lehet gyökeresen különböző, ugyanúgy a fordító is többször megpróbálhatja híven (hűtlenül hűen!) tolmácsolni az idegen szöveget: s a különbségek dacára mégis mindig ugyanazt a tapasztalatot igyekeznek közvetíteni. S hogy a summában hogy s mint illeszkednek a szöveg egyes karakterfüzérei, az voltaképpen másodlagos kérdés. A fordítás mindig hemzseg a fordító ellentmondásos érzéseitől, s minthogy – mint említettem – nem az elsődleges teremtés állapotából születik, soha nem juthat belső nyugvóponttra: a helyeslések és fenntartások tára marad, s minden pillanatban a fordító ellenségévé válhat.

Somlyó György – csillapíthatatlan fordítói kíváncsisággal – nem csupán új, eddig itthon ismeretlen költőkkel és költeményekkel ajándékozza meg az olvasóközönséget (ő fedezte fel számunkra többek közt Jacques Roubaud SOLEIL DU SOLEIL című antológiáját, a XVI–XVII. század francia szonettirodalmának elfeledett darabjait), hanem már ismert, többször lefordított műveket formált meg újra, meg-megélénkítve a valóság által táplált fordítói álmainkat. A hagyományos alapállást, természetesen, itt is tiszteletben tartja; ugyanaz marad a cél, csak az eszközök változnak. Az újítás mindig a fordítói közmegegyezés keretében történik, s nem szokatlan formai rokonságok vagy új rímképletek vagy valamely ravaszul színlelt érzékletlenség eszközeivel, hanem a *részletek* másféle megvilágításával, fanyarabb mozaikrakással vagy fontos kicsinységek, apró verskövecsek megmozgatásával. Az „újonnan feltételezett” költemények gazdag választékából kiemelem Ronsard IL FAUT LAISSER MAISONS... kezdetű öregkori szonettjét. Íme, Illyés Gyula javaslatára:

„Kertet, házat, hazát, a csínnal-ötözött kancsókat, kincseket, íthagynom kell maholnap, haldokló hatyúként, hogy szállván úgy daloljak, mint ő, ha búcsúzik kanyargó part fölött.

Vége! A szép fonál íme hát lepörög; éltem, énekeltem: nevem hírben ragyoghat; ám tollam égre száll, útján a csillagoknak, messze onnan, hol a vásár világ zörög.

Boldog, ki sosem élt. És boldog, aki megtér az ősi semmibe; de még boldogabb ennél, ki angyalnak siet Krisztus körébe föl,

lent hagyván könnyedén romlandó sár-ruháit, melyekkel itt a sors, végzet, szerencse játszik: ki lélek már, szabad a föld nyúgúitől!”

Somlyó György így látja a verset:

„Szőlőt, kertet, lakot oda kell hagyni hát, s tálcát és tálakat, mit műves keze metszett, s végül dalolni, mint Meander partja mellett a hatyú dalba kezd, ha érzi a halált.

Elmúlt. Lepergetém már sorsom orsóját. Éltem s a híremért megtettem, ami tellett. Tollam a mennybe kél, csillagnak, égi jelnek, hagyván jókhoz se hű hívságaid, világ.

Boldog, ki sosem élt, boldogabb, kit letűnve a semmi visszavár, legboldogabb, kit üdve új angyalként dicsőn Krisztus mellé szerez;

s romló porhüvelyét, mely rothadásra készül, otthagya végzet és szeszély játékszeréül, testétől válva, már csak tiszta eszme lesz.”

Ha figyelmesen olvassuk a két változatot, meglátjuk a különbségeket: Illyés szövege kissé sietősebb, szaporán növekedő; Somlyó szonettje lassabban kúszik, töréspontokon kapaszkodva kerekedik. Illyésé úgy terjed, mint a futótűz, Somlyóé dideregve, szertartásosan halad; Illyés – még a halálfélelem órájában is – az érett aktivitást villantja föl, a megostorozott szavakban a hitetlen lázadást, a semmi boldogságát: Illyés fordítása, úgy vélem, egy élénken kétkedő, hirtelen balsorsú ember szavait tükrözi; Somlyó ezzel szemben egy hidegvérű, inkább önuralomból hitetlen ember végső üzenetét közvetíti: az ő versének hőse nem olyan valaki, aki hirtelen döbben rá a lenni vagy nem lenni dilemmájára; az ő Ronsard-ja meditatív, agnosztikusságban megnyugvó, hitvilágát a halál előtt sem léptékváltással nyugtatgató. Egyébként mindkét mester kissé meglazítja az olasz modellezésű *sonnet irrégulier* szabályait: a cezúrák előtt (Ronsard-nál zömmel kemény, férfias, epikus cezúrák) itt-ott rekken egyet a szöveg, Illyésnél fokozott mértékben óvakodik elő a hang-

súlyos ritmikára épített mondatalakítási reflex, sőt egy helyen még a penultima is megrokkad, és kacsalábútan esetlenné válik; Somlyó formai hűsége hangtalan, alig fitogtatott: ő messzemenőig kerüli a cafrangot, inkább egyszerűsíti, mintsem lebonyolítja a költeményt, inkább elősorol, mintsem legombolyít. Ami Illyés versét (s ez Illyés egész fordítói művészetére érvényes) veszélybe sodorhatja: a túl eszesen, túl nyencen megformált *couleur locale*, a franciának „túltelepítése”: az első két – zeneileg majdnem hibátlan – sorban például föltűnik a „*csínnal-ötözött*” kifejezés, valamint a *trouville*-nak szánt „*itt-hagynom kell maholnap*”; az előbbi szép, szembeszökő, pompás, csak egy árnyalatnyit „hírszomjas”, az utóbbi – ősi, Pázmány nyelvhasználatára emlékeztető szórendjével – szintén emlékezetes, archaikusan védett, vigyázatosan avatott (gondoljunk például Babits vagy József Attila nyers, megdönthetetlenül érvényes soraira: „*Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!*”; „*...föl kéne szabadulni már!*”). Summa summarum: Illyés fordítását épp ott kezdheti ki az idő, ahol a legfurfangosabban törzsökös akar lenni, ahol a szöveg tetejére ülteti az ötletet. Somlyó erénye ezzel szemben: az efféle Petur bános vadregzések kerülése, a „második ötlet” iránti rokonszenv, a becézés helyett a szövegtilolás, az üres rekordok elutasítása, a hűvösebb verságyazás. Somlyó letöri a lavinát: szenttelen szóválasztásaival, darabosan kipergetett mondataival, zúzalékos akusztikájával. Illyés szövegének íve van; Somlyó szonettjének ívei. Illyés a versmondatot tekinti szentnek (de hát ezt már Nemes Nagy Ágnes is megmondta); Somlyó az akusztikailag rögzített teljességet, a versnek „munkapontokba” sűrűsödő, rácsosan épített rasztereit. A SZÉLRÓZSA-ra általában is jellemző ez a túlzott, nehéz lelkiismeretesség: Somlyó szövegeiben van egy bizonyos mozdulatlan koncentráció és mikroszkopikusan ártatlan szemléleti elem; paradox (lírikusnál paradox!) módon azt mondhatnánk: hiányzik a versekből az érzelmi koloratúra. Ez nem pusztán Somlyó óriási fordításelméleti műveltségével és módszertani óvatosságával függ össze (olyan, mintha száz szemmel pillantana rá a szövegre), hanem, úgy gondolom, azzal az általános emberi-költői tapasztalattal, hogy eredeti szöveg voltaképpen soha nem hozha-

tó létre. Ismét érdemes itt idézni Octavio Paz találó megjegyzéseit: a fordítás részint megszünteti a nyelvek különbségeit, részint azonban azt is világossá teszi, hogy szomszédaink és más idegen népek másként gondolkodnak, beszélnek és írnak, mint mi. A világ tehát egyrészt sokféleségek halmazata, másrészt viszont olyan különböző eredetű szövegrétegek egymásra rakódása, melyeknek mindegyike csak kismértékben tér el a másiktól: fordítások fordításainak a fordítása. Minden szöveg egyszeri és páratlan, de egyszerismind egy másik szöveg fordítása is. Nincsen tökéletesen eredeti szöveg, mert a nyelv – lényege szerint – maga is fordítás: a nem verbális, valamint a verbális világ fordítása, amelyben minden jel és minden mondat egy másik jel és egy másik mondat tartalmait őriző anyag; s maga is parancs. Ezt az érvelést persze meg is fordíthatjuk, anélkül hogy elveszítené érvényességét: minden szöveg egyszeri és páratlan, mert minden fordítás másféle. Ugyanis minden fordítás, bizonyos fókig, kitalálás, s ezért eredeti szöveget hoz létre. Somlyó mélyebb fordítói eredetiségét én abban látom, hogy ő a fordított szövegek tónusában, generálisan, egy olyan anyanyelvi szélárnyékot keres, amelyben a kételkedő nyelvfilozófia, a tudásnak és szeretetnek ez az agnosztikus elegye éppúgy szóhoz juthat, mint az a minden fordítóra jellemző poétikai viszketegség, amely mégiscsak be akarja csákyázni az anyanyelv hálójába a vadat, az idegen királytigrist. A fordítók zöme az anyanyelv biztos melegében dolgozik, s mintegy érzelmi ragadozó madárként nyúl ki idegen zsákmánya után, megpróbálva azt át-ráncigálni a kétely nélkül és eleve bizalommal berendezett anyanyelvi térbe; Somlyó azonban mintha kiköltözne a nyelvből, mintha sok nyelven akarna beszélni, az anyanyelv előítéletei nélkül, mintha egy újfajta egységet, valamely orfikus, nem jelen lévő jelrendszert szeretne megteremteni egy fokozatosan kiépített provizorikus nyelvi szélességen. Tudatosan tudja, hogy az anyanyelv jelrendszere is csupán egy elsőként megismert megállapodáshalmaz, s hogy nem érdemes föltétlenül ennek a halmaznak legpartikulárisabb elemeit alkalmazni. Ha szabad azt mondanom: egy fordítói gyakorlatban kimunkált eszperantó esélyeit latolgatja, s nem éri be

azzal a kisebb művészi minőséggel, amire rögtön azt mondjuk: szép; hanem mindig egy szépségen kívül eső hitelesség nyelvét keresi, az egész nyelvi közlendőt akarja megragadni, nem a lelkes tolmács gyanút keltő magánboldogságának keretében. A recenziens éppen azért tartja fontosnak és figyelemre méltónak Somlyó fordítói teljesítményét, mert itt nem pusztán az „elsajátítás” rabiátus vágyait, majd a skalpfitogatás barbár örömmünnepeit látja, hanem inkább a kétkezdéssel megtett utakat, nem is!... kerülő utakat, s a róluk készített, szaggatott vonalú térképrajzokat.

Utak, utak: Somlyó ízlése – ha lehet egyáltalán egységet feltételezni egy ilyen gazdag és egymástól gyökeresen különböző költőket felvonultató antológia esetén – többnyire a klasszikus középtengely felől közelíti meg a korokat, s az egyes költőket is az egyensúly keresésének igényével mérlegeli. Úgy tűnik, óvakodik a felfokozott érzelmek területeitől, s ha néha-néha kimerészkedik is a furcsán felfűtött, irgalmatlanul „egyoldalú” lényeglátók ingoványaira (gondolok itt például Gerard Manley Hopkins SZIBILLA-JÓSLATAI-ra vagy a Nietzsche-darabokra vagy az angol romantikus költők mágikus szövegeire), inkább a törvényszerűen ható erőkből táplálkozik, s nem a kedélyvégletek tárnáiban gunnyasztó vak energiákból. Jellemző például, hogy Goethe roppant széles skálájú költői életművéből az ORPHIKUS IGÉK, a TALÁLKOZÁS ÉS BÚCSÚ vagy a XÉNIÁK tolmácsolását tekinti feladatának, s nem, mondjuk, a korai, démonikus, nappal szemben repülő sas Goethe összemérhetetlen költői lendületű alkotásait (ilyen Goethe is van!). Láthatólag nemigen vonzódik a megismert idegen nemzeti irodalmak mindent egy lapra tevő, léleklátnok alakjaihoz (megemlithetném Hölderlint), vagy Du Bellayhez vagy akár a középkor nagy érzéki-szellemi szenvedőihez, vagy akár a romantika világra vak, csak belső életre halálisan éber költőihez (bár, bár... például Heine KIRÓTÖBEN című remekét, e „részeg angyalissággal” megformált, majdnem mitikus verset kiválóan magyarítja; ugyan az EPILÓGUS „vagy a csöndes patakhoz” sorában keresnünk kell még az egyetértést). Ennek a horizontális szemléletű tájékozódásnak gyönyörű

emlékeiből hadd idézzem itt, izelítőül Konsztantinosz Kavafisznak A BARBÁROKRA VÁRVA című költeményét. Nemcsak azért érdemes emlegetni ezt a verset, mert egyik legszebb példája Somlyó György nem hivalkodóan foszforeszkáló, bizantinikusan nehézkedő színekben mutatkozó fordítói művészetének; hanem azért, mert – a fiatalok heves ostroma ellenére – továbbra is a legmonolitikusabb, legérettebb változat:

„Mire várunk, tolongva mind a fórumon?»

Hogy végre ma a barbárok betörjenek.

»A szenátus mért ily télen s tanácstalan?
Mért nem ülnek törvényt a szenátorok?»

*Mert várják, hogy a barbárok betörjenek.
Mily törvényt hoznának még a szenátorok?
Majd hoznak a barbárok, csak betörjenek.*

»Mért kelt fel császáruk ma ily korán, s miért
ült ki a legfelső városkapu elé
trónjára, koronával, ünnepélyesen?»

*Mert várja, hogy a barbárok betörjenek.
S a császár méltóképp készül fogadni fő
emberüket. Külön pergament íratott,
hogy átnyújtsa neki, dicső címeikkel és
jelzőkkel is kicirkalmazta ékesen.*

»Mért jó két konzulunk s a prétorok vörös
hímzett tógában, melyben ünnepen szokás?
Mért díszítik smaragd-gyűrűk az ujjukat?
Mért vették ma éppen arany és ezüst
művekkel gazdagon mintázott botjukat?»

*Mert várják, hogy a barbárok betörjenek,
és a barbárt az ilyesmi elbűvöli.*

»Mért nem gyűltek össze a tisztas rétorok,
hogy szóljanak s elmondják, ami lelkekön?»

*Mert várják, hogy a barbárok betörjenek,
s a barbárokat untatják a szép szavak.*

»De mért egyszerre ez a zűrzavar, ez a
felbolydulás? (Milyen sötét lett minden arc!)
Mért néptelenednek el az utcák és terek,
s mért siet ki-ki otthonába komoran?»

*Mert éj lett, és a barbárok nem jöttek el.
S futárok érkeztek a limesek felől,
jelentve, hogy a barbárok többé nincsenek.*

*»S most – vajon barbárok nélkül mi lesz velünk?
Ők mégiscsak megoldás voltak valahogy...«*

Minden olvasói tapasztalat nyomot hagy a versen. A műfordító, aki gyarapítja egy-egy költemény beilleszkedési képességeit, munkájával értéket teremt a vers eleddig észrevétlen rezonanciaterén belül. Kettős folyamat ez: a szellemi elsajátítás megváltoztatja az embert; de ugyanakkor az, amit valóban elsajátítunk, maga is megváltozik.

A műfordítás ennek a kölcsönösen változtató folyamatnak egyik paradigmája. Olyan művészi ágazat, mely folytonosan sikerek és kudarcok közlekedőedény-rendszerében alakítja ki létformáit, de mindenképpen csak ideiglenesen képes *felénk fordítani* a verset. Olyan tett, amelynek két neve van: veszteség és nyereség. Sőt hadd mondjak még többet...

Hadd idézzek, befejezésül, egy rövidke szöveget Jorge Luis Borgestől (Somlyónak egyik kedvence ő). Nem az a fontos, ki ennek a szövegnek az alanya. Lehet, hogy egy hitetlen pap; lehet, hogy egy sebesült katona; lehet, hogy egy földönfutóvá vált öregaszony; lehet, hogy egy néma koldus.

Lehet, hogy egy pályája csúcsára ért műfordító.

Borges ezt írja:

„Tudom, képtelen volnék megszámolni, mi minden dolgot veszítettem el; s tudom, ezek a veszteségek alkotják mai vagyonomat. Tudom, elvesztettem a sárgát és feketét, s úgy gondolok e lehetetlen színekre, mint senki azok között, akik látnak. Meghalt apám, és velem van örökké. Ha Swinburne verseit idézem, mondják, apám hangját hallani. Csak aki meghalt, az a miénk. Csak amit elvesztettünk, az a sajátunk. Ilion nincs többé, de megőrizte a hexameter, mely megsiratja. Izrael akkor létezett, midőn még csupán ősi vágyakozás volt. Idővel minden költemény elégiává változik. Velünk vannak az asszonyok, akik elhagytak minket: nem nyomaszt többé az előző este, mely egyetlen szomorúság. Nem nyomasztanak keservek, nem üldöznek a remény lédércei. Más Paradicsomok nem léteznek, csak az elveszett Paradicsomok.”

Báthori Csaba

NAPFÉNY EGY ÜRES SZOBÁBAN

*Kapecz Zsuzsa: Tükörírás
Ab Ovo, 1994. 157 oldal, 370 Ft*

Kapecz Zsuzsa megírta első regényét, s hasonló következtetésre jutott, mint kilencven esztendővel ezelőtt a mottójában is megidézt Thomas Mann: neveltség és hitványság az egész világ, neveltség és hitványság.

Regényének helyszíne egy völgy, hősei pedig a völgylakók, s bár a helyszín megválasztása kezdetben azt sugallja, hogy e völgy bárhol lehetne, hamar (sajnos túlságosan hamar) kiderül: nagyon is közel van hozzánk. Amikor a „*rókamosolyú és vendégahaját viselő kormányzó*” megjelenik a 23. oldalon, s a kopaszra nyíratkozott, bakancsos fiúkból megalakul a Hegyi Bulldogok csapata, már minden kétséget kizáróan tudhatjuk, hol vagyunk. De mindaddig, amíg a nyomor, az erőszak, a képmutatás, az emberek mindenkori rossz kedélyállapota, a tehetetlenség, kétszínűség, az ízlés iszonyatos hiánya és a hazugság kultusza nem kap konkrét formát a közelmúlt politikai eseményeinek tükröztetésével, azt hihetnénk, hogy e hitványságnak és neveltségnek valahol mélyebben, az ember természetében és boldogságra való képtelenségében keresendő az oka. Kapecz e felismerés ígéretével indítja regényét, a kiméletlenül tárgyyszerű és pontos mondatok, a felbukkanó alakok azt sejtetik, hogy a komor és fenyegető események árnyékában megfejlhetjük a völgy titkát, választ kapunk arra, hogy mit tehetünk egy olyan világban, mely „*ridegségre és önzésre tanít, a lelkesedőket kifigurázza, a siránkozókat megveti, a gyengéket eltiporja, legimkább a csalókat és a köponyegforgatókat jutalmazza, és nagyon szereti a pénzszagot*”. Mi jut nekünk ebben a völgyben, ahol nincsenek jól sikerült életek, a felkinált lehetőségek pedig: alkoholizmus, megőrülés, külföldre szökés, öngyilkosság és pótcselekvések sorozata?

A pusztulás felé mutat itt minden.

A völgy lakói sorsukkal elégedetlen, nagy termetű, erős öklű férfiak és nagy csontú, telt asszonyok. Zárt, de az összetartás minden formáját nélkülöző, rideg világukból négy ember emelkedik ki, három férfi és egy nő.

Mindegyikük más-más módon próbálja meg a maga öntörvényű útját járni, különbözni akar, de egyikük sem jár sikerrel. E négy ember sajátos módon kapcsolódik egymáshoz: a középpontban Blanka áll, az ő alakján és a három férfihoz fűződő viszonyán keresztül ismerjük meg a völgyben zajló eseményeket is. Kapecz Zsuzsa három archetipikus férfit rajzol meg rendkívül finoman, s a regény egyik sikere épp e hősök megformálása. Ezért is sajnálom, hogy a regény második felében a teremtett alakok helyébe nagyon is valóságos szereplők lépnek.

Blankának mindhárom férfiből szüksége van valamire. András a kemény izmok és a kemény szív embere, nagy testi ereje erőszakos természettel párosul. Ő a Hegyi Bulldogok csapatának vezére, zárkózott és magának való, aki nem táplál megvalósíthatatlan, gyermekes vágyakat a szíve mélyén, hanem „*öszönösen az elérhető dolgok után nyújtotta ki a kezét, és így a szerencse sosem hagyta üres marokkal szomorkodni*”. Szerelmes a férjes Blankába, s az asszony is vonzódik hozzá, egészen addig, amíg András idegengyűlölete át nem csap a völgybe tévedők gyilkosságoktól sem visszariadó bántalmazásába. Blanka férje, a tanító, „*az elfecsérelt idő rabja*”, tanácstalan és kifosztott, a múltjával és az emlékeivel hadakozik folyvást. Kiegyensúlyozatlan, iszákos, lompos, sárgás fogú és piszkos körmű, de éles elméjében, fanyar humorában és csipős nyelvében benne rejlik „*a helyénvaló meglátásokra való képesség*”. A harmadik férfi a mitologikus idegen, aki már megjelenésében is másimlyen, mint a völgylakók, sötét bőre és sötét szeme van, a nehéz járású, nagy testű emberek közé könnyed léptekkel érkezik, s azonnal kapcsolatot tud teremteni a regény végén kulcsszereplővé váló néma kisfiúval, a sintérfiával, akit mindenki bolondnak tart. Az idegenben minden testet ölt, ami a völgylakókból hiányzik, de épp az, ami érkezésekor oly vonzóvá teszi őt, lesz később vesztének okozója. A völgylakók szövetségést, barátot, szeretőt találnak vagy remélnék benne, mindenki azt, akire – épp a hiányból fakadóan – a leginkább szüksége van. Blanka akkor lesz életében először szerelmes, amikor meglátja az idegent a kocsmáros lányával szeretkezni, elámul a felszabadultság és a másik testének befogadni tudása láttán, s ráébred saját üres,

semmibe hulló életének kilátástalanságára. Blanka tragédiája, hogy nem a völgybe való, itt minden darabokra hullik körülötte, s hiába volt kislányként részese egy nem mindennapi beavatásnak (a gyerekkori emlékekkel együtt ennek leírása a regény legszebb fejezete), hiába tanította meg őt egy büszke és öntudatos nő arra, hogyan kell bánni a férfival, ha ez a tudás mit sem ér azzal a férfival szemben, akibe beleszeret. Blanka még arra is képes, hogy minden alkalommal kilesse az idegen és a vendéglőslány szeretkezését. Kapecz mestere a párbeszédnek (ez a másik erőssége), feszült dialógusai tökéletesek, egyetlen fölösleges szó sincs bennük. Az idegen és Blanka között zajló istállóbeli beszélgetés például egy oldalon sűríti férfi és nő párviadalának minden lényeges mozzanatát az elrontott házasságtól kezdve a férfit megszerzeni nem tudó, bosszúálló nő motívumáig.

Blanka teherbe esik (hogy ki az apa, csak sejteni lehet; inkább András, mint a tanító), s miközben örömtelinek csöppet sem nevezhető terhességével bajlódik, az idegen egyre szorosabb kapcsolatba kerül a bolondnak tartott néma kisfiúval, akit még szülei is visszamaradottnak hisznek, pedig „*a csúnya kis arcból egy szomorú aggastyán figyelte a világot*”. Mintha a kisfiú a változások ígérete lenne, ő már másképp érzékeli a világ rendjét maga körül, másfajta törvényeket fedez fel bennük, s némasága is inkább szimbolikus: minek megszólalni egy olyan világban, ahol senki sem érti, hogy mit mondanak neki? A néma fiú szintézist teremt András és az idegen között: megjelenésében az előbbire hasonlít, érzékenysége a másikéval rokon. Barátot mégis az idegenben lel, ketten építik fel a szintén szimbolikusnak tekinthető Szárnyas madárfiú szobrát, ami „*a völgyben eluralkodott hiányérzetet közvetíti az ég felé*”. A szobor felállítása végképp megosztja a völgylakókat az idegen megítélésében, ugyanakkor a szoborhoz való viszony minősíti is őket: a mélabútól szenvedő körorvos, a tábornok özvegye, a részeges tanító s leginkább Blanka az, akik az idegen mellé állnak, míg a többiek a távozását sürgetik. A fojtott és elfojtott indulatok gyűlöletbe csapnak át: a Hegyi Bulldogok egy színjátékká fajult kártyajátzsma után megkéselik az idegent; a tanító meghal ugyanezen az éjjelen; további rejtélyes gyilkosságok törté-

nek; dőlnek a szobrok; gyulladnak az épületek; a temetőben gyalázzák a sírokat... S ki szolgált igazságot? A sintér néma kislfia, aki szétépeti Blanka kutyájával Andrást.

A pontos szerkesztésű regény elejétől fogva pusztulással, a rosszak győzelmével fenyegetett, de Kapecz – hőseinek múltbeli kalandozása, az egymástól hol távolodó, hol egymáshoz közeledő sorsok bemutatása után – nem várt megoldást talál a regény szálainak egybefogására: a neveltség és hitványság formáit a közelmúlt politikai alakjaival és eseményeivel azonosítja. Csalódottságom igen nagy volt, amikor megjelent a regényben egy „*medvetemetű, tésztaképu, akaratos óriáscsecsemő benyomását kellő népvézér, aki kiadós tanulmánykészítő munkásságával kápráztatta el a völgylakókat*”, vagy „*a híres képviselőasszony, aki nemrégiben a kormányzói palota kapujában fogadta a labdajátékosok küldöttségét, s kedves legénykéimnek szólította valamennyit*”, nem beszélve az egykori sportbajnokról, aki a Völgybeli Ösvénykör megalakulásakor elmondja a homoszexuálisokat és szabadgondolkodókat kirekesztő beszédét. Sajnáltam, hogy Kapecz Zsuzsa engedett a csábításnak, és – mintha az olvasóban sem bízna – feláldozta tárgyilagos előadásmódját a hol ironikus, hol szatirikus, leginkább pedig tragikomikus hangért, képzeletét a mindennapok unalomig ismert torzsalkodásaiért, mesélőkedvét és tehetségét mulékony szájhősök csatározásaiért és acsarkodásaiért. Innentől kezdve mintha dokumentumregényt olvastam volna. Pedig jobban érdekelte volna, hogy vajon mi kötötte Blankát a férjéhez, az idegent a kocsmároslánnyhoz, a kutyákat és a többi állatot a völgylakókhoz, milyen múltja volt a tábornoknének, s mit kezd magával a körorvos immár totálisan magára maradva.

Mert hiszem, hogy az ő sorsuk mindenkör érdekesebb és maradandóbb, mint bármelyik, napisajtóból idekerült alaké, akikre már senki sem fog emlékezni akkor, amikor egy messziről jött idegen férfi a maga titokzatosságával, szabadságvágyával, függetlenségével és szeretni tudásával még mindig megdobogtat minden érzékeny szívet.

Boldizsár Ildikó

VILÁGTALANUL

*Kőrösi Zoltán: A testtől való szabadulás útja
Pesti Szalon, 1994. 189 oldal, 280 Ft*

Nem volt – és nemigen lesz egyhamar – még egy nemzedék a magyar irodalomban, amelyik ilyen tágas és ritka levegőjű térbe érkezett volna, mint a mai harminc körüliek. A legutóbbi évekig az volt itt a „természetes”, hogy az újonnan fellépőknek jóval nagyobb a tehetségük, mint a lehetőségük. Most ez megváltozott (rosszmájú megfogalmazásban: megfordult), de az ifjú írórajt még sincsen miért irigyelnünk: mire megérkeztek, már csak elformátlanodott életet, valószerűtlen valóságot találtak. Egy világtalan világot.

Akkor hát azt kell megírni, s miért volna ez nehezebb vagy kevésbé méltó feladat, mint amit a korábbi generációk kaptak a maguk idejétől? Kétségtelenül létezik most is a mindenkori kihívás, de még nem akadt senki, aki fogadja. A hetvenes évek elbeszélői reneszánsza, a nagy összegző regények, új hangú novellák kora elmúlt, íróik hallgatnak vagy más műnemekbe és formákba vonultak vissza. A szórványos kivételek épp arra jók, hogy ne kelljen csődéljárás alá vonni a folyóiratok prózarovatát. Az átlag mai magyar próza kétféle: végállapotrajz az olvashatóság határán és a klasszikus novella szabálykönyve szerint szerkesztett szép történet. Az első fajta világtalan, a második valótlan.

Kőrösi Zoltán kötetében mindkét típus megtalálható. A szerző az új nemzedék jellegzetes tagja, pályakezdése mégis eltér valamelyest a társakétól. Kicsit idősebben állt elő az első könyvvel, mint a többiek a magukéval, bár régtől fogva hivatásszerűen foglalkozik (az) irodalommal. Mintha előbb fel akarta volna térképezni a közeget, amelybe belépni készült: kritikusként, rovatvezetőként, majd rádiós szerkesztőként működött, s mind e tevékenységekben feltűnő módon szinte csak saját korosztályára figyelt. Nem sokkal A TESTTŐL VALÓ SZABADULÁS ÚTJA előtt adta közre kötetben is azokat az interjúkat, melyekben majdhogynem hiánytalanul vonulnak fel a magyar irodalom legújabb nemzedékének tagjai (FELROMBOLÁS – MAGÁNIRODALMI BESZÉLGETÉSEK). Prózairóként akkor vált ismertté Kőrösi, amikor 1992-ben meg-

nyerte a *Magyar Napló* Örökény-pályázatát. (A pályadíjas munka, a HAZAFELÉ is szerepel a kötetben.)

A *Magyar Napló*ban jelent meg az az interjú, amelyben a hóhért akasztják, az örökös kérdezőből válaszadó lett. Ebben Kőrösi elmondja kései indulásának körülményeit: miközben készült az íróságra, a valóságban nem írt semmit, a művek legfeljebb a fejében léteztek. Nem volna rendes dolog visszaélni egy szerzői vallomással, s nem is kell: kiteszik magából a kötetből, hogy pályakezdőről van szó. Az elbeszélések nagyobbik részéből az író olvasmányait, példaképeit ismerhetjük meg (és fel). Az idegen hatások a tematikától a szerkezeten át egészen a mondatritmusig és szóhasználatig kimutathatók, néha egyenesen a követett auktor teszi meg a történet hősének (E. T. A. Hoffmann, Kosztolányi). Mégis többet kell látnunk ezekben az írásokban, mint tisztességesen elvégzett stílus- és ujjgyakorlatokat. Heves sóvárgás süt ki a szövegből, olyan idők után, amikor még voltak hősök és történetek, lehetett (mit) elbeszélni. Amikor az ember egy szűkebb világban – a múlt századi Drezdában vagy a háború előtti Budapesten – közelebb volt valamiféle teljességhez. A mai világ riasztóan tágassá és üressé lett, rendetlenül megszórva megannyi művi, szervesen, érték nélküli dologgal, amikkel nem akarhatunk, s ha akarnánk, se tudnánk mélyebb kapcsolatot teremteni. Nem érzünk készletet, hogy lehajoljunk hozzájuk, kézbe vegyük őket. S nemcsak a történetnek fellegetett be, hanem a *történetmondásnak* is. Nincs már, ki mesélne, és olyan sem, aki hallgatná. Ettől válik keserűen komikussá a kötetet nyitó IGAZ TÖRTÉNETEK FESZTIVÁLJA. Elképzelhető-e képtelenebb helyzet, groteszkebb feltevés, mint hogy az esti órákban, miközben megy a DALLAS, a tévészeria célközönsége (bolti eladólány, hentes, cipőnagyker-tulajdonos, presszósőrő, nyugdíjas szak, házmaster né meg a Béla fogorvos) a városi művház kultúrtermében úgy mulatja az időt, mint Boccaccio mester társasága Fiesolében a pestis idején: szép, igaz történetekkel. És miről szólnak ma a pajkos mesék? Hurokkal megfajított macskáról, a *drinkbár* tükörfalába vágott pohárról, egy olyan Anselmus-Hoffmannról, aki nem hisz a csodákban. Itt, e nyájas körben, a fekete melltartós presszós-

kisasszony elbeszélésében tűnik fel először egy bizonyos Bureck, a kötetet kezdő ciklus visszatérő alakja. A szerző szándéka szerint egy kisregényt tördelt széjjel, de gyanítható, hogy Bureck regénye mint műegész sosem jött létre. A hősről alig tudunk meg valamit: harmincas férfi, ki több mint tíz éve már Budapesten él, azelőtt meg valami telepen lakott (a SÁTÁNTANGÓ pusztai telepének erdők, hegyek közé helyezett változata ez, doktorostul, kocsmárosostul). Még régebben egy tábor is volt arrafelé, a dupla szögcsodrák kerítés közé zárt elvadult farkaskutyákkal, azokat kellett Burecknak etetnie. Aztán különös és homályban hagyott körülmények közt Budapestre távozott, de hogy mit csinál ott, hogyan tölti napjait, az nem derül ki. Igazából nem is érdekes: mire Bureckkal találkozunk, már minden megtörtént. Vele is, a világgal is. Az után vagyunk, nem tudni pontosan, mikor. Budapesten napjaink lehangoló tárgyai és jelenségei utalnak a jelenre, míg a tizenkét évvel korábbi történések kívül állnak az időn: a tábor az ötvenes évekre hajazó múltban, a telep B szeriás hollywoodi filmekből ismerős jövőben van. A Bureck-történetek címében pedig Szent Ágoston mondása bujkál: Nem az időben, hanem az idővel teremtette Isten a földet.

A következő DÉLUTÁNI KÉPEK a kötet leg-hosszabb és legproblematisabb része. Elegyes darabokat tartalmaz, s ha közelről nézzük, határozottan orvosiló-formát kezd öltetni. Szerepelnek benne írásgyakorlatok és stílus kísérletek, Faust-parafraíz és Esti Kornél-történet (mindenki megvan benne, Kornél, Desiré, Pataki, Józsi pincér, ki felszolgálás közben kileheli a lelkét – de ez már egy másik mese). Megkísért egy névsorolvasás, de elejtem. Hiszen nem bűn az, még csak nem is hiba, ha egy pályakezdő író mestereket választ, és velük, tőlük tanulja ki az elbeszélés mesterségét. És megint az azonosulási vágy, a szabadulhatnék: el innen egy erősebb létezésbe, szívesebb (való-színűbb) valóságba. (Melynek hiányáról a nyelvérzék apró megbicsaklása is árulkodik: a mívésre kalapált mondatokban, az aggályosan válogatott szavak között azonnal szembeötlik az oda nem illő, a más korból, más nyelvhasználatból származó *valós*. A hetvenes években csinált, sajtón át terjedő buta divatszó mint kakukk-

tojás a század eleji, két háború közti szép prózanyelvben.) El innen az időszámítottan telő időből a betelő időbe. Ez a testtől való szabaddulás választott útja. A test – mindaz, ami romlás, bomlás és halál – az időben létezik, de van – kell legyen – egy másik idő, a tiszta tartam, melynek mindenkor egyetlen pillanatában a teljességet éljük át. Ennek kereséséről, a tévutakról és a lehetséges megközelítésekről szól a DÉLUTÁNI KÉPEK majd' mind-egyik elbeszélése, s egészen közvetlenül fogalmazódik meg ok és cél A POSTÁS című történetben (valószínűleg a kötet legrosszabb írása), amely a TALÁLKOZÁS EGY FIATAL-EMBERREL verzójaként olvasható, s amelyben igen lapos kifejtést kap a testben való létezés metaforájára.

A szerző mentségére legyen mondva, ritka az ilyen rövidzárlat; még a nem jó írásokról is elmondhatjuk, hogy ízléssel, műgonddal és arányérzékkel készültek, becsülettel „megvannak csinálva”. Igaz, néha éppen ez az aprólékos kidolgozás okozza a bajt, fedi fel a „gyenge láncszemet”. Például a városismeret hézagait vagy a leírások inkonzisztenciáját (magyarul azt az esetet, amikor az író nem eléggé ismeri vagy nem jól látja maga előtt a tárgyat). Vegyük a HAZAFELÉ című FAUST-változatot, mely a következőképp írja le a „titkozatos” *másikat*: valószerűtlenül sápadt férfi, mélyen ülő szemek közé (?) ragasztott koromfekete szemöldökök; a fekete-fehér személy signorénak szólítja az F. névjelű hőst, s ezt dünyögi maga elé: „Eldőlt a test, és ha szökne a szellem, a vérrel írt kötést elé rakom.” Már ennyi is több az elégnél, de (el)beszélő még szükségét érzi megjegyezni: „Legalább patája nincs.” Ugyanez az írás példázta, hogyan sétál bele a szerző a konkrétumok csapdjába. „A célszerűségnek és a divattalanságnak feketébe és fehérbe párolt, tökéletesen jelentés nélküli összszegését viselő” férfi elmeséli F.-nek, hogyan tört ki Budapesten a forradalom. Nem a '48-as – akkor még nem volt mozi –, de nem is az '56-os, hiszen A HÉT MESTERLŐVÉSZ, melynek telt házassá vetítésén hamis jegyeket árul egy Azazello-figura, 1960-ban készült, és még jó pár évnek kellett eltelnie, míg Magyarországon is bemutatták. A hamis jegyek végül semmilyen szerepet nem kapnak az eseményekben – a ribilliót a jegyzér kabátjában lakó macskakölykök idézik elő –, annál inkább

a mozi fekvése. A sugaras elrendezésű város úgymond legszebb mozija a Nagykörút és az egyik sugárút kereszteződésénél található, vele szemben kávéház, az úgymond „közeli tisztüskölások” törzshelye. Nem tudjuk mire vélni ezen dezinformációkat: tréfának gyengék, s ha a tér-idő lebegtetése mián kerültek a szövegbe, hát még gyengébbek. Inkább kis elmaszatolásoknak tűnnek föl, s nem hoznak létre feszültséget valóság és képzelet között. A vállaltan hagyományos elbeszélőformában nem elhajtható öreg kacat az *epikai hitel*, s amilyen könnyen elképzeljük, amint „bugyborékolva süllyed el a Margitsziget”, annyira rossz néven vesszük, hogy a Hírnök egy Dózsa György úti ház folyóparti kijáratán át menekül az égő Várból (A SZABADDULÁS NAPJA), mintha csak egy meg nem írt TÉRKÉPTÖRTÉNET III. című szöveg számára rendezték volna át a város részét.

Kőrösi Zoltán első kötetét semmire nem kötelező ígéretként könyvelhetnénk el, ha nem volna a könyv végére illesztett rövidke harmadik ciklus, sovány appendix: a BUDAPESTI ISZKRA-OLAJBÁNYÁSZ TÖRTÉNETEK. Foci a magyar irodalomban, na ja, Mándytól Esterházytól át Kukorelylig és tovább (a FELROMBOLÁSBAN – melyben véletlenül sem jutnak szóhoz nőneműek – majdnem mindenki focizott, focizik) tarthat a nagy enumeráció. Hát persze. És mégsem. E szerény történetek megálljt parancsolnak a könnyen legyíngető ítélkezőnek; ez itt nemcsak rákészülés, hanem prózairói teljesítmény. A labdát rúgó hősöket meglepő módon nem izgatja a testtől való szabaddulás. A focit, azon túl, hogy szívvel-lélekkel (hiszen ez itt a harmadosztály), testtel játsszák, lábbal meg fejvel, mely utóbbi néha hendikepnek bizonyul az Iszkra schwarz und gelb színeiben versenyző javíthatatlan balfékek számára. Az ezredvégi BLASZ III. körül pedig ott van, minden erőlködés nélkül mögé rajzolódik a nagy magyar élet, a félmúlt és a jelen. A pályákat úgy hívják, Magyar Acél (hol van az már?), Gamma (jövőre szanálják) meg Gumigyár, a csapatok neve MAFC-Landler, Ápr. 4. Vasas, 43. sz. Építők. A szocialista nagyüzemekre épült honi élsport pusztulgat itt, bűjtött állásostul, kalóriapénzestül, negyedosztályú büfésztül. Gazverte, elhagyott pályák, törött ablakú öltözők, hajdan jobb napokat látott ötvenhá-

rom éves kapus, piás bíró, a boldog dilettánsok és megszállott amatőrök hazájából érkező angol partjelző, meg a zuhogó eső, az van most. A tavaszi reménykedés az őszi fordulóban, és viszont.

Az Iszakra-Olajbányászról és vidékéről mesélő nem a levegőbe beszél. Ez nem utánlövés, hanem egy megformált világ, az elbeszélő legsajátabb birtoka. Hősei sem cizellált irodalmi figurák és toposzok, hanem belül lakók, akik csak úgy odavetve is a helyükön vannak. A szerzőnek nem kell sanyargatnia a fantáziáját és empátiáját, hogy elképzelje, milyen érzés is lehet 3:0-ra kikapni a 43. sz. Építőktől. És nem kell eszperantóul vagy valaki más nyelvén keresni az idegen szavakat, mert magától bekattan s forog a szerkezet, lehet akár elengedetten is „fikciózni”. Burek történeteit olvasva gyaníthatjuk, hogy a szerző sejtelmes kódosítései, elhallgatásai csak tudatlanságát és bizonytalanságát leplezik; ám ha az Iszkrára kerül a szó, nyugodtan rábizhatjuk magunkat az elbeszélőre: érezzük, sokkal többet tud a tárgyáról, mint amennyit elmond. Sokat tud, van miről hallgatnia. Semmi kis történetek, de – hogy egy Nagy Embert idézzünk – a foci, az fontos. Az legáltalább valóságos. Foci közben biztosan *va-gyunk*.

Bori Erzsébet

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

Szárzaföldi hajóharang

Majtényi Erik: *Hajóharang a Hold utcában*
Kriterion, Bukarest, 1977

„...S emlékszem, még az is nagyon izgatott, hogy milyen lehet a hegy teteje, ki is kunyoráltam, hogy fölmehessek, és föl is mentem, mit mentem, futottam, hogy végül zihálva álljak meg egy árnyas, sűrűn benőtt lapályon, ahonnan valóban nem lehetett már följebb kapaszkodni, mert nem volt hova. Kissé elidőztem a rejtelmekkel súlyos csendben, enyhe csalódással, hogy semmilyen irányban sehova nem lehet ellátni, mert én ezt másképp képzeltem: csúcsban végződő tar oromnak, hogy végre-valahára az

egész mindenséget bekalandozhassa a tekintetem...”

Ez a tízsornyi szövegrész – gyermekkori emlék – metaforája, jelképe, cimperlátomása nemcsak konkrétan Majtényi Erik sorsának, hanem kicsit a mindenkori költősorsnak. Az efféle életjelképek abban a kimondatlan, finoman lebegő „mesterségem címere” játékban átlósan épp az ellentétes sarokban helyezkednek el, mint az ars poeticák. Egyik arról beszél, hogy mit szeretne, mit kellene, másik, hogy mit lehetne s hogy mit is lehetett végül. Majtényi Erik annak ellenére, hogy pár hónap hiján megérte a hatvanat, s egyszer eljutott Skandináviába, egyszer meg a Kanári-szigetekre is, tulajdonképpen azok közé az alkotóink közé számítható, akik körül sosem nyílt meg sem a tér, sem az idő igazi láthatára, s akikre a köztudat felől se nyílt még soha igazi rálátás, méltó kilátás.

Vannak emberek, akiket felfokozott érzékenységük arra kárhoztat, vagy abban az áldásban részesíti őket, hogy a maguk szerencsétlenségét vagy szerencsétlenségét, anyagi üdvét avagy szenvedéseit képesek „az Élet” minden esetlegességét és személyes vonatkozását meghaladó jellegzetes megnyilvánulásaként kezelni. Az ilyen típusú tehetség könnyebben, mert önzetlenebbül nyugszik bele személyes sorsába; számára a megnyilatkozás, a mű az igazi parancs, s a tóduló üzenetkényszerre úgy ragadja fel, szinte futtában, a műfajokat – néha a kifejezési nyelveket is, mint a tűzoltani, menteni rohanók, ami éppen kezük ügyébe akad. A hatást tekintik fontosabbnak, s hogyha sikerül elérni, hogy felé fordulnak, meghallgatják (EMBEREK, LAKÁSOK LAKÓI... a posztumusz kötet címe és vezérmotívuma), olvassák, figyelni kezdenek rá – ő maga lepődik meg legjobban, hogy egyszer csak költőnek, prózairónak vagy netán lelkiatyámnak szólítják, mert ő ezen a vonatkozásán a dolgoknak sosem gondolkozott el holmi vagy-vagyok szerint, nem tervezett el – végig és következetesen – semmi mást, mint hogy szólni fog. „Dr. Petőfi!” – kiált rá, szólítja meg az égi Akadémia kiváló akusztikájú mennyei csarnokában a székfoglaló után egy harsány kritikus vagy hízelgő epigon, és ő zavartan és értetlenül, mint akit hirtelen ébresztettek, alig fogja fel, hogy hozzá beszélnek.

Majtényi Erik először történetesen románul jelentkezett a háborút követő, többszörös

rabságát, fogságát feloldó években (mint ahogy Francisc Munteanu, jeles román író-rendező az *Utunkban* indult magyarul), és az akkoriban kijegecesedő frontok, helyzetek hozták úgy, hogy „végül is” költőnek számít, egy olyan életművel, melynek epikai oldala legalább olyan gazdag és értékes. Mindenben „rendezetlen sorrendű” ez a pálya.

„Egy vers egyedül jár az utcán, egy vers szavalja önmagát...” A Majtényi-szöveg éppolyan praktikus szükségéből, feltalálói ingerből, indítékből születik, származik, mint az általa feltalált és kidolgozott „öngyújtós-alvás” (a receptjét itt nem részletezzük), vagy az, hogy szabadidő-szilánkokban is lehet elintézni, kipipálni az egész időhöz szükséges-alkalmas dolgokat; például ha valamikor csak meg kell tanulni, be kell vágni az egyes amerikai államok fővárosait, mind az ötvenvalamenyt, akkor váróteremben, buszon, borbélynál, két unalmas ülés között, elalvás előtt stb. akár ezt (is) gyakorolhatod, hiszen az élet minden (bármelyik) pillanata éppen azt a valamikort jelenti.

A „költővé fogadás” ivének eleje valahol ott indul a „legényegylet önképzőkörében”, ahol szombat esténként (tánc előtt) szavalgatni szoktak, s ahol egy barát a szerző tudtán kívül az ő egyik balladájával áll ki. Aztán a fenesi gyűjtőtáborban az árok partján belelapoz egy József Attila-kötetbe, a szamosfalvi laktanyában, a földre terített szalmazsákon Adyt olvas, amit elkér egy közelben fekvő karpaszományos, akivel csak a következő nyáron kerülnek majd egyazon tüzelőállásba, egyelőre a hosszú éjszakai szolgálatok alatt előszedik sorra a költőket, akikből idézni tudnak.

Erik, a lábon járó memória, már akkor, tizenkilenc-húsz évesen is, legfennebb kevésbé betáplálva ugyanaz az emberi komputer lehetett. A HAJÓHARANG...-ban erről a periódusról az áll, hogy egyszer felkerül Pestre, egy délelőtt ül a padon Arany-balladákkal a kezében. „...Egyenruhában vagyok, ez tűnhetett fel egy idősebb úrnak, s meg is szólít: – Arany János? Magát ez még érdekli? Hát igen, háború van, ilyenkor a tüzérnek már kevés ideje jut a Vörös Rébékre. Mégis sértőnek érzem a kérdést, de hát apám lehetne az illető, nem hepciáskodom. Ő is megnyugtat, hogy nem akart megbántani, aztán a

versekről kezdünk beszélgetni. S annyira szakmabelinek érzem, hogy végül is kibököm: én is írók, írógatók. Mire ő meglepetten kérdi: – Hát miért nem mutatja meg a Mesternek? Most már én bántom meg kissé: hogy nem tudom, ki a Mester. Hát természetesen Szabó Dezső. És hogy hol találom meg? Nos, az igazán egyszerű. Elmegyek délután ötkor a Baross kávéházba, s megkérdem a főúrtól, hogy hol ül a Mester. Az majd megmutatja. Ezt búcsúszáskor még egyszer a lelkemre köti – megint csak anélkül, hogy bemutatkoznék. Így aztán sosem tudom meg, hogy ki volt. Szabó Dezsőtől addig csak Az elsodort falut olvastam, még otthon, s főképp nem tudtam, hogy voltaképp a legmorózusabb, legkiszámíthatatlanabb oroszlán barlangjába készülök. Mint mikor a szakadéka ereszkedtem le a mehedinti-i hegyekben, s nem tudtam, hogy szakadék van alattam, a kötekedő, a rabiátus Szabó Dezsőt is csak évek múlva ismertem meg a röpirataiból. A Baross kávéházban ezzel szemben egy jóindulatú, kövér bácsi fogadott, és részletesen kikérdezett, hogy hova valósi vagyok és hogy hol szolgálok. Szamosfalva jó ajánlólevél volt, emlékeket ébresztett föl benne, s ezekből mesélt is. A versekről pedig csak ennyit mondott: – Ezeket majd csak este olvasom el. Jöjjön el értük holnap. Másnap egy lila cingulumos pap társaságában találtam: likórt iddogáltak, de úgy tettek, mintha észre se vennék, hogy én nem fogyasztok semmit, pedig jócskán velük ültem. Ezt pénztelen katonaként rossz néven vettem a nem tudom milyen méltóságot viselő paptól, s hogy Szabó Dezső milyen szegény volt, arról is csak jóval később értesültem. A versek mindenképp ott voltak előtte, s ma már – teljességgel ellenőrizhetetlenül – nagyon nehéz leírnom azt, hogy nagyjából tetszetek neki. Neki, minden idők legharapósabb kritikusakának. »Lesz magából valami, ha igyekszik« – mondta. [...] S akkor hadd térjek vissza a már említett karpaszományoshoz, akiből időközben hadapród őrmester lett, s aki egy vasárnap délelőtt laktanyaügyeletes tisztként, kardosan csörtetett be korletünkbe. – Vigyázz! – kiáltotta el magát harsányan, aki elsőnek megpillantotta, mi pedig ott álltunk feszesen, küt hol ért a vezényszó, úgy mellett, nyitott katonaláda fölött, sápadtan, ijeden, mert a laktanyaügyeletes tiszt látogatása ilyenkor, vasárnap délelőtt és váratlanul, a kedélyes rendetlenség óráiban, kisebbfajta istencsapásnak számított. [...] Pihenj! – mondta a hadapród őrmester, majd határozott léptekkel indult meg a két ágyas között... végül megállt előttem, mire én persze ismét vigyázzba vágtam magam. – Hagyja csak! – legyintett azzal a rettegett

fehér kesztyűs kezével. – Csak azért jöttem, hogy megmondjam: meghalt Reményik Sándor. Ma délután temetik...

A költővé fogadás ívének állomásai a „poklokra kell annak menni” közlekedési szabályrendszere szerint követik egymást. „Nagyapám – meséli a költő – egyre gyakrabban emlékezett vissza az ifjúságára, amelyet Párizsban töltött, s ott egyszer még Munkácsyval is kezet szoríthatott. És látta Verne Gyulát, amint egy lekötozött léghajóba, úgynevezett ballon captif-ba szállt, hogy magasan a fény városa fölött írja valamelyik regényét. Nagyapám legalábbis így tudta és így mesélte...” Mindez nemcsak jól hangzik, de szinte szurrealista vagy metafizikus vagy posztmodern tény is. Mivel hogyha olyanokat ugrik a naptár, hogy bamba középkorból egyszer csak ádáz XX. század lesz, hogyne lehetne hároméves kisfiúból huszonhárom éves rab, akinek a lelke viszont tele van a lét gyöngédebb oldalának és szépségének tudatával is. Csak hát minden azon van, arra van beállítva, hogy megajándékozzon és megfoszson, megörvendezessen és megszoríttson, hogy megfűröszön a boldogságban és megkínozzon érte. Arra, hogy ott, akkor rendszerint ne legyen idő odafigyelni, utána pedig nosztalgiát vagy lelkiifurdalást érezni. Lemegy a világ s másodszor már poézis. Lehet, hogy csak egy pokol poézise. „Odaát a katonai fegyházban volt legalább egy könyvem: Schiller verseinek egy régi kiadása, több mint százéves. Itt azt is elvették, s a raktáros fegyőr, miután belelapozott a gót betűk rengetegébe, gyanakodva mér végig: az irataim római katolikusnak mondanak, minek nekem akkor ez a zsidó imakönyv?...”

Itt kezdődik Majtényi Erik igazi horizontja. Élete példa arra is: hogyan lesz magyar költővé korában és környezetében az anyanyelv tisztaságának és fenségének őre és életetője, a magyarul élt és írt magától értetődő európaiság és egyetemesség megtestesülése valaki, akinek ősei bászai svábok, zsidók, szám szerint kevesebben magyarok. Ezt mondja el, követi nyomról nyomra a HAJÓHARANG A HOLD UTCÁBAN című visszapillantó kötete. Amikor egy sportújságírónak, aki bűvészként Dél-Amerikáig jut el, s egy korán haló, nagy szemű asszonynak nagyon érzékeny fiacskája születik, nagyszülők nevelte egyke, a családi tudatvagyon és legendárium letéteményese. Amikor két (kétszáz, kétezer) világ és világarnyalat érintkezőpontjaira esik

mindennek a koordinátája, ami csak meghatározza valakinek a sorsát. Élete képeskönyve (hangoskönyve) megőrzi az oly butácska rigmusfoslányokat, politikai-csúfolódó és kuplészövegeket, hogy „...sok-sok tonna liszt van ott, és sok-sok angol tiszt van ott” – mármint a La Manche csatornában, ahol a dicsőbbik flotta tengeralattjárói sikeresen elsüllyesztették az ellenséges hajókat. Ez a kontinentális, ez a szárazföldi cethal nyeli el a mi kis Jónásunkat: a képzeltetehetség főgére, az örök elválogódás jelvénye az a hajóharang, miközben valóságos is. Két nagyon nagy kondulással. Egyik a szenvedés, mely elkíséri – hozzátartozói s aztán a maga végzete szerint – mindhalálig. Másik a nagy tárgyi tudás, ami lehetővé teszi mindennek művészi, irodalmi „értékesítését”. A kor iránti rajongó kíváncsiságból spontánul indult s telt aztán meg valami emberfeletti erőt sugárzó szeretettel: meg akar érteni mindent, az öröklött memória játéka révén egyrészt *homo ludens*, másrészt azon kevesek egyike, akik végig értelmezni akarják jelenkorukat is. Ez az ő legfőbb jellemvonása: megértés mindenki iránt, éteri indulat a jóra, mely a szamaritánusságot sűrölja, s persze a „nem vagy eszednél” inget odaadó bohémságát. Szinkronban egy balkáni provilágban is a skatulyából kivett úriember habitusával.

„Néhány esztendővel ezelőtt arra jártam. Minden megváltozott, diófák, fenyők tüntek el nyomtalanul – de a legtöbbit talán én változhattam. Ezért is nézhetek rám olyan különösen a lakók, mintha Robbinson bőrkacagányát hordtam volna még mindig a vállamon, én pedig semmiképp nem tudtam megmagyarázni nekik, hogy voltaképp mit is keresek az udvarukon...” Igazi szülőföldünk egy kor, nem egy térbeli pont, nem egy évszám. Azok betlehemien véletlenek, mert annyiszor van népszámlálás, csődület, menekülés, deportálás, még „hosszúbéke” is annyiszor van, ám érkezésünk szempontjából mindez esetlegesebb, mint az a nagy, az a közös, ama ki-egyenlítő átrendeződés, mellyel – úgy nagyjából emberöltőnként – a világ előáll: ide egy drótnélküli táviró, oda egy szalongszalon, amoda egy világháború, egy doboz Franck kávépótlót vagy sárga Flavisan cukorkát a kisasztalra, s a *Tolnai Világlapja* vagy a *Színházi Élet* egy-néhány példányát, aztán ki a város végére, a kertek alá, csak úgy elszórva, mint

az első dér, egy kis Trianon – és akkor már ide vele, jöhét a gyermek! A gyermek, aki aztán felnő, semmi sincs tekintettel az érzékenységére „nicht vor dem Kind” alapon, sőt minden arra törekszik, hogy erős hatásokkal nevelje, alakítsa, okítsa, szervezeten vagy esetlegesen, pontos és pontatlan információkkal töltsen alakulót, változó, szinte anyagcserehez hasonló életet élő kis tudattartalmát; s hát nem ugyanazok az okkult erők vagy mennyei hatalmak, körülmények kezdenek intézkedni, hogy aztán némi átmenettel a szövőgép, börtöncella és szerkesztőség után végül „magánköltő, szólista” legyen, ha csak ott nem felejtik valahol az eszterga, ekeszarv, patyolat-fontos munka vagy piszkos politikálás valamelyik pultjánál, oly mélyre hangolva hallgatását, amelyen a sok-sok tonna liszté s a sok-sok angol tiszté, zokszó nélkül, a „történelem leghosszabb századának” tengerfenekén.

A párkák, akikre Majtényi Erik szálszövevénye, idegkötege bizatott, hol elaludtak, hol eljátszadoztak az anyaggal, a nádlitól a makraméig cifrázták a bogoznivalót, s amikor beleuntak, egy körömmollóval egyetlen miccentéssel elintézték az egészet, mely akkor már, szimbolikusan és valóságosan, egyetlen életfontosságú szálcakára-csovécskére szorított. Akik ismertük és szerettük, testi-lelki családját képeztük, nagyon patetikus alkalomra is csak félénken kölcsönözhetünk erre is tőle egy passzust: „*Úgy hullott ki az életemből, mint annyi minden, mint az ismerős arcok meghittsége, vagy mint azoknak a hangja, akiket csak egy elárvult telefonszám idéz immár örökké fölöslegesen egy megviselt szélű noteszlapon.*”

Egy intellektust maximális teljesítményei alapján lehet és kell mérni és megismerni. Az *árnyalatok iránti érzék és vonzalom* nyelvi, költői eszközeinek kiteljesedése mentén a Majtényiszöveg őrangyala. A tragikumérzék és ironia együttese és arányai a nagyon tudatos alkotót jellemzik, akinek művészi játék kedve és társadalmi fogékonysága szüntelenül készen áll arra a szellemi kalandra, mely a képzelet s a valóság, a szubjektív s az egzakt végleteinek erőterében alkatilag is folyton vonzza. A Fermat-tételtől a rim nyelvi és akusztikai titkaiig, egzotikus földrajzi nevek, elmés rejtvények, sőt bűvészmutatványok matematikai és lélektani határaiig mindenben a maga látta-hitte-vallotta humánus mélységeit hajszojla.

Hogy mit tud mindenről, arra apró árva példa a *respublika* szó körül meggomolyogatott kis kultúrtörténet egy látszólag alkalmi s az alkalmon túl így növő költeményben. Mindig információ is, amit költői közérzettel, valójában etikai leckévé szervezeten eljuttat reménybeli közösségéhez, közönségéhez, akiben a kort ugyanúgy megszenvedett s ugyanolyan érzékeny szenvedéllyel érteni akaró partnert keres. Kevés költőnk álcázott annyi kaján célzással és sikerült szójátékkal, paragrammával, nyelvi és képi színporkával számon kérő kritikát, kínzó esengést, értelemmagányt, mint ez a líra – még a maga legelkötelezettebb korszakaiban, zsákutcáiban is.

Miközben saját alkatának és meggyerő intellektusának költői formáját kereste, a pálya utolsó másfél-két évtizedében a rögzítő kis „festői” remekek, megkapó képi és nyelvi telitalálatok mellett végleges, maradandó szintézisre is törekedett jó pár költeményben. A poétikai semmiségekben pontos diagnózisok hevernek, szétfeszítve az amúgy is válságba keveredett formát és befejezettségsményt, mellyel annyiszor maga se tudta, mit lehet kezdeni. Nyilvánvaló: egészen más költő kelt fel abból a kollektív lírai betegágyból, melyben annyian ott maradtak. A Majtényi vershelyzeteiben, lírájának etikájában és esztétikájában felismerhető beszédes cezúra kellő távlatból más és más értékelő szempontokra hívja fel a figyelmet, mindenekelőtt a pályáivben bekövetkezett pozitív, ugrásszerű változásra, melyet aligha vettünk eddig számba kellő alaposítással, pedig telve van az elmúlt évtizedekben született költészetünkre is vonatkozó, általánosítható tanulságokkal és tanúsággal. Majtényi irodalmunknak ama legfontosabb, megtartó, hídépítő, józan önismerttel bíró vonulatát erősítette, gazdagította végül is, mindig is. A legnehezebb körülmények között is értékeremtők vonulatát.

A KÉKEK BOLYGÓJA a címe annak a tudományos-fantasztikus novellájának, melyben a korban vergődő, az elfojtva lázadó értelmiségi tragédiáját egy ironikus történetfilozófiai látomásban oldja fel és meg: van egy világ, egy távoli jövőbeli égitesten, ahonnan a lázadókat azonnal és titokzatos módon kiszűrik s eltüntetik. Mindenki úgy tudja, hogy megsemmisítik. Az elbeszélő én, a fiatal lázadni merészlő aztán saját kalandja végén tudja meg, hogy ezeket csupán a kékek bolygója

számúzik, ahol bíróság elé állítják őket. Így kerül átszállítása után ő is a félelmetes *tanács* elé, hogy kiderüljön, abban eltűnt lázadók, tulajdon tanítómesterei foglalnak helyet, s most őt is kooptálják. Mert ezt az egészet, mely ellen szabadságszerető szellemnek lázadnia lehet csupán, ők irányítják, onnan, a *kékek* bolygójáról... „*Hetvenöt éves ez a század, ahhoz képest igazán jól tartja magát, hazudik, aki hatvanötnél többnek nézi*” – rántja magasba a szöveget aggodó meditációk zuhanórepülésének mélypontjáról, világraszóló lelkiismeret-feszültségek ihletében s a közeli személyes elmúlás biztos tudatában egyike azoknak, akik esetében végtelenül fájjalom, hogy nem érthették meg '89-et, abban a Bukarestben, s azt, ami követte, *ebben* az Európában. A lelki-érő persze nem esztétikai kategória ugyebár, hacsak nem éppen a mű befogadójában keletkezik, az alkotó kiszámított akaratából, mint igazolt, bevált, eredendő művészi cél és végső rendeltetés teljesülése. Szerencsére vannak korok, amikor az építkező, az egész emberi kultúrára, erkölcsi előzményre építő alkotók számítása válik be jobban, létrehozván vagy legalább karbantartván, tatarozván azt a szellemi architektúrát, melyben arra a környi időre szabadon, szabadabban és kényelmesebben lakozhat az ige.

Az efféléknek kismestere, nagymachere volt Majtényi Erik, arra a tűnődő gondolatra vezérelve alázatos olvasóját, miszerint nem fontos bebizonyítani folyton az égre kiáltó, csak figyelembe nem vett evidenciákat, de nem kell belemenni – a kommunikáció higiéniájának megőrzése érdekében – a körmönfont hamisítások, kalkulált tévedések lenyűgöző, burjánzó, őrző, divatos, ragályos játékába, még hogyha a farkasordítás kedvéért lefegyverző iróniával együtt is üvöltjük a meglovagolt abszurdumokkal, hogy: „*játék a világ, a számtan esendő, s kilencszer kilenc az nyolcvankettő!*”

Majtényi Erikről ezer cédulám van, melyek ilyenkor nem kerülnek elő, melyek sosem fognak találkozni. Több mint három évtizeddel ezelőtt, mikor első kötetemhez előszót írt, ezzel a kinrimmel köszöntem meg: „*E könyv elején úgy Eriklesz, mint Athénben a bölcs Periklesz*” – s mintha valami gondolatban soha be nem fejeződő dialógus folyna, az Ő végtelen szövegéből folytatható: „*En pedig arra gondo-*

lok kissé borongóan, hogy az eltelt három évtized során szülővárosomban porig bombázták a vasútállomást, hogy székesegyházak tűntek el Európa nevezetes tereiről, épületek, amelyeket már nem láthatok viszont, vagy amelyeket már először sem pillanthatok meg, s közben...” Igen, közben, szinte mellékesen, élete legfőbb fordulatait szinte mellékesen sorolja fel egy örökölt kulcsosmó kapcsán: „*...közben ez a kulcs kutyahűséggel bújti meg a többi között, kutyahűséggel várta, hogy ismét kezembe vegyem. Ott pihent valamelyik fiókban, míg én parancsszóra bukfeceztam lefelé mundaósan egy szamosfalvi dombról, hogy ég és föld szörnyű hányingeres keringésbe kezdett körülöttem, türelmesen lapult, míg én félmázsás köveket adogattam az épülő Zsülvölgyi alagút boltozatához, egy csöppet sem fakult meg, miközben én halált megvető bátorsággal, de inkább az éhség kétségbeesésében teljességgel ismeretlen gombafajták sütöttem hajszolt szökevényként a mehedinti-i hegyek gerincén, megvolt, amikor első kislányom született, és megvolt, amikor a második meghalt, csökönyösen várt rám, míg én egy hősztín hajó korlátjára dőlve néztem el a Finn-öböl játékos fodrait, számtalanszor érhettem egészen a közelébe s távolodtam el tőle ismét, és meg is csaltam, igen, megcsaltam idegen kulcsokkal, szekrény- és ajtókulcsokkal, fiók- és írógépkulccsal, de annyival, hogy ha most mind összegyűjtenék, talán már egyet sem tudnék felismerni a tucatból. Megvolt, amikor ideggyulladás bénított a fogolykórház vaságyán, megvolt, amikor veserohamok döngyöztek naponta ötször is, megvolt...*”

Megvolt. Valameddig. Majtényi Erik 1922-ben született Temesváron, leghosszabb ideig Bukarestben élt, és 1982 januárjában sorvasztó betegség vetett véget a már heti dialízistől függő életének. A nagy szerencsések és a nagy pechések közé számítható. Még húszéves sincs, amikor honvédegyenruhában átszökik valahol a Kolozsvár és Torda közé rajzolt új országhatáron. A korszak logikájának megfelelően az ugyancsak megkülönböztetések görcsében rángó Romániában nem megkülönböztetés, életveszély elől menekülőként, hanem kémként kezelik, bukaresti kémelhárító, craiovai börtön és tirgu-jiui láger után, három iszonyú esztendő végén summás gyűlöletből és személyes bosszúból német hangzású neve ürügyén bevágják egy menetszázadba, s a doni szénbányákba hurcolják, ahol majdnem a tifusz vet véget annak, ami még el sem kezdődött, iktatja a névtelen holtak közé azt, aki még se költő, se

apa, se barát; sehol még az a csodálatos intézményembere a romániai magyar literatúrának, ám egy már alig felfejthető determináció előbb elviszi a dolgot addig a pontig, hogy nem is lesz semmi belőle, aztán hirtelen szeszélyel kiengedi vasmarkából és hazahozza. Hogy családot és kultúrát alapítson a romokon: olyan otthont hozzon létre, mely szimultán egy irodalmi szalon s egy katonai támaszpont megfelelője egy pár szobás bérlakásban, olyan évtizedekben, amikor a szalon mindenféle értelmében, jelentésében és formájában kiirtotta, s a támaszpontot a legundokabb formájában tenyésztette ebben a tér-ségben a nemezis.

Éltem egy szakaszában sokat laktam náluk. Egyszer reggel felé tértünk haza valahonnan, világmegváltó dumák füstjével fáradtra pácolva, mikor az átjáróházként és repülőtéri tranzitként használt Majtényi-ménház előszobájában, ahol egyébként mindig tornyosult valaki éppen érkező vagy mindjárt átszállásra váró poggyásza, egy szokatlan alakú cuccba botlottunk: hangszertok volt a javából. A házban senki, Oli a kiadóban, a lányok iskolában, a csomagnak bizonyára a hajnali vonattal érkezett tulajdonosa se horkolt egyik diványon se, a két kutya pedig, jóllehet értettek románul, magyarul, kriterionul s talán albánul, törökül, egyik görögül is, de beszélni nem tudtak. Végre megzörrent a telefon, s a vonal végén a három tündér közül az illetékes jelentkezett. „Azonnal gyere haza, és agnoszkáld ezt a pikulát!” – parancsolta a zord atya, akit gyermekei keresztneven szólítottak pólyáskoruktól, s akinél mások érzelmi, lelkiismereti szabadságát jobban tisztelő ember nem élt akkor sem közöttünk. Hát most itt vagyok, Erik, és próbállak agnoszkálni, mint ebben az évszázadban valahol (végig) bekövetkezett éltető (tömeg)szerecsétlenségünk egyik nagyon is ismert és mégis elfeledett halottját. A futóáldozatot vagy bástyaáldozást, hogy a parti mégse torokljon pattba.

Eriket elhamvasztottuk, ezer cédulám is hiába van meg valahol róla, azok hamvai se találkoznak soha többé. Velünk szórátnak szét. Csak a vers van meg, a vers egyedül: meg az utcán, és szavalja önmagát.

Lászlóffy Aladár

HÉVIZI OTTÓ: ALAPTALANUL

*T-Twins–Lukács György Archívum, 1994.
254 oldal, 450 Ft*

A kötet alcíme: GONDOLATFORMÁK A SZÁZADFORDULÓN. Az esszék Nietzsche, Popper Leó, Lukács és Ady Endre néhány gondolatformáját fürkészik ki – ebben a sorrendben (holott nem ez volt a tanulmányok megírásának sorrendje). Mi indokolja ezt a válogatást, ezt a sorrendet? Válaszolhatnánk a főcímmel, hogy semmi, mindez „alaptalanul” történt. Nem kell utóvégre mindent megmagyarázni, annál kevésbé, mert amúgy is meg tudunk mindent magyarázni. Egy tárgy iránti érdeklődés többnyire eléggé esetleges tényezők függvénye – s ezen az sem változtat, ha az érdeklődés tárgya, mint Hévízi esetében, többek között maga az esetlegesség. De ebben az esetben nem Hévízi választotta ki esszéi szereplőit – ők maguk választották ki egymást. Pontosabban szólva, a Lukács/Popper Leó duó döntött Nietzsche és Ady gondolatformái mellett, és Hévízi csupán tudomásul vette és tiszteletben tartotta döntésüket – így kötötte őket össze, éppen ezeket a szereplőket egy esszégyűjteményben.

A kötet titkos főhőse a fiatal Lukács György, aki a századforduló idején kezdi meg (barátjával, Popper Leóval együtt) szellemi életét, Nietzsche csillaga alatt. Hévízi Lukácsa – cseppet sem oktanul – pontosan olyan, mint amilyennek Lukács később a modern regények hőseit leírta, ő az a problematikus individuum, aki keresi a kontingenciától a szükségszerűséghez vezető utat, azaz a saját útját. Az alapélmény az alaptalanság. Ez annyit jelent, hogy a századforduló ifjú csillagainak élményvilága lényegében közös; itt nem számítanak az országhatárok: ha valaki a modernségre reflektált, a modernséggel vet számot, akkor mindenkit lényegében tud megérteni, éljen bár Heidelbergben vagy Pétervárott vagy Nagyváradon vagy Berlinben vagy Párizsban. Persze ez csak Európán belül igaz. Pontosabban szólva itt, ebben az időben és ebben a gesztusban, abban a közös élményvilágban, mely a modernséggel való számot vetésből, az esetlegességgel való meg-

küzdésből fakad, születik meg Európa. Eddig nem volt Európa, ezután lesz. De milyen lesz?

Hadd ismétljem meg azt, ami evidens – az alapélmény az alaptalanság. Az alaptalanság üres szabadság. Üres, amennyiben negatív – isten meghalt, a metafizika meghalt, születésem többé nem határozza meg sorsomat. Ugyanakkor szabadság is, valóban, mert én vagyok az, aki esetlegességemet sorsommá tudom változtatni, én alapozhatom meg önmagamot, én kereshetek (és találhatok) új, megbízhatóbb alapokat. Amor fati. Ezért mondhatjuk minden túlzás nélkül, hogy az egész korszak Nietzsche csillaga alatt áll. Ehhez képest kevésbé fontos, hogy valakit Nietzsche közvetlenül befolyásolt-e vagy sem. Hévízi szépen elemzi Nietzsche hatását Popperra, bár Lukács esetében nem teszi meg ugyanezt. Pedig a fiatal Lukács műve tele van Nietzsche-parafrázisokkal, s úgy vélem, hogy ha ezeket nem közvetlenül Nietzsche-ből merítette is, s ha Nietzsche stílusainak egyike-másika idegesítette és elidegenítette is, mégsem állt kevésbé Nietzsche csillaga alatt, mint barátja. Minden kérdés, mellyel a századforduló ifjú generációja küszködni fog, Nietzsche-nél merül fel, mindig élesen, mindig többszólamúan, mindig szélsőségesen – de éppen ezért hallják meg, éppen ezért nem tudják megkerülni Nietzsche-t.

Nietzsche csillaga alatt éltek ezek a fiatal emberek – de ugyanakkor Kierkegaard árnyékában is. A csillag vezet, utat mutat (gyakran a semmibe vezető utat mutatja), az árnyék megvéd – a túl erős csillagfénytől is megvéd, óv, vigyázatra int. Hévízi gyakorta tér rá a Kierkegaard-vonatkozásra – nagyon érdekesen, még a késői Adynál is! –, de óvatos, nem akar túl messze menni, nem akar súlyos ellenpontokban fogalmazni. Kierkegaard-ról nem szól külön fejezet – érthető, hiszen ő nem századforduló gondolkodó. Stílusai is mások. A századforduló minden stílusában ott búvik a szecesszió; mindenki, akit Hévízi elemez, legalábbis átment egy heveny szecessziós fertőzésen, mindenekelőtt ami a nyelvet illeti. Ez az a nyelv (és magatartás), melyet Lukács – Hévízi tolmácsolásában – már a tízes évektől kezdve „szentimentalizmusnak” titulál és saját magában is bírál.

Nietzsche-re is, különösen költészetében, jellemző egyfajta nyelvi szecesszió és szentimentalizmus. Kierkegaard természetesen nem tartozik ebbe a sorba. Itt szeretném megjegyezni, hogy a századforduló, a modernista önreflexió és a szecessziós nyelvhasználat (és szentimentalizmus) nem esik okvetlenül egybe. Így például Max Weber pusztán az előbbieket jellemzik. Lukács is (és ezt mutatja a Hévízi bemutatott kritikái önelemzés) vonzalmat érzett a nem szecessziós modernista önreflexió (Max Weber-stílus) iránt. Tévedések elkerülése végett: nem az alapélményben van itt a különbség, hanem abban, hogy azonosulunk-e ezzel az alapélménnyel vagy megkíséreljük-e a distancia megteremtését.

Megértem tehát, hogy egy Kierkegaard-elemzés felbontotta volna a kötet egységét, melyet nem csupán a szerző-hősök közös gondolat-alapélménye, hanem többé-kevésbé hasonló stílusvilága is összefűz. De Hévízi története szempontjából (melyet, ha akarjuk, a fiatal Lukács nevelődési regényének is olvashatunk) Kierkegaard árnyékának mégis jelentős szerepe van, akkor is, ha tudjuk, hogy Lukács végül is nem húzódott meg ennek az árnyéknak védelme alatt. De a történet valóban Nietzsche-vel kezdődik, s csak tőle visszafelé, veszedelmes igazságai elől védelmet keresve lehet eljutni, kerülő úton, Kierkegaard-hoz.

A kötet a XIX. század utolsó pillanatait érzékelteti – hiszen a XX. század majd csak 1914-ben fog elkezdődni. Ott fogjuk majd megenni, amit a XIX. században számunkra kifőztek. Itt még csak főznek. Jobban mondva Hévízi diskurzusa időnként átlépi a XX. század mezsgyéjét – Ady világháborús költészetét elemezve vagy Lukács könyvét, A REGÉNY ELMÉLETÉ-t és a Dosztojevskij-fragmentumok apokaliptikus mozzanatait érintve.

A XX. század azzal köszönt be, hogy megkérdőjelezi a költőt (és a Nietzsche típusú filozófus) vátesz voltát. Olyan dolgok fognak megtörténni égen és földön, melyek felülmúlnak minden költői és bölcselmi fantáziát. Hévízi idézi Ady egy leveléből: „*Bolond hisztéria csattog szerteszt... Hogyan nem gondoltam én soha arra... hogy egyszer csak megőrülhet az egész világ... Hihetem-e még vátesznek magamat, mond-*

ja, Madame Prétéríte, azután, hogy jósolni a legkínálkozóbb konstellációk között sem tudtam?” Vajon melyik jövőt idéző bölcsész képzelhette volna el Auschwitzot vagy a gulágot, ha már az első világháború rettenetei is megszegyentették a költői vátesz apokaliptikus fantáziáját?

Hadd ugorjunk most előre egy évszázadot – a századfordulótól az ezredfordulóig. Kérdés persze, hogy valóban ugrunk-e, különösen, hogy „előre”ugrunk-e (amennyiben nem pusztán évszámokról beszélünk), mert az is lehetséges, hogy egy helyben topogunk vagy hogy ugyanoda „térünk vissza” – hogy Nietzsche modorában beszéljek. Majdnem mindenre, amit Hévízi a GONDOLATFORMÁK A SZÁZADFORDULÓN címmel jellemez, nyugodtan rámondhatnánk: „gondolatformák két századfordulón”. A XX. már lezárult 1989-ben, s most a huszonegyedikben élünk. Hegel annak idején, A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJÁ-nak a „moralitás” címet viselő – és nem a moralitásról szóló – fejezetében azon töprengett, hogy milyenné alakul a világ az apokalipszis után. A jakobinus diktatúra apokalipszisééről volt szó, mely persze szinte láthatatlanná törpül a XX. század ember okozta apokalipszisével összevetve.

Ez a világ (a mi világunk) feltűnően és gyanúsán hasonlít a század elejire, elsősorban ami az alaptalanság alapélményét illeti. A költő (és a filozófus) megint feladja a váteszszerepet, ha másként is és másért is, mint Ady az első világháború idején. Nem azért nem vátesz a költő és a filozófus, mert képzelőereje cserbenhagyta, mert az „élet” a maga kontingenciájával, befejezetlenségével, többértelműségével, formátlanságával felülmúlta a legborzalmasabb és legördögibb fantáziát is. Az történt, hogy minden képzeletet felülmúló ördögi invenciójával a „valóság” banalizálta a képzelőerőt. A nagy elbeszélést nem pusztán és nem is elsősorban erkölcsi felelősségérzetből hagyták cserben az új századvég gondolkodói, hanem banalitása miatt. Nincs ma az a tizedrangú filmrendező, aki nem talált volna ki és nem mutatott volna be a televízióban egyfajta „világ végét”. Hányszor láttuk már a hollywoodi utolsó embert megfagyni a lakatlan és lakhatatlan, atomhalál utáni földgolyó bison? Vagy az egész emberiséget szőröstül-bőröstül elpusz-

tulni a baktériumfegyverek okozta járványban?

A világ vége, ha banális, legalábbis elképzelhető. De a történelem „pozitív” befejezése elképzelhetetlenné vált. Az e világi boldogság, a földi királyság hirdetésére már nem telex a képzelőerőből, mert ezen a játékon már mindenki veszett, akár párosra, akár páratlanra tett. Ami a váteszből megmaradt, az Derrida messianikus, de nem messianisztikus magatartása. Ennek a különbségnek egyik alapvető jellemvonásáról beszél Hévízi Ady Endre kapcsán, mikor megkérdezi, hogy mi a különbség hit és hívőség között. A hit embere, írja Hévízi, megszólíthatja azt „a másikat... A hívőség embere ezzel szemben szó és némaság határmezsgyéjén áll, mert nem egy befejezett jelen idejét éli...”. Valami hasonlóról van szó itt is, most is. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Hévízi nem győzött meg Ady néhány, különben elegánsan jellemzett istenes versének ironikus jellegeről. A lukácsi iróniafogalomnak az Ady-versekre való alkalmazását túl erősnek érzem – ebben az esetben a reflektáló ítélőerőt részesíteném előnyben a meghatározó ítélőerővel szemben.)

Ha azt mondom, hogy a mi világunk feltűnően hasonlít a század elejire, akkor Hévízi elemzéseire hivatkozhatom, de következtetéseire nem. A kötet – számomra – legszebb két írása, a NIETZSCHE FORMALIZMUSA, valamint A DIALÓGUS AGÓNIAJA pontosan az ellenkezőt sugallja. Az előbbi majdnem programatikusan zárul: „Nietzschének tehát végső soron igaza lett. A phüszisz eltörölt egy formulát – Zarathustra halott.” (61. o.) Az „örök visszatérés” gondolatának olyan kiváló elemzője, mint amilyen Hévízi, itt apodiktikusan zárja ki Zarathustra visszatéréseinek még a lehetőségét is. Még azt sem engedi nekünk elgondolni, hogy a nietzschei próféta szelleme egyeseket még ma (vagy holnap) is megkísérthet. De ha én Hévízi történeti és a jelen „alapélményei” között rokon vonásokat fedezek fel, akkor semmiképpen nem zárhatom ki Zarathustra ilyen vagy olyan formában (mondjuk, akár kísértétként) való visszatérését. – A fiatal Lukács ÍTÉLKEZÉS című dialógustöredékét (vagy inkább dialógustervét) elemezve Hévízi azt írja, hogy ebben a töredékben a nézetek három vonatkozásban polarizálódnak – „a kontingens létezés transzcendálhatóságának, a hazug-

ság, illetve büntett szükségességének és a hit konstitutív jellegének kérdésében”. (165. o.) Amennyiben a töredéket (melyet Hévízi a maga egészében közöl is) deszifrizálni lehet, a két szereplő négy választási lehetőséget kínál. Az egyik: együtt élni a feszültséggel, etikusan, a második: együtt élni a feszültséggel, de könnyedén, frivolon, a harmadik: túljutni a feszültségen, megoldani azt, vagy legalábbis – vateszként vagy profétaként – megidézni a feszültségtől való megváltás lehetőségét; a negyedik: együtt élni a feszültséggel, vateszként, megidézve a feszültségben élők új világának eljövételét. Nagy leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy az utolsó lehetőség az igényesen-eredetien nietzschei, de persze Zarathustra kísértete, megkülönböztethetetlen hasonmása beéri a harmadikkal. A harmadik lehetőség a totális társadalmakba való fejesugrás javaslata. Mikor Lukács annak idején azt mondta, hogy a kommunista párt szabadította meg a fejfájásától, ezt (is) értette. Ha e kettőtől eltekintünk, mi marad? Az egyik: együtt élni a feszültséggel, etikusan, a másik: együtt élni a feszültséggel, könnyedén, frivolon. Úgy látszik, mintha az utóbbi lenne a könnyebb út – de ez csak látszik így. Aki erre az útra lép, annak nagy tehetségre van szüksége, különben csak a könnyedség marad, és a feszültség feloldódik a frivolításban. S akkor eljutunk Lukács köznapi emberéhez vagy Heidegger „das Man”-jához – és megszűnünk egzisztáló gondolkodók lenni. Marad még egy út: együtt élni a feszültséggel, etikusan. Aki erre az útra lép, az Kierkegaard árnyékában él. Élhet még Nietzsche csillaga alatt is, de ez az árnyék őrzi meg a Zarathustra (az eredetijével oly könnyen összetéveszthető) hasonmásának kísértésétől.

Nos, amennyiben formákról beszélünk (a lélek tartalmának megformálásáról) és nem egyes, korhoz kötött gondolatokról, akkor nem nagy merészség azt állítanunk, hogy ugyanazon utak keresztezik az ezredforduló egzisztáló gondolkodóinak sorsát, mint annak idején a századforduló egzisztáló gondolkodóinak a sorsát. Ezek a lehetőségek a XX. században nem léteztek, jobban mondva a XX. században nem ezek voltak a választatok. Ott nem azt kérdeztük, hogy van-e etika, hanem azt, hogy milyen az etikád, nem azt, hogy van-e hited, hanem hogy kiben/miben

hiszel, ott nem fáj a fejünk, mivel levágták, ha nem akartuk, hogy kimossák az agyunkat. Ott nem volt problémánk a metafizikai abszolútummal, mert csak a tizparancsolatot kellett fejünkbe vésnünk. De most átléptük a XXI. század mezsgyéjét, eltemettük mind a halottainkat, mind az eszményeinket, és visszajutottunk a réges-régen magukra hagyott lélekformákhoz, melyeken, azt hittük, egyszer már túljutottunk. Hogy hány gondolkodó tér vissza ezekhez a lélekformákhoz, az értelmetlen kérdés, hiszen a századfordulón sem számoltuk a gondolkodó fejeket. Csak annyit mondhatunk, hogy azok, akik gondolkodnak, újra így gondolkodnak. Igaz, be vannak oltva – egyelőre – a totális társadalmakba való ugrás kísértése ellen. De az immunizálás ideje hamarosan lejár. Az, aki gondolkodik, sajnos éppen olyan könnyen felejt, mint az, aki nem. De az előbbi legalább emlékezni is képes.

Hévízi Ottó szöveggönyve segítségével részt vehetünk egy régi kártyajátékban, és megpróbálhatunk más lapokra tenni.

Heller Ágnes

VÁGI GÁBOR: MEZŐHEGYES*

Kardos Sándor képeivel

*A kötetet gondozta és szerkesztette Závada Pál
Századvég, 1994. 321 oldal, 420 Ft*

Minden társadalmi létezés legfőbb dimenziója az idő, a kapcsolatoké az idő tudata. Az egyetlen időpillanatba szorított emberszociológiai vizsgálat, akármilyen mély volt a felvétel, végeredményét tekintve alig különböztethető meg a méhekétől vagy a természetétől. A magyar szociológia mindig történeti volt, s

* Ez a kritika eredetileg a *Külgazdaság* 1994/12. számában jelent meg – átengedését ezúton köszönjük. E szokásunktól eltérő újraközléssel szeretnénk – a *Külgazdaság*étól feltehetően különböző – olvasóközönségünk figyelmébe ajánlani Lányi Kamilla írását. (A szerk.)

valószínűleg erre vezethető vissza, hogy a szociográfia is mindenkor visszanyúlt legalább az előző nemzedékig, felmutatva azoknak az intézményeknek és a gazdasági környezetüknek a változását, amelyekben a felvétel idején a vizsgált csoport vagy réteg egyedei és a köztük lévő relációk értelmezhetőeknek mutatkoztak.

Vági Gábor MEZŐHEGYES-e már a vizsgálat célját és a leírás módját tekintve is történeti szociográfia.¹ Ebben egy egyedi és bonyolult településrendszer – a mezőhegyesi állami birtokhoz kötődő Központ és az idők folyamán több mint nyolcvanra növekvő, ma húsz körül meglévő major – társadalmát kialakulásától kezdve képezi le, mélység és részletezettség tekintetében mintegy kinyújtva a legutóbbi háborút megélt nemzedék társadalmi hányattatásainak, oda-vissza rendeződéseinek kiinduló- és fordulópontjait: a cselédsort, a felszabadulást, a földreformot és visszacsinálását, 1956-ot, a végsőnek gondolt földfosztást és berendezkedést a mindenható Központ árnyékában.

Ugyancsak a magyar szociográfia hagyományába illeszkedve, Vági Gábor MEZŐHEGYES-e irodalmi mű is. A sokféle kidolgozású részekből összeálló könyv ilyenként való egységét, akármilyen az egyes részeinek a műfaja, módszertani megoldása – irodalmi esszé, riport, interjú, dokumentumközlés, településszociológiai, társadalomtörténeti tanulmány, értekezés az erkölcsről –, írójának szociológiai szemlélete és a magyar szociológiában egyedülálló, senki máséval össze nem téveszthető elbeszélő hangja adja meg. Az elbeszélés feszültsége pedig abból ered, hogy a maga gyűjtötte adatokat és személyes tapasztalatait a szerző mindenkor szembeviseli a másokéval. Megvan ebben az eljárásban a versengés eleme is, hiszen többnyire volt kivel versenyeznie.

Féja Géza megérkezése Mezőhegyesre 1937-ben például drámai volt: vezényszóra hajladozó summáslányok a határban, képeskönyvbe illő palotácskák, kecses hintók a Központban; a mintagazdaság tehenei lepedőn ellenek, a cselédek között húszszázalékos a csecsemőhalandóság.² Vági több mint harminc évvel később simán landolt: a vonat a község közepén tette le, a kép „jóleső”, a cselédsor még odébb van.

Az első száz év és a második egy uradalom életében

Mi is ez a Mezőhegyes? II. József alapította ménesbirtok az egykori Csanád megyében (kellett a ló a háborúkhöz); mintagazdaság (a „ménesosztály” okosan elválasztva a „gazdasági osztály”-tól) ipartelepekkel, vasútvonalakkal, folyó vízzel (az istállókban), telefonnal már az első világháború előtt; ugyanez a két világháború között, ahol (majdnem) minden cselédcsaládnak jutott egy-egy szoba, két szobára konyha, a summások vaságyon alhattak, és nem hiányzott egészen a betegbiztosítás. Ugyanakkor úgynevezett eszmei község is volt, vagyis az uradalom ellátta a közigazgatás feladatait a Központ és a szerteszórt majorok, illetve lakosaik fölött. 1945 után sokáig változó, változó számú, változó központú üzemegységekből szervezett állami gazdaság (később kombinát) lett, megalakult benne a községi tanács. Amikor Mezőhegyesről mint községről beszélünk, nem falura és annak a határára kell gondolni: területe körülbelül kétszáz négyzetkilométer, északról dél felé haladva majdnem egynapi járóföld.

Vági Gábor könyvének két elemző fejezetében (III. A KÖZPONT; IV. A MAJOROK) gondos, módszeres és aprólékos leírását adja annak, hogy a Központ központjától északra és délre, főutcájától jobbra és balra milyen típusú lakókörzetekben, épületekben, mekkora és milyen komfortfokozatú lakásokban kik és hányan laktak, mennyi a gyerekek; megállva egy-egy pillanatra a táblázatokba foglalt statisztikák, disszimilitási és szegregációs mutatók számolgotása közben eltöprengeni azon, hogy vajon a mezőgazdasági fizikai foglalkozás, kis lakás vagy sok gyerek lehet-e akadály a fürdőszoba építésének, a saját fürdőszoba megléte annak, hogy a lakásba a vizet is bevezessék.

Az imént a Központ központját emlegettük. Mezőhegyesen az uradalom (később húszezer hektáros szocialista nagyüzem) és a község központja mindenkor egybeesett, a kettő igazgatása pedig inkább csak formálisan vált el egymástól (a második világháború előtt még úgy se). A Központ maga is összetett település: a hivatalokat és a vezető réteg lakóhelyét magába foglaló központhoz ipari üzemek, hozzájuk tartozó régebbi és újabb lakótelepek csatlakoznak, ezt egészíti ki a fa-

lusias jellegű házakból álló két Újtelep és az Ómezőhegyes nevezetű, egykori cselédházakból álló lakonegyed. A Központtól távolodva, a majorokban az egy-két szobás lakásokra felosztott cselédsorház a fő épületforma. Utca nincs errefelé, udvar se; konyhák, ólak, mellékhelyiségek az ajtó előtt vagy a ház mögött helyezkednek el, jó esetben sikerül kerítéssel elválasztani egy-egy család életterét.

A korábbi látogatók és újságíró kíséretük tagjai nem ugyanezt látták Mezőhegyesen: a Habsburg trónörökös vagy a kormányzó barátai árnyas fasorok között robogtak a lovasparádékra, 1945 után pedig az arra járó riporterek pártállásuktól és a széljárástól függően hol az újdonsült parasztok, hol a gyári munkások, hol a tisztviselők lakát látták egyszer szépnek, korszerűnek, másszor ósdinak, lebontanivalónak. A cselédsorról nem volt szó.

A major nagyobb, ha valamelyik üzemegység központja, kisebb, esetleg csak egy-két lakásból áll, ha nem. Ezek korábban mind szolgálati lakások voltak, az állami gazdaság dolgozói laktak bennük. Némelykor a majorból kivonult az állami gazdaság, ezek akkor tanácsi majorok lettek, lakásaik tanácsi bérlakások. Volt major, amelyet másik községhez csatoltak, mert lakóik odavalósi termelőszövetkezetbe jártak dolgozni.

Mezőhegyesnek e külterületén a hetvenes évek végén körülbelül ötezer ember élt, a Központban négyezer, a Központ központjában 550. A lakáshelyzet körzetenkénti vizsgálata bizonyító erővel mutatta ki, hogy a foglalkozási hierarchia felső fokán a szellemi foglalkozásúak, a közepén a nem mezőgazdasági fizikaiak, a legalsón a mezőgazdasági fizikai munkások állnak, és hogy a középső csoport inkább vegyül fölfelé, mint lefelé. A foglalkozási hierarchia társadalmi hierarchiává merülve élt tovább azután is, hogy ezeknek az embereknek már csak kisebb része talált munkát magában az állami gazdaságban, illetve annak a Mezőhegyes községbe eső területén: a község 3900 aktív keresőjéből 1800-an. Ez utóbbiak közül körülbelül ezren a majorokban laktak a vizsgálat idején. (Az állami gazdaság dolgozóinak száma ennél több volt: sokan a szomszédos községekből jártak be, mások be se jártak, hanem azokban a közsé-

gekben laktak, amelyekben a gazdaság újabb birtokrészekhez jutott az ötvenes-hatvanas években.)

A CSELÉDNEK LENNI címet viselő V. fejezet első részében kitűnő összefoglalását kapjuk a cselédi jogviszony történetének és a cselédhelyzet klasszikus leírásainak (ILLYÉSNÉL, ERDEINÉL), különösen kiemelve azt, hogy a családfő munkahelyi pozíciója (nem pedig teljesítménye) egyértelműen meghatározta a család minden tagjának anyagi helyzetét és munkalehetőségeit, továbbá, hogy a nagyüzemi munkaszervezet fegyelme teljes mértékben kiterjedt a családtagok magánéletére és magántevékenységére is. Új eredménynek és új szempontnak tekinthető az, hogy a szerző felhívja a figyelmet a majornak mint településtípusnak a meghatározó vagy legalábbis konzerváló szerepére e viszonyok fenntartásában. A cselédségnek tehát, mint megjegyzi, volt mi alól felszabadulnia. A FELSZABADULÁS VÁLTOZATAI című VI. fejezet ehhez képest bájos kitérőnek tűnik, amelyből kiderül, hogy a könnyes-bús helytörténetek állításaival ellentétben 1944 őszén a front közeledtével német csapatoknak, magyar katonáknak nem volt idejük kiüríteni a gazdaságot, Mezőhegyes környéke pár óra alatt elesett, miáltal a gazdaság, szovjet parancsnokság alá kerülve, egyszeriben hátországgá és hadtápterületté vált, az összes ilyenkor szokásos következménnyel.

Amikor Veres Péter³ Mezőhegyesre utazott meghirdetni a földreformot (hogy állami föld legyen kimérve legelőszőr, amely ráadásul az ország legjobb földje), akkor még arról volt szó, hogy a gazdaság 30 000 holdjából jó 24 000-t fel fognak osztani. Pár nap múlva kiderült, hogy csak 15 600 holdat, ennek egyharmadát kaphatják a cselédek, a maradékot tizenhárom, földhiánytól fuldokló község agrárproletárjai. Ily módon 3063 családnak adtak földet, köztük 876 cselédnek. Amikor látták, hogy sokkal kevesebb földet kaphatnak, mint amennyit igényeltek volna, a cselédek közül legalább ugyanennyi visszalépett. Azok a cselédek, akik hozzájutottak egy darab földhöz, a gazdaság engedélyével elbontották a cselédházak egy részét, és vályoggal kipótolva falut építettek maguknak, megtanyákat. Így született egyike a már említett két Újtelepnek.

Eközben a községben élénk pártcsaták folytak: a kommunisták az útgazdákat támogatták, a szociáldemokraták a nagyüzemet és az iparban dolgozókat, az „iparosokat”. A frontvonalak valójában nem voltak ennyire világosak: Mezőhegyes szegényparasztsága, de különösen földhöz jutott cselédsége harcba keveredett a környező falvakkal és az odavalósi útgazdákkal, ez utóbbiak voltak a „falusiak”. Ezek egy-két esetben elérték, hogy a kapott földjüket saját falujuk határához csatolják, de építőanyag, igazszerzés ügyében rendszerint ők húzták a rövidebbet.

Azután a könyvnek egy egész fejezete szól arról, hogyan vette el a hatalom a földet ettől az egymással is marakodó háromezer családtól. Maguk az útgazdák pedig, akik az egyik idézett forrás szerint „öt-hat évi próbálkozás után meggyőződtek a szocialista nagyüzemi gazdálkodás előnyeiről”, visszaszomfordáltak az állami gazdaságba, vagy bekéredzkedtek valamelyik termelősövetkezetbe. 1953-ban számosan, majd egy rendelet folytán 1957-ben 2661-en megpróbálták visszaigényelni a földjüket. Közülük tizen kaptak vissza összesen 26 holdat. A többieket földhiány címén elutasították. Közben persze volt egy forradalom, gyűlésekkel, sztrájkokkal, követelésekkel. Nemcsak ennek a könyvnek, hanem 1956 történetének egyik legszorogatóbb csúcspontja, amikor az állami gazdaság munkásai forradalmi követelésként visszakövetelik a háború előtti cselédbért, a kommenciót, nem feledkezve meg az évi 56 kilogramm szalonnáról sem. Mindezek után nem maradt más hátra, mint jogilag is kisajátítani a valahai földhöz juttatottak elhagyott földjeit, a község területén megmaradt, ötszáznál is kevesebb gazdát pedig bekergetni a termelősövetkezetbe. Ez megtörtént hiánytalanul. Mindazonáltal Mezőhegyesen nem maradt termelősövetkezet. Ami mégis megalakult valamelyik majorban, az vagy megszűnt, vagy más községhez csatolták.

„Nyúzd meg, mint a verebet!” – mondja a volt útgazda, saját sorsára emlékezve. Vági Gábor fölkereste az egykori parasztnyúzókat, járási, megyei embereket, népnevelőket. Összegyűjtötte leirataikat, határozataikat, jegyzőkönyveiket. Többnyire az áldozataik sorstársai voltak, eredetileg megbecsült emberek, akik kiemelkedtek környezetükből, és a többiek bi-

zalmából nemzeti bizottsági, földosztó bizottsági tagok lettek. Észre se vették, mikor játszották el ezt a bizalmat. Akkor valamilyen iskolára küldték őket, majd más faluban, más vidéken, ahol még az emberek beszédét se nagyon értették, lettek begyűjtési megbízottak, tagosítási felelősök, tanácselnökök, akik egy aprócska tervfeladat kipipálásáért családok százait tették tönkre. Pályafutásuk alatt a társadalmi és mozgalmi erények rangsora többször is megváltozott: az engedelmes cselédi hűség a végén előkelő helyre rukkolt elő; fennen ragyoghatott a munkásöntudat, ha beérte a puszta ragyogással (meg némi elkülönüléssel a többiektől); csak a „falusiakkal” volt baj örökké, mert bár megszűntek birtokos parasztok lenni, akár állandó, akár idenymunkásként tűntek föl, akár az állami gazdaságban, akár a cukorgyárban jelentkezve, mindig elégedetlenkedtek, és mindenbe beleszóltak.

Vági könyvének második felét foglaltuk ezzel össze. Megtudjuk még, hogy az utóbbi időben, ugyanúgy, mint sok más állami gazdaságban, itt is megjelent a majorokban az a nehezen kiismerhető vándor népesség, amely vagy a legnehezebb munkát is vállalja, csak megfizessék, vagy csak lakni akar egy darabig, majd odébbáll. Ugyancsak országos jelenség, hogy mire ez a könyv elkészült, a falusias Újtelepek elnéptelenedtek, lakóik előregedtek, fiatalok többé nem költöztek oda. A tanyák már a kutatás elején omladoztak, és egy-két major is kezdett megüresedni, miként az a kezdetektől fogva lenni szokott, valahányszor változik a nagyüzemi termelés összetétele, technológiája vagy szervezete.

A történet meghosszabbítása

A Szociológiai Intézet néhány kutatója 1969-ben érdeklődő diákokat küldött falura, Magyarországra felfedezésére. Vági Gábor a pesti közgazdasági egyetem hallgatójaként, az egyik diákcsoporttal jutott el Békés megyébe, majd Mezőhegyesre. Rokoni szálak fűzték Békés megyéhez, tehát otthonos volt a vidéken, s abban, hogy kezdett visszajárni, nagy szerepe volt annak, hogy talált a Mezőhegyes történetét jól ismerő adatközlőt. Két évtizeden át készült a könyv, s bár így is kerek egész, befejezetlen maradt abban az értelemben, hogy szerzője önálló fejezetet szánt a

„falusiak” történetének. Velük szerzett tapasztalatainak summája és általánosítása – de nem a leírásuk – másik tanulmányának lett a témája.⁴ A falu itt is megszűnt a mezőgazdasági termelés színtere lenni, lakosainak társadalmi karakterét itt is az elvándorlás, a szervezeti kiürülés, az elhagyatottság határozza meg. Már a Mezőhegyes településszociológiai vizsgálatának adatai alapján következtethetünk arra, hogy a falu, illetve Mezőhegyes néhány falusias települése éppen ezt a mintát követi.

Mezőhegyes további történetét illetően – hiszen már a kilencvenes évtizednek is eltelt majdnem a fele – eléggé hézagos forrásokra vagyunk utalva. A legfőbb adalékot az 1991. évi pécsi falukonferencia előadásai szolgáltatják.⁵ Ebből kiderül, hogy a töredék megyék (ilyen a Békéscsaba irányítása alá került maradék Csanád is) gazdasági és társadalmi lemaradása 1949–1950 óta csak fokozódott a két háború közti időhöz képest; hogy Békés megyében 1989-ről 1990-re egyetlen negyedév alatt megháromszorozódott a munkanélküliség; és hogy az állami gazdaságokban az alacsonyabb beosztású agrárértelmiség, a „fehér galléros cselédek” helyzete, hangulata igen rossz volt. Újságból, rádióból tudjuk, hogy Békés megyében – mint mindig – rendkívül élesek voltak a földviták, bár az állami gazdaságot ezek a híradások nem említették. Más források megemlítik, hogy 1992. évi alapítással a gazdaság neve Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok Rt. lett; előtte ugyanúgy eladósodott, és ugyanolyan bonyolult tőkeműveletek útján próbálta az állami tőketulajdonos kihúzni a bajból, mint a megtartásra szánt többi nagyvállalatot. A vezetőket itt is kicserélték. Az átalakulás előtt a kombinát aktuális területe 18 000 hektár volt, a kárpótlás befejezése utáni időre az alapítók 9-10 000 hektár megmaradását várták. A kárpótlás itt azt jelentette, hogy a birtok felét kárpótlási jegy ellenében értékesítették, a jegyzési határidő 1994. március 21. volt. Mint egy rádióinterjúban hallhattuk, a gazdaság szerkezete megváltozott: a sertéságazatot leválasztották róla, a ménes maradt; 3000 hektáron öntözési beruházásba fogtak, az új vezetők szénát akarnak természetien új technológiával, értékes tenyészállatokat, szarvasmarhát készülnék tartani; s mindezek propagálására nemzetközi

bemutatót, „birtok-show”-t terveztek (valószínűleg az 1885. évi Országos Kiállítás volt e műfajban az első). Az emberekről mindössze annyit lehet megtudni, hogy 1992 végén a gazdaság alkalmazottainak száma 1500 fő volt, és hogy újabban nagy elbocsátások várhatók.

Milyen könyv született?

Vági Gábornak e műve és egész szociológiai oeuvre-je nem köthető szorosan semmilyen szociológiai vagy szociográfiai iskolához. Ezt akár magyar hagyománynak tekinthetjük, de talán annak is tulajdoníthatjuk, hogy a tárgy angolszász és német irodalmán kívül a francia és koronként orosz kutatók publikációival is behatóan foglalkozott. A MEZŐHEGYES elejétől a végéig társadalomkritika, ágálás és agitáció nélkül, megfelelő Bibó és Erdei közös felfogásának, amely Bibó István szavaival így hangzott: „...sose szabad egy igazi társadalomkritika háttéréként elsősorban az atrocitásokra, a hajmeresztő esetekre helyezni a hangsúlyt”, és „...ahol a bajok egy reménytelenül rossz, torz hatalmi szerkezetből fakadnak, ott semmi értelme a panaszokkal a papírforma szerint »illetékesek«-tól várni az orvoslást”.⁶

Nem a helyenként szaktudományos, másutt irodalmi stílusa különbözteti meg ezt a művet az egykori és újabb falukutatókétól: mindkettőre van náluk elégséges példa. Hanem az, amit a kötet szerkesztője, Závada Pál rövid előszavában „szelid iróniának” nevez. Ez a roppant személyes irónia a régmúltak eseményeit idézve helyenként artistikusan játékosává válik, a mához közeledvén a szó szoros értelmében vett kortársirodalmon és art-kino-vetítéseken felnőtt saját nemzedékéhez szól. „*Tagadhatatlan, hogy a régmúlt formái bája ennek a korszaknak a dokumentumait is körülöngi. Még az erőszak is (ha nem fajul gyilkolássá) sajátos zamatot hordoz: a butaság és a rosszindulat zamatát.*” (108. o.) Az idézet az ötvenes éveknek szentelt fejezet bevezetőjéből való, amely jellegzetesen AZ ÚGYNEVEZETT ESZTENDŐK címet viseli. Az irónia még ebben is megtartott szelid volta abból fakad, hogy Mezőhegyesen nem voltak kulákperek, mert nem volt kit kipécézni, hogy ő a kulák. Ezért a továbbiak megértéséhez elégséges „...két elemi időrendi tényhez kapcsolni a történeteket. Ahhoz, hogy az ötvenes évek a hatvanas, a hetvenes és a nyolcvanas

esztendők előtt teltek el. És ahhoz, hogy 1945 után". (109. o.) Az olvasó, ha szereti tudni, hogy voltaképpen hol él, bizonyára eszében fogja tartani ezt az időrendet a kilencvenes évekre nézve is.

Az alig több mint háromszáz oldalas könyvnek csak hatvan százaléka a szöveg, a többi fotó. Néhány épületkép és történeti felvétel (pipaszárlábú miniszter 1912-ből, a kormányzó vadászaton, a kormányzó falatozás közben, olasz szenátorok az erdőszélen) kivételével a fotók Kardos Sándor nevezetes HORTUS ARCHIVUMÁ-nak a darabjai. A századforduló idejéből vagy inkább kicsit korábbról származó két fényképtől, talán mert annyira elűntek a többitől, nehéz elszakadni. Az egyik érdekes arcú kövesdi asszonyé úgynevezett régi matyó viseletben; lehetett summásaszony is, de az esze valószínűleg többet ért, mint a fizikai ereje. A másikon húszvalahány éves jegyespár látható, ugyanabból az időszakból. Az ülő menyasszony a viselete alapján jómódú, polgárias izlésű, dél-alföldi parasztleány, a vőlegény gazdagon kiállított régi matyó öltözetben áll mellette. Mind a ketten megállapodottak, derekasak, szépek. Volta-képpen megdöbbenő, hogy ezután nincs egyetlen jó tartású, nyílt tekintetű ember sem az egész gyűjteményben, se felnőtt, se gyerek. A tehén tőgye ráncos, a malackák angol-kórosak. Csupa torz, suta mozdulat, önelégült vagy ijedt vagy sunyi arc, a legjobb esetben is kényszeredett mosoly vagy befelé forduló, szenvedő kifejezés. Valamiféle geneti-

kai dráma zajlott volna le erre felé az elmúlt száz évben? Vagy ennek a sok elrontott fotónak a kiválogatása egy magát mindenáron megkülönböztetni akaró kultúrának, Bourdieu-féle osztályethoszt kifejező izlésnek felelne meg? Vajon mifélének? A recenzens úgy véli, hogy az általánosított mizantropia divatja nem jó ríposzt és nem jó védekezés korunk eddig elkövetett és ezután elkövetendő bűnei ellenében.

Az egyébként szép kiállítású kötet címlapján szőke kislány látható földgömbbel, mutatójával valahol Tajvan és a Fülöp-szigetek közti pontra bökve. Az olvasó biztos lehet abban, hogy Mezőhegyes nem ott, hanem Magyarországon, „...az északi szélesség 46° 21', a keleti hosszúság 20° 48' koordinátákkal leírható ponton fekszik. Ezt azonban nehéz elképzelni”. (7. o.)^{ao}

Závada Pál rendkívül gondos szerkesztője volt a kötetnek. Minden föllelhető kéziratdarabot sikerült beillesztenie a megfelelő fejezetbe. Néhány kisebb rész szövegét a korábbi közlésekből vette át. Némiképp megnehezíti az olvasó dolgát, hogy hiányzik a térkép mind a megyéről, mind a roppant bonyolult helyrajzú Mezőhegyesről, és egy akár-mennyire vázlatos helyszínrajz a Központtól. Akinek megvan a Pallas Nagy Lexikona, Csanád megye térképén megtalálja a régi majorkákat, a Központ vázlatát pedig olvasás közben elkészítheti maga, ez nem lesz nehéz, és a továbbiakban nagyon megkönnyítheti az eligazodást.

Jegyzetek

1. A recenzens köszönettel tartozik Losonci Ágnes szociológusnak, Palócz Éva közgazdának, Némethné Fülöp Katalin és Fügedi Márta néprajzkutatónak, továbbá Závada Pálnak, a kötet szerkesztőjének értékes felvilágosításaiért.
2. Féja Géza: *VÍHARSAROK. Szépirodalmi*, 1980. (Harmadik kiadás.)
3. Veres Péter akkor az Országos Földbirtokrendező Tanács elnöke volt.
4. Vági Gábor: *AHOL AZ ENGEDÉLYEZETT DEMOKRÁCIA MIT SEM ÉR. Új Forrás*, 1984. április. Könnyebben

hozzáférhető kiadása Vági Gábor: *MAGUNK, URAIM. Válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Gondolat, 1991.

5. *VÁLSÁG ÉS KIÚT*: Falukonferencia. (Szerk.: Kovács Teréz.) Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1991.

6. Huszár Tibor: *BIBÓ ISTVÁN. BESZÉLGETÉSEK, POLITIKAI-ÉLETRAJZI DOKUMENTUMOK*. Magyar Krónika. Kolonell Lap- és Könyvkiadó Kft. 1989.

Lányi Kamilla

HOMMAGE À KORNIS

Kutyakönyv¹

A **Kornis** kifog rajtam. Hetek – de tulajdonképpen hónapok – óta² mást sem csinálok, csak írom a **Kornis**-t. A komputerbe is, meg csak úgy a fejemben is. S az még csak hagyján, hogy fogalmam sincsen, hogyan írjam, azt sem tudom, mit írjak. Hogy mennyire kifog rajtam, legfőképpen az mutatja, hogy **bármit írjak is, bárhogyan írjam is, ÓT UTÁNOZOM, igen, a Kornist vagy a Tábort, mindegy**. Minden egyes szövegváltozat arról szól, hogy nem tudom megírni a **Kornis**-t, ahogyan végül is a NAPKÖNYV is arról szól, hogy az a Tábor nem képes megírni... – a fikfákás a dologban csak az, hogy ő nem a NAPKÖNYV-et nem képes megírni. Valami mást: a család regényeposzát, mert azt nem lehet. De ő aztán megírt valami mást: éppen a NAPKÖNYV-et.

Egyszer már volt több mint tíz oldalam.³ Most már megint van. Igaz, most se jobb. De

¹ Kornis Mihály: NAPKÖNYV. TÖRTÉNETÜNK HŐSE. Pesti Szalon, 1994.

² Igen, hónapok óta: ha jól emlékszem, nyár volt még (most meg már jócskán benne vagyunk a télben), amikor Réz szerkesztő úr felhívott, nem írnek-e kritikát a NAPKÖNYV-ről, s én, szerencsétlen, habozás nélkül igent mondtam. S jöllehet a **munkát** egyfolytában halogattam (rémes: az „egyfolytában”-t először „pontos jével” írtam: bizonyára nem véletlenül, hiszen tudok helyesen írni [helyesírni?, az ilyesmit, azt nem tudom, de az ly-t, meg a „pontos” j-t azt igen]: egyfojtában halogattam, miközben a dolog folytogatott, még most is **folyto**gat – milyen rémesen néz ki!), tulajdonképpen azóta mást sem csinálok, mint ezt a kritikát „írom”.

³ Az utóbbi időben mindenhova magammal hurcoltam a NAPKÖNYV-et. Amikor véletlenül összefutottam a Domokos Matyival, s ő persze, már-már köszönés helyett, mindjárt azzal kezdte, hogy „Nem tartozol te véletlenül valamivel a *Holminak*?”, még meg is akartam mutatni neki a NAPKÖNYV-et, amelyik teljesen össze van firkálva; az **egész** alá van húzva, az üres oldalakra pedig – hál’ istennek, tele van üres oldalakkal, szennylap, ha jól tudom – ki vannak írva belőle mondatok, **igen, belőle** vannak a mondatok kiírva, nem jegyzetek ezek, ennek is utána kellene járnom, miért nem **mer**tem semmi mást odairni (azért ez a **bolddal** írt **mer**tem, mert bizonyára nem arról van szó, hogy nem merem a NAPKÖNYV-be, az én példányomba se, mert az is csak a NAPKÖNYV, semmi idegent beleírni, bár talán erről is szó van [nem szabad, mert nem lehet abba már semmit sem beleírni, holott látszólag minden csak úgy oda van dobálva], inkább arról van szó, hogy **most** nem merem bevallani: amig olvastam, semmi, de az égvilágon semmi sem jutott az eszembe, amit, úgy a saját kútfőmből merítve, egyáltalán odairhattam volna; de – mentésemre szóljon – talán ez is összefügg azzal, hogy a NAPKÖNYV-be már minden bele van írva, nemcsak az, ami benne van, hanem az is, ami róla elmondható lenne, hiszen a NAPKÖNYV talán nem is a kutyáról szól, hanem arról, hogy a Kornis [persze ez sem olyan egyszerű], mert alapjában nem is a Kornis, hanem éppen a Tábor vagy talán a Kertész – csak azért veszem magamnak a bátorságot, hogy ezt a nevet is leírjam, mert ez is benne van a NAPKÖNYV-ben, tessék csak megnézni, benne van, de oldalszámot azt most ne követeljenek tőlem – miért is követelnének, ez itt, ha jól megy [sajnos persze nem megy jól, megint csak elhitetem magammal, hogy elkezdtem írni, ugyanúgy, mint amikor megszületett az a tíz oldal, amit aztán kitoröltem, nehogy még a következő írásnál eszembe jusson idemásolni, a komputer engem mindig arra csábít, hogy az egyik fájlt belemásoljam a másik fájlba], kritika, irodalomkritika, nem pedig tudomány; meg ki is követelné?, ki volna az, aki amúgy visszamenőlegesen követelné ezt a dolgot?, csak nem hiszem azt talán, hogy van olvasó is [na tessék, mindenben, egyszerűen mindenben utánozom a NAPKÖNYV-et, abban is benne van, hogy Olvasó? Az pedig nincs!, s talán nem is csak és kizárólagosan egy ennél sokkal lényegibb értelemben, hanem ebben az ugyancsak hétköznapi értelemben is benne van, abban az értelemben, hogy a Kertész vagy a Kornis vagy a Tábor, most éppen, gondolom, a Tábor, azt gondolja, amit most én is gondolok, hogy nincs olvasó, nem lesz, mert nem írok olvashatót, puff!), szóval vettem magamnak a bátorságot, hogy a Kertészt is leírjam, mert benne van. Csakhogy... tudja-e az olvasó, amit én, bennfentes, tudok, hogy a Kornist – nem a Tábort, a Kornist – *tulajdonképpen* [?] Kertésznek hívják, mert ha nem tudja, akkor *tulajdonképpen* észre sem veszi, s ha nem veszi észre... Nem, persze hogy nem olyan lényeges, hogy a szövegfolyásban egy névnel az olvasónak beugrik-e valami, nincsen olyan szöveg, amelyből mindenki mindent felfogna, minden [?, de ezt most hagyjuk! Pedig milyen remek lehetőség egy elméleti gondolatmenetre, s akkor végre otthon lennék, nem érezném magam ilyen kakukkfőika-félének, mert hát, ha szembenézek magammal, végül is ez a baj, hagyta magam elcsábitani – tudom, a kakukktójást nem „csábitották” valami más madárnak a fészkebe, de ez itt most mindegy – egy „területre”, ahol nem vagyok otthon. Hogy a fenébe juthatott ilyesmi a *Holm* eszébe? Csak nem fogott

ki másokon is a Kornis, talán még valami **igazi kritikuson** is?) szövegnek vannak olyan rejtett dimenziói, amelyek talán még a szerzőjéhez sem jutnak el, mit számít itt egy „Kertész”! De nem erről van szó: **az egész szöveg**, Tábor egész szövege, csak megjátssza azt, hogy **minthogy** a szerzőről szól, a szerzővel egybefolytatott, a szerzőnek tekintett Tábor **mezteleníti le**, ergo **kizárt dolog, hogy a szerzőről [mármint a nem „ábrázolt” szerzőről] szóljon – a nem ábrázolt szerző csak nem veri a farkát a Rákóczi úton; a Tábor, az miért ne? – manapság, ugyan kérem!**; mert az egész szöveg, úgy, ahogy van, szőröstül-bőröstül **igenis a Kornisról szól**. [És higgyék el nekem – kik? –, ezt nem onnan tudom, hogy sok mindent tudok a Kornisról, ami benne van a *Kutyakönyv*ben a Táborról – amolyan adatféléről beszélek most –, hanem onnan, hogy mindennek ellenére mégis benne van a könyvben, hogy az a bizonyos ábrázolt Tábor mégis a nem ábrázolt Kornis: s valahogyan aztán az is benne van, hogy egy ábrázolt Kornisról /önéletrás! / a nem ábrázolt Kornis így mégsem írhatott volna. Hogy miért, arról majd később.] Szóval ide kell majd kilyukadnom. Mert valószínűleg éppen ettől lett a **NAPKÖNYV remekmű**. Ettől kikezdehetetlen, ezért nem lehet mást tenni, mint abba a reménytelen vállalkozásba fogni, hogy úgy írni róla kritikát, mintha én most továbbírnám [persze nem a történetet, de a történet végül is nem is egészen történet, hacsak nem tekintjük a család meg a kutya meg ... meg a kilencvenes években ide-oda szaladgálások történetét, azaz végül is mégiscsak az egészet]; csakhogy míg a Kornis azért nyúszik, mert azt a bizonyos családegényt nem tudja megírni, addig én egy kritika [mire való egyáltalában a kritika?] megírását illető képtelenségemen szükölök, ami, lássam végre már be, teljes képtelenség. [S mi van, ha belátom, már többször beláttam, s mégis, itt ülök, s nem tehetek másként. No, akkor mi van? Legfeljebb nem hozza le a *Holmi*. Én meg tettem a kötelességem.] A Kornis ugyanis megírta a KÖNYVET [én meg, még ha megírom is a KRITIKÁT, ami cseppet sem valószínű, akkor sem írok meg semmit. Semmit, ami lényeges]; miközben képtelen megírni a családegényt, megírja a családnak a KUTYÁT, s a családnak megír KUTYA egyszerre maga a családegény is, meg a családegény vége is, meg a regény vége is, meg mindennek a vége, s talán a kezdete is). Ezzel most eljutottam már oda is – de a zárójelet azért csak-csak be kellett zárni –, hogy miért nem mertem beleírni semmit. Minden benne van, aminek benne kell lennie, s így egy olyan példány, melynek szennylapjaira más van belemásolva, mint ami egyszer, sokszor, persze többször, már amúgy is benne van, az **hibás. A NAPKÖNYV-ről nincs mit mondani. Minden, amit hozzátészek, csak elvész belőle valamit.** (Nem üres fecsegés ez? Na de mit tegyen a kritikus? [Ideiglenesen, esküszöm, csak ideiglenesen, hajlandó vagyok magamat kritikusnak tekinteni, holott fogalmam sincsen, mit is kell a kritikusnak csinálnia.] Csak úgy mellékesen, a *Holminak* adresszála: Nem értettetek ti félre valamit? *Az Alföld*be írott dolgozataim nem kritikák! Most mégis muszáj vagyok idemásolni valamit a „kormar.doc”-ból – merthogy ám én azért ravaszkodtam a minap: nem töröltem ki az egész „kornis”-t, meghagytam belőle ezt-azt, és „kormar” – a **Kornis maradéka** – címen elspájzoltam. Amit most abból idemásolok, már az is másolat azonban: Első „Filozófiai /láb/jegyzetem” egyik lábjegyzete: „Nem kritikát írok. Ha egészen biztos lennék benne, hogy a Nádás–Swartz-könyv nem szépirodalom, akkor talán megtenném, mert ugye recenziót vagy hasonlót szokásom írni, **de irodalomkritikába nem ártom magam**. Hangsúlyozni szeretném tehát: írásomnak nem szándéka megítélni a könyvet a maga egészében.” Eddig a másolás [minusz **bold**]. S ehhez én mindeddig tényleg tartottam magam! Van ugyan egy, egyetlenegy „lábjegyzetem”, amelyik műalkotásról, nem pedig valami olyasvalamiről szól, ami azért-inkább-teória [szóval esszé], ott azonban a műalkotás ártotta magát filozófiába. S most beleestem saját csapdámba: Kornis talán nem ezt csinálja? – kell feltennem a kérdést. Csakhogy a válasz, hál’ istennek: „Nem! A leghatározottabban: Nem!” Kornis nem filozofál, ha itt-ott citál is filozófusokat, főleg Nietzsche-t. **Kornis akkor is valami újat teremtett** [Nem üres fecsegés ez? Na de mit tegyen a kritikus?] Tehát – mese nincs – én mégis kritikát írok [Mi az?]) Szóval azt a bizonyos példányt akartam hirtelenében megmutatni a Matyinak: „Látod, dolgozom!”; mondtam neki, hogy most már rövidesen meglesz, már minden alá van húzva, mire ő azt mondta, hogy ne hagyjam kihűlni a dolgot, azonnal üljek le, és írjam meg. Én szót fogadtam: ő csak-csak tudja, hogy kell az ilyet. Holott, ami az én nagyon-is-nem-kritikus-i munkamódszeremet illeti, a munkának még legalább két fázisa hátralett volna. Pontosabban: éppen a **munka** lett volna még hátra, mert az, amit addig csináltam, az nem munka, hanem élvezet: háromszor is elolvastam a NAPKÖNYV-et, harmadszorra alá is húzigáltam – majd’ mindent alá-húztam, mint már mondtam, de hiszen minden fontos volt, csakhogy azért mégsem mindent, amit később azután, a mégis elvégzett munka során, rettentően megbántam, mert ma már biztos vagyok benne, hogy **mindent alá kellett volna húzni**. „Ez nem teória, ebből nem veszhet el semmi!” – meg kiírtam belőle azt, ami a legfontosabb; idemásolom (most nem a *fájl*ból, ez most tényleg munka lesz), ami az **INVOKÁCIÓ** és a **TEMETŐ** között szerencsére eredetileg üresen hagyott két oldalon most az én példányomban áll: „Fogalmam sincsen róla, mit keresek itt.” „Ízlése ellen való is lenne a szokás: most már végig akarom csinálni.” „És az életünk is Manyikám, olyan rohadt lett, az utóbbi egy-két évben minden megrohadt. Vagy csak megöregedtünk?” „... a nem író író...” „akkoriban a zsidókról nem tudtam egészen pontosan, hogy kicsodák, igaz, ma sem tudom...” „Tudniillik nem voltam az, csupán a szüleim...” „Ugyebár kegyedék is

zsidók? Nem tesz semmit, a gyerek már biztosan ki fogja nőni.” „...de ne nézzük egymást, kérem, mert feltűnik!” „felrakták sétálási falnak a rokonaikat...” „...ha felnövök, én is le fogom tagadni a gyerekem előtt...” „...más szemével nézik a saját halálukat...” „Aszfalton turkáló szutyokmámi lett a szülővárosom.” „...az általa kezdeményezett sorscinkosság önistenítő rituáléjában...” „Két különféleképp mebuggyant madár.” „...mert mi valamennyien bal felé fekszünk...” „...ez a dromedárszürke, baromi rendeltetésű szála...” „...ahhoz viszont görcsösen ragaszkodott, bár kiolvani és kiejteni maga sem tudta már...” „Aztán pisálok, abból itt már senkinek nem lehet baja. De imádkoztam is.” „A vén mesék, hogy a gyerek ártatlan!” Na, ez van ott. (Egy jeles tanítványom egyszer jól lebaszott, hogy persze hogy nem értékelem a nagy író művészetét, mert nem mondatokat olvasok. Jelentem: Kornisnál igenis olvasom a mondatokat. Mindegyiket külön-külön, izlelgetvén. Mert benne vannak egy EGÉSZBEN. Ettől persze jeles tanítványomnak akár még igaza is lehetett – volna.) De most már biztos vagyok benne, hogy **mindent ki kellett volna írni**, a szennylapokra oda kellett volna másolni apró betűkkel – Kornis komputerének különböző betűtípusai helyett talán színes tollakat használva – az egész NAPKÖNYV -et, ahogy Esterházy – mondjuk, hogy az Esterházy volt az – egyszer lemásolta az ISKOLA A HATÁRON-t egy lapra, apró gyöngybetűkkel. (Ha nem az Esterházy, akkor a Tandori volt, s ha a Tandori volt, akkor bocsánatot kérek mindkettőjüktől. Bár az ördög tudja, muszáj-e bocsánatot kérnem, hiszen ha a remekművekről van szó, **akkor ez a kritika egyetlen adekvát lehetősége**. Azt pedig, hogy valami remekmű, nem lehet bebizonyítani. Ma már nem is kell: **NEKEM remekmű** – s ezzel a dolog el van intézve.) Ilyet én nem csinállok, de biztosan ezt kellett volna csinálni, s végül is meg is csinálhattam volna: manapság már a lusták meg a gyöngybetűre képtelenek is megtehetik: elkérik a Kornistól a lemezt, egy gombnyomással beleteszik az egész szöveget a saját komputerükbe, majd... Most tessék idenezni! Veszek egy fájlt. (Nem a NAPKÖNYV -et, azt sajnos nem kértem el, mert ez az egész dolog most jutott az eszembe. De szép is lett volna! A NAPKÖNYV négyponosan – kritika helyett; és még dolgozni se kellett volna!) Mondjuk ezt: „kormar.doc”:

ha belegondolok, valami ugyancsak fura dolog történt velem az utóbbi időben (szé a másik irányjelző: lecserelődtek a polcomon a képek. Nem én cseréltem le őket. Fogták magukat és lecserelődtek. Azelőtt Gyuri bácsi volt ott – Lukács –, sokáig-sokáig, miért, miért nem, valami úgy a negyvenes évek végéről vagy az ötvenes évek elejéről származó fénykép, nem tudom, volt-e pártjelvény a gomblyukában, de odakiváncsolt, ha éppenséggel nem is volt. Meg volt egy másik kép is, az most nem tartozik ide. Most meg – hogy, hogy nem – egyrészt a Kornis meg az Esterházy bámulnak rám az egyik képről, olyan bambán... Most idehoztam a képet, eddig igazából még soha nem néztem meg: csak odakerült. Szóval nem bambán. Szinte az az érzése az embernek, hogy normálisan néznek).

De ez a kétségtelenül hosszúra nyúló lábgyezet azt a kérdést célozza, hogy valahogy megkaparjuk irodalom és filozófia viszonyát korunkban. De mit lehet erről mondani? **Írók direktbe filozófálnak, filozófusok irodalmi szövegeket állítanak elő, salajjában a szerző döntésének kérdése, hogy melyik szöveg kicsoda. A könyvben szó esik valami ilyesméről, de itt most engem tulajdonképpen nem az érdekel, amit a szerző páros ezzel összefüggésben megvitat, a zsurnalizmus és az irodalom különbsége, hanem az, ahogyan ezekben Nadas az irodalomnak a filozófiához való viszonyára reflektál. A zsurnalizmus Nadas végezetül is úgy határozza meg, mint szociológiai megvalósított irodalmat, a szépirodalmat pedig, mint filozófiailag megalapozott irodalmat. A szépirodalmi próza filozófiailag megalapozott – mondja Nadas. Nem tudom. Mit jelent ez a megalapozás? S mindig így volt ez? Platón, mondjuk, meg a középkori misztikusok, Montaigne, Kierkegaard (a példákat az 1910-es Lukácsotl veszem), meg Nietzsche, ezek szépíró filozófusok. De filozófusok. Az irodalom, az, amit irodalmi szépírózának tekintünk, az azért a XX. századig nem feltétlenül, sőt ritkán filozofikus. Az újkori filozófia pedig gyanakodva néz mindenfajta irodalmi törekvése, a rendszerességet, a tudományosságot kéri számon az ilyen esszéistaféléken. A XX. században történt tehát valami. Az irodalomnak az a része, amelyet szépírózának tekintünk, ami több, mint zsurnalizmus, az közeledek a filozófiához (a szociológiai leírás nem kell többé, nem kell többé mint művészet), a filozófia meg közeledek a szépírózához. Mert nem akar többé a létezők urává válni, hanem a létezés legkülönfélébb lehetőségeit mutatja fel. Végül is igaza van Kunderának: „Valamennyi nagy egzisztenciális témát, amit Heidegger a LET IS IDŐ-ben eleméz, s amelyekről azt mondja, hogy a korábbi európai filozófia elhanyagolta őket, a regény négy évszázada (a regény európai reinkarnációjának négy százada) feltárta, felmutatta, megvilágította. Maradjunk ennél.” Eddig az idézet. Még egyszer mondom: csak az irányt akartam jelezni. A bajom nem az, hogy az író filozófál, a filozófus meg ír. Bár lehet, hogy ez a baj. Hogy a filozófus vagy kimegy az agórára (ami nincs), elcsipi a mókusokat, s megbeszéli velük, hogy is van az a dolog a léttel, vagy elkezd szépírni. S mi van, ha nem tud?**

Nem tudom, elviselhető volna-e egyáltalában ez az önletrajz, ha nem álcázná magát regénynek. Olyan mértékig hatolunk be valakinek az intimszférájába, hogy az még időnként akkor is arcpirító a számunkra, ha tisztában vagyunk vele, hogy az illető nem élő személy, hanem az író fantáziájának szülője. Miért állítom akkor hát mégis, hogy történetünk hőse maga a szerző? S főként: mire alapozom ezt az állítástomat? Valami intumescenszról van szó talán, arról, hogy ismerem a szerző életének néhány – külsőleges – adatát, s azoknak a Táboréval való azonosossága folytán arra következtetek, hogy végül is Tábor azonos Kornissal azokat az adatait illetően is, amelyekről Kornis vonatkozásában nincsen tudomásom – ergo személyiségük is azonos? Azonos-e a személyiség az adataival? Akármilyen abszurd is, a legutóbbi kivételével nem tudok a kérdésekre válaszolni, a legjobb lenne hát, ha visszavonnam magam az állítást, annál is inkább, mert első megközelítésben talán nincs is semmiféle jelentősége. Kornis megteremtette Tábor, megteremtette annak egész életét – mert a karcú regény, nem az egész kétszáz oldal, egy egész emberi élet jöhetne vázlatos, de minden lényegi vonatkozásban kimerítő ábrázolása ezen élet minden lényegi színterével együtt, a NAPKÖNYV klasszikus nevelődési regény – a Tábor életéről szóló regényt kell hát elemezni, s a szerzőt szépen békén kell hagyni: felejtjük el, ne keverjük bele a dolgba. De ha a szerző ezt akarja, másképp írta volna meg a regényt. Hogyan másképp? Úgy, hogy nem kényszeríti az olvasót, hogy mindig órá gondoljon. Különben is: honnan veszem, hogy a NAPKÖNYV regény? Mi utal erre? Azonkívül, hogy történetünk hőst – ha ugyan éppen nem Isten vagy a Nap történetünk hőse, de ez most mindegy – nem Kornis Mityunak, hanem Tábor Mityunak hívja.

Miről szól a NAPKÖNYV? Van egy ír. Tábor Mityunak hívják, nem azért, hogy még a látszatát is elkerüljük a dolog önletrajzi jellegének, hanem mert... azért, mert csak így lehetett megírni. Hogy Kornis hol első személyben szólalata meg Tábor, hol harmadik személyben beszél róla, az is azt mutatja, hogy csak így lehetett... „Jelése ellen való is lenne a szokás; most már végig akarom csinálni.” A mondat első felét Kornis mondja Táborról, a második felét – formailag – Tábor Táborról, valójában Kornis Kornisról. Igen, végig akarja csinálni. Mit akar végigcsinálni? ② Beszélni kell a zsidó-dologról, mert anélkül nincsen KUTYA-könyv. ③ Beszélni kell a nem író íróról, ④ a Városról, ⑤ a Kuttyáról (Valakiről), ⑥ Egész-Kibaszott-Eletünkről, ⑦ meg legfőképpen az Istenről, a lángoló Medúzafőről, a Nap-korongról, arról a lenyűzöttan is élő arcról, a Kornis-Tábor arcáról. S aztán amit még meg sem ígértem: beszélni kellene ⑧ családról meg gyerekéről, mit tudom én, hiszen a NAPKÖNYV „fájdalmas önarckép” is, ami talán valahogy összefügg a bizonyos medúzafővel. ⑨ Azt viszont talán megígértem, hogy elmagyarázom, mit jelent nekem az, hogy

legalább a munkát elvégeztem; így minden rendben, nem muszáj kidobni, ez már nem disznóság, csak vacak. Csakhogy befejezni még nem lehet, már csak azért sem, mert a lábjegyzetben tett ígéretemet nem lehet nem teljesíteni.⁴ Azt mondtam: „Tábor egész szövege csak

És hopp. Máris megvan. (*Holmiék!* Ha **megis** úgy gondoljátok, hogy lehozzátok ezt a szöveget, a hatpontosat tőlem akár le is rövidíthetitek. De **VALAMI** kell, hogy maradjon belőle. Ha utánérzés, legyen akkor zaftos: a komputerjáték sem maradhat el.) Szóval egyszerűen az egész könyvet bele kellett volna másolni a könyvbe, csakis ez lett volna adekvát. Mert így? Világos persze, hogy beszélni kell a zsidó-dologról, mert anélkül nincsen KUTYA-könyv, de persze a KUTYA-könyv nem a zsidó-dologról szól; világos, hogy beszélni kell a nem író íróról, mert anélkül sincs kutya-könyv, de persze a NAPKÖNYV nem is a nem író íróról szól, jöllehet az alcimével – TÖRTÉNETÜNK HŐSE – azért kell kezdeni valamit (azt persze nem lehet olyan egészen egyértelműen eldönteni, hogy vajon történetünk hőse tényleg a Tábor-e, a nem író író, bár kezdetben, kétségtelenül, őt aposztrofálja így a Kornis–Tábor, történetünk hőse lehet éppenséggel a Nap is, s még az is lehet, hogy a kettő azonos, az Istenről meg egyelőre ne is szóljunk), ahogy a későbbiekben (de ezek a témák már más szennylapokra vagy címlapokra vannak rámásolva, azután meg, mert mégsem volt elég üres hely, a füzetbe) sem lehet azt mondani, hogy a könyv arról szól, amiről a zsidó-dolgon meg a nem író írón kívül még nem lehet nem beszélni; s ezt sorolhatnám a végtelenségig, mert ez a történet örökön-örökké újra visszatér, de természetesen mindig-ugyanúgy-mindig-másképp, így a Városról, a Kutyáról (Valakiről), az Egész-Kibaszott-Életünkről, meg legfőképpen az Istenről, a lángoló Medúzafőről, a Napkorongról, arról a lenyűzöttan is élő arcról, a Kornis–Tábor arcáról, mert ugyan minderről **igenis szól**; de ha elkezdeném szépen sorjában elővenni, quasi „elemezni” mindezt, akkor valami tökéletes képtelenséget csinálnék: akkor **le akarnám fordítani a NAPKÖNYV-et filozófiába**, márpedig a NAPKÖNYV lényege az (ajjaj, lényeg, de én ezt itt heideggerül vagy talán spinozául értem, a „lényeg” nem valami, ami ott van, aztán ki lesz bontva, mert azért a metafizikusoknál – azoknál, akik azt hiszik, hogy ők majd igenis racionális választ adnak **a** kérdésekre, már Thalész is azt mondta: „Minden víz”, s ezzel szakított a tradícióval, van, aki azt mondja: máig is attól koldulunk. Attól ugyanis, hogy neki egyszer csak eszébe jutott: „Jé, minden víz, jaj de érdekes” – így néz ki a lényeg, még ha ezt hegelül el is lehet bonyolítani; nem, itt, nálam, Spinoza meg Heidegger nyomán a lényeg nem **valami, ami** van, akár eleve, akár magában a kibomlásban-létesülön, hanem a lényeg az, **ahogyan valami van: erről pedig mesének kell szólnia**), hogy nem filozófiaként van, de nem is regényként, de nem is teremt új mítoszt, ahogy Heller állította, hanem a NAPKÖNYV **napkönyvként** van. Nem besorolható. (Azt is mondhatnám, hogy új műfajt teremt, de ez már olyan üres fecsegésnek tűnik, amihez talán még a kritikusnak sincsen joga.) Családregegy, amely ázáltal íródik meg családregegyként, hogy azokat a teljesen összehozhatatlan töredékeket egy nevezéses, banális történet (a történet, ahogyan az Elnöknő látja, valaki, aki nagyon fontos, mert úgy tűnik, egészen normális, jöllehet nem tűnik aljasnak)... Na de mit csinálók én itt? Nem akarom sem a történetet elmesélni, sem a NAPKÖNYV műfaját nem akarom meghatározni. Hiszen úgy gondolom, hogy a **NAPKÖNYV határoz meg egy műfajt**. Most itt akkor legyen már elég, csak a zárójeleimhez találjak vissza.

Szóval a munka még hátravolt: az, amikor kijegyzetelem a bejegyzéseimet, hogy aztán a j-j-j-jellel ellátott papírokra a kijegyzetelt bejegyzeteimet jegyzeteljem ki; de úgy gondoltam, talán igaza van a Domokosnak: hiszen, ha mindent rendesen csináltam volna, akkor a bejegyzések kijegyzetelése s azok kijegyzetelése, mindez nem lett volna más, mint a NAPKÖNYV többszöri újramásolása. Domokos tanácsára, hogy ne hűljön ki, meg hát meg akartam takarítani magamnak a munkát, úgyis mindennel el vagyok maradva a **kibaszott Kornis** miatt, nekifogtam megírni a KORNIS-t. Mint mondtam, volt már több mint tíz oldalam, s akkor rájöttem: nem, a munkát nem takaríthatod meg magadnak. S most itt ülök a jól végzett munkától elégedetten, s pontosan ugyanúgy nem használom a jegyzeteket, meg a j-j-j-t, ahogyan akkor nem használtam őket, amikor még nem voltak – most már vannak: de sajnos nincs bennük minden, így aztán használhatatlanok, s pontosan úgy tehetetlenülök, ahogy vagy két héttel ezelőtt, mert már megint csak utánozom azt a Kertész–Kornis–Tábor, s nem mondok – ahogy az egy rendes kritikushoz illenék – semmit, ami az olvasót (az én nem létező olvasómat, akinek a kritikus esetében – persze csak ideális esetben – egybe kell esnie a mű volt vagy leendő, de Kornis–Tábor szerint ugyancsak nem létező olvasójával) eligazíthatná. Most már azonban megengedhetem magamnak: mert a szövegem olyan, amilyen. Mit tegyek, ha nem tudok jobbat? De a munkát, azt, hogy ott ülök, s idegen szöveget körmölök, **soha** nem takaríthatom meg magamnak. Az írás maga ugyanis – nem munka: élvezet. A NAPKÖNYV esetében azonban kisebb, mint az akárhányszori újraolvasás.

⁴ Már miért ne lehetne? Ez lenne tán a világtörténelem első nem teljesített ígérete?! Te azért titokban még-iscsak abban reménykedsz, hogy ennek az izének (kritikának) van füle-farka.

megjátssza azt, hogy **minthogy** a szerzőről szól, a szerzővel egybefolytatott, a szerzőnek tekintett Tábor **mezteleníti le**, ergo **kizárt dolog, hogy a szerzőről (mármint a nem »ábrázolt« szerzőről) szóljon – a nem ábrázolt szerző csak nem veri a farkát a Rákóczi úton; a Tábor, az miért ne? – manapság, ugyan kérem!**; mert az egész szöveg, úgy, ahogy van, szőröstül-bőröstül **igenis a Kornisról szól**. (És higgyék el nekem – kik? –, ezt nem onnan tudom, hogy sok mindent tudok a Kornisról, ami benne van a *Kutyakönyvben* a Táborról – amolyan adat-félékről beszélek most –, hanem onnan, hogy mindennek ellenére mégis benne van a könyvben, hogy az a bizonyos ábrázolt Tábor mégis a nem ábrázolt Kornis: s valahogyan aztán az is benne van, hogy egy ábrázolt Kornisról [önéletrírás!] a nem ábrázolt Kornis így mégsem írhatott volna. Hogy miért, arról majd később.) Szóval ide kell majd kilyukadnom. Mert valószínűleg éppen ettől lett a **NAPKÖNYV remekmű**.” Azt is mondtam: „...a NAPKÖNYV... nem filozófiaként van, de nem is regényként, de nem is teremt új mítoszt, ahogy Heller állította, hanem... **napkönyvként** van. Nem besorolható.”

Szóval ide kell kilyukadnom. Az a sejtésem persze, hogy bárhonnan kezdjem is, ugyanoda lyukadok ki, s bármiről beszéljek is, mindenről beszélek, s ez már összefügg a „napkönyvség”-gel. Persze engem is idegesít sajnos ez a fajta beszéd, melyről látszólagos magabiztossága ellenére is leri, hogy szerzője képtelen érthetően és világosan megfogalmazni azt, amit mondani szeretne. De hiszen megmondtam, hogy a Kornis kifog rajtam. Mert a „lábjegyzet ②”-stílus, azaz a céltalan és inadekvát utánzás lehetséges útja csupán valami olyan teoretikus eszmefuttatás lehetne, ami, ha a NAPKÖNYV-ről van szó, nyilvánvalóan pontosan olyan inadekvát, mint az utánzás. S nem azért, mert a NAPKÖNYV, még ha nem tudom is semmiféle műfajba besorolni, kétségtelenül műalkotás, az pedig, hogy lehetséges-e a művészetéről való teoretikus beszéd, eleve kétséges a számomra;⁵ hanem azért, mert a NAPKÖNYV **mint** műalkotás, már elmondja magáról mindazt, amit róla elmondani adekvát beszédnek tűnik. Minden szöveg, amely quasi kívülről interpretálja, méltatlan hozzá.

Az a kényszeresség azonban, amelyről a NAPKÖNYV szól, s amely arra kényszeríti a **konvenció világából kihullott, kiejtett individuumot**, hogy megteremtse és naponta újrateremtse a maga világát, mert ha nem teszi meg ezt, akkor elveszett, akkor meg kellene halnia, pedig jó szívvvel még csak meghalni sem tudna, mert halálvágyát is csak maró gúnnyal szemlélheti,⁶ arra kényszerít engem is, hogy elmondjam azt, amit igazán felesleges elmondani. Hogy megpróbáljam „megfejtani” a NAPKÖNYV-et, megpróbáljam „besorolni”. Rémes. De most már mindegy.

Szóval a NAPKÖNYV – ki tudja, ez esetben mi lenne a címe?⁷ – eredetileg a Tábor család történetének regénye, regény-eposza lett volna, annak készül. De csak-csak nem akar meg-

⁵ Tudom, hogy ezzel eleve kétségbe vontam mindenfajta esztétika és esztétikai megalapozottságú kritika létjogosultságát. Mit tegyek? Nem tartom véletlennek, hogy az esztétika mint diszciplína annak a „metafizikai” kornak a szülőtte, amely hitt az *adaequatio rei et intellectus*ként értett igazság létében, s ezt a teoretikus igazságot – az így van és ez tudható vagy meg tudható – tekintette a legfőbb értéknek, amely tehát – ha ezt ritkán fogalmazta is meg teljes világossággal: Platón és Carnap megtette, a kezdet meg a vég – a műalkotást, mint objektumot kevésbé tartotta értékesnek a mindenható szubjektum róla való igaz ítéleténél. Ennek ellenére lehetséges a művészetéről beszélni (csak az ökör konzekvens).

⁶ „Először gondolt rá, hogy belátható időn belül itt fog fekvődni az ő holtteste is. Ugyanúgy, mint a többieké. S hogy az jó lesz. Nem tragédia. Miért hitte?

Meghalni nem rossz annak, aki élt már.

Eddig úgy hitte, ilyesmit nem szabad kívánnia. Miért ne? Őfelsége élt már, túl van rajta hál' isten. Látta a fenevadat, áldozata is volt, szolgálta is. Perfekt. Az életmű nem sikerült, hát istenem. Azért voltak sikereim. Voltak a Balaton tetején fények. Meg iskolakerülés a Barlang moziban, egyedül, mackóban, ropogós perecekkal. Jégcsúszdák a Rózsadombon, kutya hidegben. Nők, izgatott premierek, kacsapecsénye. Twist az Országház fenyőfaünnepén! *Rendszerváltozás. Demokratikus ellenzék. Lófasz.* Meg kell halni. – – –”

⁷ Talán: A TÁBOR HÁZ. Salamon Pál regényfolyamának hőmpölygése semmit sem tud azokról a nehézségekről, amelyek a NAPKÖNYV-et napkönyvvé tették ahelyett, hogy megszületett volna a tervezett regény-eposza a Tábor családról. Ettől... Mi van ettől? Azt akartad mondani, ettől rossz. De miféle sznobéria kényszerít téged arra, hogy rossznak tartsál egy könyvet, amelyet egy szuszra olvastál végig, nem tudtál letenni?

íródni. Nem lehet megírni. Nem lehet ugyanis regényt írni,⁸ mert regény csak addig lehet-

Legyen. Visszavonom. Nem rossz. Hanem? Más. Más, mert egy olyan világban, amelyben ez SZÁMOMRA MÁR LEHETLENNÉ vált, tudni véli – akár egy népmese –, hogyan is vannak a dolgok. (A szereplői ugyan sokszor úgy tesznek, mintha nem értenének semmit, de nagyon is jól értenek mindent. Vannak jók, akik túrhetetlennek ítélik a világot, s még ha lehetetlen is, tesznek érte valamit, hogy jobb legyen, s vannak gonoszak – ők ugyan időnként azt hiszik, hogy megjavultak, azután kiderül, ez csak látszat –, akik működtetik.) Pedig a konvencióból, abból talán a Salamon is kiesett! A fene érti. De nála a Valaki biztos nem rejtene magában végtelen sok, de legalább három történetet. Salamon – azt hiszem – nem tudja, hogy így is lehet látni: „Nem olyan bonyolult: egy gyáva kutya lesz a főszereplő, aki nem mer a szargödrből kiugrani. Mert azt szeretné, ha valaki leugrana érte. Vegye karjába őt a Nagyisten! Ez a heppje. De csak én jövök arra, Hamlet, a zsidrák, ki egy idő óta (bár nem tudom, miért) elvesztettem minden kedvemem s felhagytam minden szokott gyakorlatimmal, és igazán, oly nehéz hangulatba estem, hogy...

...Am addig vakkantgattam, herregtem és vackolódtam, hogy a végén csak kiráncigált! Habár nem ő maga... Hogy is van ez? Mert még más is kellett hozzá, de Te másokat is küldtél! Mivel sokan kellett, hát sokan és sokféleképpen foglalkoztak velem, és látszólag hiába, ám végül mégiscsak úgy alakult, hogy...”

Ja, hogy az olvasó még nem tudja, hogy is volt a bizonyos kutyával? Hát így! tetszik látni, idéztem...³ Az, amit regénynek neveznek, az valakinek a sorsán keresztül egy világot ábrázol ugyan, de ez a világ adott, s a reprezentatív individuum, a regény központi alakja, főhőse, akinek sorsát, „nevelődését” a regény ábrázolja, ebbe az adott világba helyeztetik bele; a regény quasi azt mutatja be, ahogy hőse felnő a világhoz, belenő világába. A keretből, amely fix, nem lehet kitörni, a legjobb (legrosszabb?) esetben csak nekirontani lehet ezeknek a kereteknek, nem lehet kívül kerülni rajtuk. Már csak azért sem, mert ezek a határok, ahogy ezt Wittgensteintől tudjuk, nyelvi határok is, s így a nekirontás azt is jelenti, hogy megpróbálunk „más nyelven” beszélni. „Más nyelven” beszélni azonban nem lehet, hiszen ez a „más nyelv” privát nyelv lenne, az meg, mint ugyancsak Wittgensteintől tudjuk, nem nyelv. A regény hősei s maga a regény is beszél hát a nyelvet, amely adva van, tudomásul véve ezzel az adott világot, amelyre esze ágában sincs rákérdezni. S nem úgy nincs esze ágában, hogy tudja: lehetne legalábbis próbálkozni, de minek?, hanem úgy, hogy eszébe sem jut. Szereti, utálja – megvan világával, élvezi, hogy hőmpölyög benne az eseményfolyam. A kezdetre meg azokra az erőkre, melyek a világot alakítják, fenntartják, nem kérdez rá. Evidenciákra nem kérdezőnk.

Hm? Hogy is van ez? Nem olyan régen még lelkesen idéztem Kunderát: „1935-ben... Edmund Husserl... előadásokat tartott Bécsben és Prágában az európai emberiség válságáról. ... Olyan mélynek ítélte a válságot, hogy kérdésesnek tartotta, vajon túléli-e Európa. ... Az európai tudományok... a világot a technika és a matematika pusztá vizsgálata tárgyává zsugorították, s látóterükből kirekesztették az élet konkrét világát, ahogyan ő nevezte, a Lebensweltet. ... Minél többet gyarapodott [az ember] tudása, annál inkább szem elől tévesztette a világ egészét és önmagát, s elmerült abban, amit Heidegger, Husserl tanítványa, szép és szinte mágikus formulával »a lét feledésé- nek nevezett. ... A modern időköt vizsgálva e két fenomenológus alighanem figyelmen kívül hagyta Cervantest. Amivel azt akarom mondani: ha igaz, hogy a filozófia és a tudományok megfeledkeztek az ember létéről, még világosabbá válik, hogy Cervantesszal egy nagy európai művészeti ág kezdődik, mely nem egyéb, mint ennek az elfelejtett létnek a vizsgálata.” (Réz Pál fordítása.) Mintha a regény valami radikálisan más volna, mint a világot a matematika és a technika pusztá tárgyává zsugorító tudományok! Más. Kétségtelenül más. A regényben megmarad valami a világ eleven-ségéből. De hogy az elfelejtett lét vizsgálata volna? Arról nemigen lehet szó. A regény is tudomásul veszi az adott (lehet-e mást tenni?), csakhogy szemben a tudományok kimerevítékényszerével, éppen annak elaszticitását próbálgatja. A keretekre, a létre rákérdezni csakis akkor lehet, ha azok nem állnak fixen. A mítosz sem kérdez rá: éppen fenntartja azzal, hogy újra és újra elmondja a történetet, az **alaptörténeteket**. A regény meg egy olyan világ szülőtte, ahol úgy néz ki, mintha erre már nem is volna szükség, mintha a keretek maguktól értetődőnének, mintha másféle keretek nem is volnának lehetségesek. Annak a válságnak a tudata, amelyről Husserl beszél, lehetelenné tette természetesen a regényt a szó klasszikus értelmében, megszületett a „válságregény”. (Dosztojevskijel? Újra kell olvasni Fehér Dosztojevskij-könyvét, AZ ANTI-NÓMIÁK KÖLTŐJÉ-t, alcíme: *Dosztojevskij és az individuum válsága*.) Válságregény (nekem): az író érzékeli már a keretek ingását, azt is talán, hogy leomlanak, beomlanak, mint Heideggernél. „A hanyatlás mintegy a metafizika által fényelzett világ beomlásaként és a föld metafizikából eredő pusztasággá válásaként megy végbe. A beomlás és a pusztasággá válás abban mutatkozik, hogy a metafizika embere, az animal rationale dolgozó állattá kényszerül lenni (festgestellt wird).” A válságregény ennek észlelése, de ezen az állapoton nemhogy nem képes túllépni, fel sem vetődik számára, hogy túl lehetne lépni rajta. S így aztán a végén minden széthullik darabokra. Nos, a NAPKÖNYV-ben az történik, vagy – ami ugyanaz – a NAPKÖNYV arról szól (ez a könyv ugyanis AZONOS

séges, amíg vannak a világot, létezésünk kereteit illető evidenciáink, amíg az egész nem hullott szét még darabokra.

Mint a lábjegyzetben már mondtam: „...a NAPKÖNYV-ben az történik, vagy – ami ugyanaz – a NAPKÖNYV arról szól (ez a könyv ugyanis AZONOS SAJÁT MEGSZÜLETÉSÉNEK KÍNJÁVAL), hogy miképpen lehetne mégis összerakni azt, ami széthullott.” Avagy: miképpen lehetne mégis megírni Tábor családjának regényét? S itt most érdektelen, hogy éppen ez a történet olyanokról szólna, akik megúszták ugyan („Nem öltünk meg senkit és még minket sem ölték meg”); mert egy olyan világban játszódik, ahol „...a piszkos szégyenkezés menetrendszerűen megjön”, mert ott van a háttérben „az elégett füstös múlt”, „...elégett oldalági rokonaink”. Nincsen olyan család, melynek története leválasztható volna erről az elégett füstös múlttól, még ha az oldalági rokonokat nem égették is el, vagy ha mások oldalági rokonait nem is mi égettük el. **Elégett a múlt biztonsága, a keret, amelyben a regény lejátszódhatnék.** De akkor mi maradt? A konvenció. De ha kihullottunk belőle, akkor mi van itt még összeraknivaló? Lehet-e új kereteket teremteni? Új mítoszt – mert hiszen az összeomlott keretek épp azt követelnék, hogy el tudjuk mondani az egésznek az új meséjét, melyben hinni lehet, melybe kapaszkodni lehet, amely megtart! **Nem lehet. A keretek újjáépítésének kísérletei sorra megbuktak mind.** „A mítoszhoz nincs közöm, nincs közöm senkihez” – ordítja Tábor. Ami tehát – talán – összerakható, az legfeljebb csak (csak?) a személyiség. Iszonyatos kínok árán persze, mert csak pokoli fájdalmakban születhet meg az önarckép. De – s itt jön a *napkönyves csavar* – hiába van a háttérben az elégett füstös múlt, hiába egész kibaszott életünk, a pokoli fájdalom, amely lehetővé tenné, hogy valamit összerakjunk, végül is minden banalitássá párolog, egy „befutott ősz hajú hülye” nyavalygásává tehetsége körül. **AZ EGÉSZ EGY NAGY RÖHEJ. MIÉRT NEM OLYAN EZ A TÁBOR, MINT A TÖBBI? S FŐKÉPPEN MIÉRT AKARJA KUDARCAIT A MÚLTAL, MÁSONKÉNT, „PPEN BENNE FELGYŰLEMLŐ KÍNJÁVAL MAGYARÁZNI? HONNAN EZ A FŐLÉNY?**⁹

„Valami kitört bennem a tátongó úttesten, hátam mögött a döglődő kutyával! Amit én bizony nem tettem odabent, ahol a szív motoz, soha még. Örvénylés volt ugyan, halálforgás, de csak hogy megtevésszen, hogy megtevésszem magam: felsejültek bennem gyermekkori kínok, unalmak, meg az előző életek kiúttalan zsákutcáinak iszonyata, például fehér iszonyat a víg kozákok lovainak patája alatt, meggyújtott zsúp alján, meg a véletlenszerű utcai igazolatáskor, szétlőtt templomi szentélyben is, ezek a buta véletlenek, amik kipettyezik az örökéletemet, hánytörögva mind megjelentek most, maguk előtt terelgetve tegnapi ifjúságom hasonlóan menthetetlen hangulatait, például Kaposváron alkonyattájt rendezőnek, lenni, vagy amikor Ariadne cserbenhagyott az örület szigetén, no és az uccuberek Gonosz Bea elől a Törökvész úton, hogy el ne fogjon, hogy ne akarhassa újra előlről, a fia szeme láttára! s a többi vétkem. De ez csak a dízlet: bár az örvénylés valódi, mégse arra vonatkozik, ahonnan való; nem a múlt, nem.”

Bár az örvénylés valódi, mégse arra vonatkozik, ahonnan való. Mintha ez a mondat lenne a NAPKÖNYV kulcsa.

SAJÁT MEGSZÜLETÉSÉNEK KÍNJÁVAL), hogy miképpen lehetne összerakni azt, ami széthullott, miképpen lehetne megírni Tábor családjának regényét.

⁹ – kérdezi önmagától Tábor, lásd az itt idézendő jelenetet: „S pont akkor jött szembe két nő, csicsergősen társalognak, túl széles csipővel, ringva. ...; két ilyen merev télikabátos, nyilván súlyos házassági feltételekbe tört háztartási szuka jött itten nagy csevegve felém, éneklő hanghordozással, álboldogan ... eléggé ellenszenves picsák; ráadásul valami dühítően közhelyes ostobaságot ismételtettek fennhangon, mintha ezáltal beszélgetnének, valami három méterről is elviselhetetlen hazugságot... Tán azt mondta az egyik, »te, én soha nem hazudok, nem visz rá a lélek, én úgy örülök, hogy őszinte lehetek mindenkihez«, a másik pedig cserfesen rávágt: »én is pont így vagyok veled, anyukám...« ...a vérlázító marhaságot kis hajlításokkal, finomításokkal három másodperc alatt vagy négyszer ismételték meg, ... ez iszonyúan a fejembe kergette a vért, sütvíve felordítottam: »Ne hazudj már ekkorát, hát leszakad az ég!... a rohadék életbe, minek hazudtok ti, mi a jó benne, a mosogatólé este, a férj meg a gyerek? Fordulj vissza, nézz a szemembe!« – ahelyett, hogy az előbb megnéztem volna, ki óbigat segitségért a töltés oldalán!”

Tábornak össze kell raknia a személyiségét, méghozzá úgy, hogy a valódi örvénylés arra vonatkozzék, ahonnan való. Igen ám, de ha nincsen világ, ami összetartsa, akkor nincsen személyiség sem – akkor a személyiség **semmi** –, ezért nincsen más lehetőség, mint hogy a személyiség **világgá, Istenné** fújja föl magát. Mert az a világ, amelyik van, Egész-Kibaszott-Életünk, az „unalmas, hideg, öngyűlöletben orgiázó világ” – az **semmi, nem fogódzó**, s mint semmi – „ÉN”, tehát ami van, az megint csak a semmi. „Én vagyok a Tábor, aki nem tud tökéletes lenni, holott szükséges volna. Semmi más nem szükséges.” Ahhoz tehát, hogy „Ne Lássuk Állandóan Csak a Csődöt”, meg kell teremteni az ÉN-Istent (olyan szubjektumot, amely [aki] nem szubjektum), mert **Ő-AZ** maga az EGÉSZ, legalábbis tartja az egészet, amelynek örvénylése önmagából való ugyan, de mégsem azonos azzal az egyeddel, akinek ha „kicsit meglódul a belletrisztikám”, feltornázhatja magamat (*bocsánat, de ezt a dolgot csak így tudom – talán – elmagyarázni: muszáj utánoznia*) VALAMIVÉ, VALAKIVÉ, de más pillanataiban – hiába minősíti azokat később nyavalygásnak – úgy látja, hogy „...zilált felnőtt lettem, egy unalmas kotródó, szennyes pali”. (Bukás! Bukás? „Az életmű nem sikerült, hát istenem.” „[Még bukás se legyél: az is mítosz.]”) Tehát nem Tábornak kell összeraknia a személyiségét, hanem a pillanatnyilag egyedüli létező semminek, a szerzőnek, Kornisnak, de nem is a Tábor személyiségét kell összeraknia, hanem önmagát, de ez az önmaga nem lehet azonos semmiféle empirikus egyeddel, tehát azzal sem, aki játssza ezt a semmiképpen sem tragikus, hiszen semmissége által minden tragédiáját megszüntető, mégis a **Minden vagy Semmi** tétjével rendelkező játékot. Tábornak **hitelesen** muszáj Kornisnak lennie, de nem lehet az empirikus Kornis. Igen, így van. Akkor is így van, bazdmeg, ha egy ilyen számár filozófiai gondolatmenet szart sem ad vissza a NAPKÖNYV-ből.

A hitelesen-Kornis-Tábor egész játéka azután a családi múlt, a Medúzafő-Nap és a Kutya háromszoros nappali játékának¹⁰ csődje után – mint a lábjegyzetben részben már elmondottam – ÉJSZAKA-i ALÁMERÜLÉS-ben, részegen és a másik testmelegében a hármat összehozva, nektek – és Neked – írva meg a Kutját, mégis hazatalálni. **De ezt így nem lehet elmondani!!! Ha én mondom, giccs. A NAPKÖNYV-ben hazatalálás.** Az. „...csak érzem már végre, milyen élni, milyen világra jönni – *primajó!* –, holott a Petőfi Sándor utca felett már összegyűlt a baj.”

Új műfaj? Na ja, mit tudom én. Mindenesetre nagyszerű. Az ÉN tökéletes lemeztelenítésén keresztül – ilyen szemérmetlenül őszinte könyvet én még soha a büdös életben nem olvastam, de enélkül nem mehetett volna – újrakonstruálni belőle a világot, az enyémet, a családot, a zsidrákokét, a városét – legyen, a franc eszi – az Istent furtonfurt keresni kénytelen EMBE-RÉT! Ámen.

Miért KUTYAKÖNYV? mert azért hiába van az úgy, hogy az élve nyúzódo Tábor-Kornis-Medúza-Napfőben Tábornak már-már sikerülni látszott a feladat, a dolog csak úgy sikerülhet, ha van VALAKI, nem Isten, hiszen azt nem tudhatjuk, de legalább egy nyűszítő kutya. „Annyit azonban mégis érzektem, hogy valamiképpen megváltozott a világ. Bennem? Körülöttem?” – a KUTYÁTÓL.

Vajda Mihály

¹⁰ A TEMETŐ-I INVOKÁCIÓ után, amely onnan akarja elkezdni a családtörténetet, ahol a család van (a kémény füstjétől és a temető földjétől, melyet Tábor felzabál, hogy materiálisan is magába vegye a családot), a család rekonstruálhatóságához is „ki kéne menni a temetőből most már”, s NAPPAL el kell játszani három játékot (megtalálni az ÉLET FÉZÉ-t, hagyni, hogy a MELEGFRONT káprázata megteremtse én-Nap-Istent [miközben Tábor veri a farkát a Rákóczi úton], s a kutya otthagyhatalanul artikulálatlan üvöltése és ehhez való viszonyulásom által elbizonytalanodni, hogy talán mégis van, talán mégis nincs Isten [VALAKI] – rajtam kívül, de általam), s mindennek totális csődje után ÉJSZAKA-i ALÁMERÜLÉS-ben, részegen és a másik testmelegében mégis hazatalálni. **De ezt így nem lehet elmondani!!! Ha én mondom, giccs. A NAPKÖNYV-ben hazatalálás.**

(/Ez itt a TARTALOM volt./)